

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXVIII.

HUNGARIA
SZEGED
2011

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXVIII.

HUNGARIA
SZEGED
2011

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. CSERNUS SÁNDOR, DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. KÖVÉR LAJOS,
DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. TOMKA BÉLA

A kötet a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék kiadványa

Redegit:

DR. GYÖRGY GALAMB

Szerkesztette:

DR. GALAMB GYÖRGY

Műszaki szerkesztés:

ANNUS GÁBOR

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

MÍTOSZ, PROPAGANDA ÉS NÉPI ETIMOLÓGIA

Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag?

Petrus Ranzanus püspök, kiváló humanista történétíró, aki 1488-ban került nápolyi köveként Mátyás udvarába, az *Epithome rerum Hungarorum...* c. művében írja: „(...) századunk valamennyi történétírója ugyanis nagyon jól ismeri Hunyadi János nevét, akit a nyugati népek Fehér Jánosként (Johannes Blancus) szoktak emlegetni (...)” Ismereteink szerint ez az első olyan magyarországi megfogalmazás, mely (igaz, a „nyugati népekre” való hivatkozással) Hunyadi János 15. század második felében szárbá szökkenő „Fehér Lovag” mítoszának meglétére utalhat.¹

Mint ismeretes, a magyar történelem fontos világi szereplőinek sorában Hunyadi János volt az első olyan személyiség, aki nem volt uralkodó, nem is valamely uralkodó család sarja, és mégis jelentős szerepet kapott a korabeli nyugat-európai országok történetírásában és történeti irodalmában. Jól nyomon követhető mindez a francia történetírásban, melyből láthatjuk, hogy a Zsigmond-kori Magyarország, illetve a magyar király ügyei iránt megmutatkozó történétírói érdeklődés a 15. század húszas és harmincas éveinek átmeneti elhalványulását követően a 15. század közepén új erőre kapott.²

¹ Ranzanus latin nyelvű szöveg-változatának megfogalmazásából egyértelmű („...quem occidentalium nationum vulgus solet cognominare Johannem Blancum celeberrimum”), hogy a név kizárólag a latin (vagy a görög) nyelv logikája alapján nem értelmezhető (hiszen ha Ranzanus „Fehéret” akart volna mondani valószínűleg *Albos*-nak vagy *Leukos*-nak kellett volna Hunyadi Jánost neveznie): a forrás így tehát valamelyik neolatin nyelv (francia, olasz, katalán) irányába mutat. Vö. RANZANUS, P.: *Epithoma rerum Hungarorum id est annuum omnium temporum liber primus et sexagesimus*, curam gerebat P. Kulcsár, Budapest 1977, 48., magyarul: RANZANUS, P.: *A magyarok történetének rövid foglalata*, közreadja Blazovich L. – Sz. Galántai E., Budapest 1985., 49–50.

² Hunyadinak volt két jelentős, név szerint azonban nem említett elődje, mégpedig a nádorok között: a francia történetírás a *Grand Comte de Hongrie* megjelölést Jolsvai Leustákra (a nikápolyi csatával összefüggésben) és a két Garai Miklóstra használta. Párizsi tartózkodásaik alkalmával Garaik címet is kaptak a francia királytól, illetve a királyi tanácsba fogadták őket. Szerepükre lásd MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon (1387–1437)*, Budapest 1987.; WERTNER M.: „A Garaik”, *Századok*, 31 (1897), 903–938.; ENGEL P.: „Zsigmond bárói: rövid életrajzok”, in *Művészet Zsigmond király korában (1387–1437)*, I. *Tanulmányok*, Budapest 1986, 416–420, 422–424. A francia történetírás Hunyadiakra vonatkozó információit lásd: CSERNUS S.: „Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban”, *Századok*, 132 (1998), 47–127. A jelen tanulmány gondolatmenete, az alábbiakban szereplő hivatkozások és forrásanyag bemutatása számos esetben e tanulmány logikáját szövegszerűen is követi. Ezek részleges átvétele és ismertetése azonban fejtegetéseink meg-

A nyugati kereszténység keleti határain, a törökellenes harcokban bekövetkezett drámai események eredményeként a negyvenes évektől kezdődően a magyar vonatkozású információk – a század közepétől mind gyakrabban, és mind szélesebb körben – kerültek rá ismét a francia historiográfia lapjaira. A figyelem egyrészt az immár hagyományosnak tekinthető magyar–francia dinasztikus együttműködési törekvéseknek szólt, döntő részt azonban a török veszélynek mindinkább kitett ország, és vele együtt az egész Kereszténységet³ is védelmező Hunyadiak felé irányult.⁴

De hogyan lett Hunyadi „Fehér Lovag”, volt-e ehhez valami köze a Magyarországról származó információknak, és arról, hogy az lett, milyen információk jutottak vissza Magyarországra? Hol és hogyan születhetett ez a konstrukció? Milyen forrásai voltak? Milyen utat tettek meg a vele kapcsolatos információk? És hogyan lehetséges, hogy a Hunyadiak korában szinte csak Magyarországon nem ismerték (vagy nem tartották lényegesnek vagy hasznosnak ismerni?) ezt a pártharcokban, a család hatalmi tekintélyének megerősítésében, tehát a politikai propagandában mindenképpen jól kihasználhatónak tűnő vitézi nevet és erkölcsi rangot? Mivel a kérdéskört magam is számos aspektusból vizsgáltam korábbi tanulmányaimban, most – az eddigi kutatásokat összefoglaló igénnyel – döntően csak azokra az elemekre fogok kitérni, amelyek a címben jelzett megközelítés szempontjából jelentőséggel bírnak.⁵

értése céljából nélkülözhetetlen, mivel következtetéseink alapvetően ugyanabból forrásanyagból táplálkoznak, de kissé más megközelítésben, és több új elemet is figyelembe vesznek. Uo. 94–127.

³ A „Kereszténység” kifejezés a szövegben esetenként a szakirodalomban elterjedt módon (vö. *Christianitas*) földrajzi és politikai egység fogalomként is jelenik meg, s ez esetben a szó nagy kezdőbetűvel szerepel.

⁴ Ezen túlmenően a török kérdés – sajátos kontextusban – még az V. László és Magdolna francia királylány közötti házassági tervben is szerepet kapott. Lásd: CSERNUS S.: „Lancelot király, a Kereszténység pajzsa és védőfala”, in „*Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65.ik születésnapjára*”, szerk. Berta T. – Csikós Zs. – Fischer F. – Szilágyi Á. J. – Szilágyi I., Budapest-Szeged 2008, 161–174.; Uő.: „«Lancelot, roy de Hongrie et de Behaigne» – naissance et épanouissement d’un mythe au milieu du quinzième siècle” in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Romanica*, 13 (1988), 93–116.

⁵ Noha forrásainkban az apára és fiára vonatkozó adatok természetesen többnyire összekapcsolódnak, világosan látható, hogy a két különböző korszak eltérő típusú személyiségét, eltérő gondolkodását (de gyakran azonos, sőt többnyire egymástól is átvett adatokból dolgozó) történetírók, különböző szempontok előtérbe helyezésével mutatják be. A Hunyadiak karrierjével szoros kapcsolatban álló, és a forrásainkban ugyancsak bőven tárgyalt V. László története alkotja a Zsigmond-kor utáni Magyarországra vonatkozó információk harmadik nagy csoportját. A Hunyadiakra vonatkozó források a következők: JEAN CHARTIER: *Chronique française de Charles VII, roi de France*, ed. Vallet de Viriville, („Bibliothèque Elzévirienne”), I–III., Paris, 1858; GILLES LE BOUVIER: *Les Chroniques de Charles VII*, ed. H. Courteault – L. Célier, („Société de l’Histoire de France”), Paris 1979; MATHIEU D’ESCOUCHY: *Chronique*, ed. Fresne de Beaucourt, („Société de l’Histoire de France”), I–III.,

Mindenekelőtt kellett a mítosz kialakulását elősegítő kedvező történelmi helyzet, kellett egy adott hazai és nemzetközi politikai kontextus, és kellett egy olyan kulturális, interkulturális és nyelvi közeg, mely a „Fehér Lovag” alakját megalkotja, és legendás elemeket fon köré.

A nyugati forrásokat olvasva megállapítható, hogy Hunyadi alakja köré fokozatosan egy valóságos mítosz teremtődött: a kereszténységet megmentő, bölcs hadvezér, a rettenthetetlen „Fehér Lovag” mítosza, akinek már a híre is rémülettel tölti el az ellenséget, s akinek küldetésül a nyugati kereszténység megmentése jutott.

Ezek szerint a lovagi kultúra kivételes fehér lovag-hősei között a kerekasztal-lovagok legrejtélyesebbikétől, a *Lancelot*-tól, a legendák szférájába átlépett Nagy Károlyon át Hunyadi Jánosig fiktív, legendás, de valódinak hitt és/vagy valódi történelmi személyiségek tűnnek föl szinte azonos, és mindig aktualizálható küldetésüket betöltő „fehér lovagként”, akik fokozatosan részeivé válnak az európai középkor irodalmának és gondolatvilágának. A mindenkori „fehér lovag” tehát a lovagság legnemesebb eszményeinek hordozójaként többnyire ott jelent meg, ahol a nemes lovagi erkölcsök hangsúlyozására éppen a legnagyobb szükség volt, vagy ahol erre a keresztény közösségnek a keresztény értékeknek a védelme érdekében szüksége volt.⁶

Paris 1863–64; JACQUES DU CLERCQ: *Mémoires*, ed. De Reiffenberg: *Mémoires de Jacques du Clercq, escuyer, sieur de Beauvoir en Ternois*, („Coll. de Mém. relatifs à l’Hist. des Pays-Bas”), I–IV., Bruxelles 1823, 1835–36; GEORGES CHASTELLAIN: *Chronique* (Kervyn de Lettenhove kiadás); JEAN MOLINET: *Chronique*, ed. G. D’Outrepoint – O. Jodogne („Acad. Royale, 2 Coll. des anciens textes belges”), I–III. Bruxelles 1935–1937; OLIVIER DE LA MARCHE: *Mémoires*, ed. Michaud-Poujoulat: *Les Mémoires de Messire Olivier de La Marche, augmentés d’un estat particulier de la maison de du duc Charles le Hardy, composé du mesme auteur l’an 1474* („Nouv. Coll. des Mém. pour servir à l’Hist. de France, Ière série”), III., 311–603. és H. Beaune-J. D’Arbeaumont: *Mémoires et opuscules*, („Société de l’Histoire de France”), I–IV. Paris és PHILIPPE DE COMMYNES: *Mémoires sur Louis XI.*, éd. par J. Dufournet, Paris 1979. A Hunyadiakra vonatkozó anyagot korábban egy magyar és egy francia nyelvű, valamint egy átfogóbb, a Zsigmond-kortól a Hunyadiak koráig terjedő fentebb idézett tanulmányban igyekeztem összefoglalni. Vö. „A »Fehér Lovag«. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. sz.-i francia történeti irodalomban”, in *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. Kulcsár P. – Mader B. – Monok I., Szeged 1989, 81–99.; Uő. „Les Hunyadi vus par les historiens français du quinzième siècle”, in *Matthias Corvinus and the Humanisme in Central Europe*, szerk. Klaniczay T. – Jankovics J., Budapest 1995, 75–93. A francia nyelvű történetírás fejlődésére lásd: CSERNUS S.: *A középkori francia történetírás és Magyarország (13–15. század.)*, Budapest 1999.

⁶ A Hunyadi János, mint „Fehér Lovag”-ra vonatkozó információk több korabeli forrásban (főleg francia, itáliai, és aragóniai forrásokban) szerepelnek. Hunyadi nyugati kapcsolataira lásd: IORGA, N.: *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle* („Bibliothèque de l’École des Hautes-Études”, facs. 119.), Paris 1896; MARINESCU, C.: *La politique orientale d’Alphonse d’Aragon, Roi de Naples (1406–1458)*, Barcelona, 1994., 79–114, 143–152.; ECKHARDT, A.: *De Sicambria à Saint-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*, („Bibliothèque de la Revue d’Histoire Comparée” 2.), Paris 1943., vonatkozó részek; Hunyadi ibér-félszigeti kapcsolódásaira lásd ANDERLE Á.: *A magyar–spanyol kap-*

Ahhoz, hogy választ adjunk a feltett kérdésre, kísérletet kell tennünk arra, hogy meghatározzuk a nyugati (különösen a kérdés iránt érdeklődő francia) történeti irodalom „fehér lovagra” vonatkozatható információinak forrásait. Megállapíthatjuk, hogy Hunyadi sikereinek és mind jelentősebb haditetteinek híre több csatornán, és a kor viszonyaihoz képest elég gyorsan jutott el a „hitetlenek” elleni harc eseményeit aggodva követő nyugat-európai fejedelmi udvarokba, és nem csak oda: ezek a történetek hasonlóan nagy érdeklődésre tarthattak számot a nyugat-európai népesség szélesebb és alsóbb köreinél is, akik már kiéhezetten várták a „keleti frontról” a Kereszténység számára biztató, vagy legalábbis vigasztaló híreket. A „keleti frontvonalból” érkező hírvivők (zarándokok, követségek, diplomata, kereskedők) csoportjai járták Európa nyugati felének városait és fejedelmi udvarait. Színes és képzeletgazdag történeteik rendre visszhangra találtak az irodalomban, s információikat maguk a történetírók is rendre felhasználták.⁷ A sajtó és az információ történetével foglalkozó tanulmányok a közvélemény születését a százéves háború időszakára teszik. A török elleni harc és a Kereszténység védelmének ügye a 15. századra fokozatosan ugyancsak a nyugati közvélemény befolyásolásának egyik fontos tényezőjévé vált. Nagy volt a várakozás: a nehéz helyzetben lévő Kereszténységnek hősré, megmentőre, a harcot eredményesen megvívni képes bajnokra volt szüksége.

Krónikásaink az 1440-es évek közepétől kezdődően – eltérő terjedelemben, és eltérő részletességgel ugyan – de többnyire nagy meggyőző erővel (és persze gyakran erős túlzásokkal is) mutatják be a Kereszténység keleti frontján elszenvedett veszteségeket és elért reményt keltő sikereket. Tudjuk, hogy a keresztes frazeológia tovább élt, a Kereszténység sorsa iránt érzett aggodalom, az összefogás, az európai közös fellépés szükségességének a forrásaink által is képviselt gondolata és szellemiség jelen volt a korabeli Európa országainak „keleti politikájában”: a francia és a burgund udvar krónikásainak leírásából jól tükröződik ez a hangulat. Mindez nyilvánvalóan a korábbi keresztes hagyományokból, a pápai udvar korabeli törekvéseiből a fejedelmi udvarok propagandájából illetve a kollektív mentalitásban jelentkező várakozásból is következett.⁸

csolatok ezer éve, Szeged 2006, 34–40.; ÁLDÁSY A.: *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest 1927, 117–118.

⁷ Chartier maga is hivatkozik ilyen hírvivőkre, többek között éppen a Hunyadi harcaival kapcsolatban szerzett információk begyűjtésével összefüggésben. (Chartier a forráskritikának egy sajátos változatát alkalmazza, amennyiben a hírhezókat, mielőtt az általuk elmondottakat „krónikába tenné” *megesketi, a Szentírásra, hogy amit elmondtak igaz...*), CHARTIER, i. m. III., 278. fej., 66–69.

⁸ A keresztes frazeológiában megfogalmazott célok és a valóság között gyakran feszültek ellentmondások. Vö.: SETTON, K.: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, I–II., Philadelphia, 1976–1978., az első kötetből mindenekelőtt I., 224–475, és II. kötet vonatkozó részei, továbbá RUNCIMAN S.: *A keresztes hadjáratok története*, Osiris, Budapest, 1999, 635–995, bibliográfia: 1011–1033.; HOUSLEY, N.: „A kései keresztes hadjáratok”, in *Magyarország és a keresztes háborúk*, szerk. Laszlovszky J. – Majorossy – Zsengellér J., Má-

Ez is a magyarázata annak, hogy éppen Hunyadi János alakja, a törökellenes harcokban elért sikereinek visszhangja volt az a témakör, mely a korabeli francia és burgundi krónikások legfontosabb műveiben is helyet kapott. Az általuk közölt anyagban olvashatunk a „hitetlenek” ellen vívott küzdelem új fejezeteként Hunyadi megjelenéséről, törökellenes harcainak Nyugat-Európában is megismert főbb fejezeteiről, és a velük csaknem egy időben (de némi késéssel) s a keresztény reményekkel szoros összefüggésben kibontakozó „Fehér Lovag” mítoszról. Mivel magyar vonatkozásaiban ennek a kérdéskörnek az egyik leggyakrabban emlegetett és legtöbbet vitatott eleme éppen a „Chevalier Blanc” alakja és mítosza, az alábbiakban mindenekelőtt arra koncentráljuk figyelmünket, hogy forrásaink miként tükrözik e mítosz keletkezésének különböző fázisait.

Hunyadi János alakjának első megjelenése a francia történetírásban (az általunk ismert szövegek tanúsága szerint) a 15. század negyvenes éveinek első felére tehető. „(...) Hunyadi János (Johannes de Hoignacq) ... Magyarország vajdája, aki azóta a Fehér Lovag (Blancq Chevallier) nevet kapta, az elővédet biztosította...” – olvassuk Jehan de Wavrin burgundiai krónikás Anglia történetéről írott krónikájában, amikor Hunyadinak a várnai csatában játszott szerepét kezdi el bemutatni.⁹ Krónikásunk uno-kaöccse, Waleran de Wavrin elbeszélése alapján alkotta meg művének ezt a részét, mely eredetileg egy keresztes hadjárat története lett volna (azé a „burgund” keresztes hadjáraté, melyet Jó Fülöp herceg parancsára indítottak útnak a várnai csatához vezető újabb, nemzetközi összefogással létrehozott hadjáratnak a tenger felőli biztosítása céljából).¹⁰

riabesnyő – Gödöllő 2006, 119–137., a kései keresztes hadjáratokra vonatkozóan újabban BÁRÁNY A.: „Magyarország és a kései keresztes hadjáratok”, *Uo.* 139–163., a várnai csatát megelőző időszakra vonatkozóan lásd FRAKNÓI V.: „A várnai csata előzményei”, *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889), 337–388.; TEKE Zs.: *Hunyadi János és kora*, Budapest 1980, 110–129.

Valamennyi említett francia krónikásnál találunk példát a „Fehér Lovag” motívum különböző variációinak említésére. Ugyanez a kép megjelenik majd az olasz és a spanyol anyagban is, ami gyakorlatilag az egész „neolatin” területen való elterjedtségét bizonyítja. A teljesség igénye nélkül, csak kiragadott példaként idézhetjük az Aragóniai Beatrix támogatását is élvező Bandello történeti művét, aki Hunyadi Jánost „*glorioso capitano Giovanni Uniade*” illetve a „*Giovanni il Bianco*” néven említi, lásd MALLY F.: „Matteo Bandello a Hunyadiakról és Köszeg ostromáról”, *Magyar Nyelv* 33 (1937), 219–229., vagy a katalán változatot, mely legnagyobb hatást valószínűleg Joanot Martorell *Tirant lo Blanch* c. 15. sz. végi regényében hagyott. MARINESCO, C.: „Du nouveau sur „Tirant lo Blanch”, in *Estudis Romànics*, publ. A. Aramon I Serra, vol. IV., Barcelona 1953–54, 137–205.; Uő.: *La politique orientale...*, 143–152.

⁹ WAVRIN, Jehan de: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nommee Engleterre*, ed. W. HARDY, („Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, 39.”), I–IV., London, 1864–1891, VI., 7–13.

¹⁰ A hadjárat körülményeire és a hadjáratral összefüggő burgundi erőfeszítésekre lásd: ENGEL P.: „A szegedi eskü és a váradi béke. Adalékok az 1444. év eseménytörténetéhez”, in

Jehan de Wavrin mellett a korabeli francia történetírók közül az alábbi munkák megfelelő részeit tudjuk felhasználni: Gilles Le Bouvier *VII. Károlyról* írott történetét, Mathieu d'Escouchy *Krónikáját*, Jean Chartier *hivatalos történetíró VII. Károly* korára vonatkozó *Krónikáját*, Jacques Du Clercq *Memoárjait*, Georges Chastellain *Krónikáit*, Olivier de la Marche és Philippe de Commines *Memoárjait*, valamint Jean Molinet *Krónikáját*. Mint láthatjuk, történetíróink között egyaránt vannak „burgund-párti” (Wavrin, d'Escouchy, Du Clercq, Chastellain, De La Marche, Molinet) és „királypárti” (Le Bouvier, Chartier és az ezúttal is külön kategóriának számító Commines) személyiségek is. De láthatjuk egyben azt is, hogy a burgund-szimpatizáns, vagy éppen burgundiai udvari történetírók száma meghaladja a másik táborét, ami tökéletes összhangban áll azzal, hogy ezekre a kérdésekre a burgund fejedelmi udvar különösen érzékeny volt. A „*Voyage d'Outre-mer*” eszméje, s a „keleti küldetésbe” vetett hit Burgundiában a nikápolyi vállalkozás óta (a vereség ellenére, vagy talán éppen azért) nem lankadt, és egészen a burgund állam megszűnéséig a hercegek kommunikációjának fontos eleme maradt. A hercegi könyvtár anyagában külön regisztrálták – „*Outre-mer*” címszó alatt – a „Keletre” vonatkozó szakirodalmat, a korábbi, klasszikusnak számító műveket éppen úgy, mint a legfrissebb krónikákat és úti jelentéseket. Jehan de Wavrin *Krónikájának* ez a fejezete is eredetileg a hercegi könyvtár információanyagát volt hivatott gazdagítani, (miközben természetesen szolgálnia kellett egy adott család, a Wavrin-család dicsőségét is).¹¹

A Wavrin-féle krónika talán legérdekesebb és legeredetibb része az a száztíz oldalnyi betét, melyben a krónikás az unokaöccsének parancsnoksága alatt az Al-Dunához induló burgund hajóhad történetét mondja el. A szöveg valószínűleg közvetlenül az események után, tehát 1446 tavaszán született meg, és nagy szerepe lehetett a történet

Mályusz Elemér *Emlékkönyv*, Budapest 1984, SZAKÁLY F.: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*, Budapest 1990., 35–44.; TEKE, i. m. 129–140.; SETTON, i. m. 82–107.; LACAZE, Y.: „Politique méditerranéenne et projets de croisade chez Philippe Le Bon”, *Annales de Bourgogne* t. XLI, (no. 161/162, 1969) 6–18.; IORGA, N.: *Les aventures „sarrazines” des français de Bourgogne*, Cluj 1927, vonatkozó részek. Wavrin munkájára vonatkozóan KROPP L.: „Johan de Wavrin krónikájából. Néhány adat Hunyadi János török hadjáratainak történetéhez”, *Századok* 28 (1894), 675–696.; IORGA, N.: *La campagne des croisés sur le Danube en 1445 (commandée par Jean Corvin Huniade) - extrait des „Anciennes chroniques d'Angleterre”*, éd. nouvelle Nicolas Iorga, Paris 1927, (bevezető tanulmány). A román történetírás érdeklődése a téma iránt töretlen. Újabbán lásd Constantin Antoche igen alapos, és a témakör bibliográfiája szempontjából is kitűnően hasznosítható tanulmányát: ANTOCHE, C.: „Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison”, in *Mediaevalia Transilvanica*, IV, (1–2), 2000, 28–74.

¹¹ DE WINTER, P. M.: *La bibliothèque de Philippe le Hardi Duc de Bourgogne*, Paris 1985, 3–69.; DOUTREPONT, G.: *La littérature française à la Cour des Ducs de Bourgogne*, Paris 1904, 413–455.; BOURASSIN, E.: *Philippe Le Bon. Le Grand Lion de Flandres*, Paris 1893, 89–96.; *Charles le Téméraire. Exposition organisée à l'occasion du cinquième centenaire de sa mort*, Bibl. Roy. Albert Ier, Bruxelles 1977, (catalogue), 3–67.; WAVRIN, i. m. I. (előszó), XVI–XXX–II.; CSERNUS, „Zsigmond és a Hunyadiak...”, 96–97.

összeállításában Waleran de Wavrin kapitány személyes élményekből fakadó elbeszéléseinek.¹²

Az al-dunai keresztes vállalkozás sikertelensége is oka lehetett annak, hogy ezt a történetet nem önálló formában, hanem egy másik teljesen eltérő témájú történeti mű részeként ismerhettük meg. Számunkra azonban most az a fontos, hogy ez a szövegrész a Wavrin-féle Anglia-történet megírásának kezdetéig – azaz 1455-ig – minden bizonynyal „fiókban maradt”, legalábbis semmi jel nem utal arra, hogy a kortársak ismerték volna. Az eredeti szöveget Wavrin minden bizonnyal átfésülte; legalábbis erre utal az a – fentebb már idézett – első, számunkra most különösen fontos, Hunyadira vonatkozó megjegyzés, mely úgy beszél Hunyadi Jánosról, mint (...) „aki *azóta a Fehér Lovag (Blancq Chevallier) nevet kapta...*”. Wavrin Hunyadit kezdetben a „*vlachok kapitányának*” mondja, akinek birtokai azonban „*Transilvane*”-ban terülnek el, mely „*Magyarország és Valachia közötti ország*”. Az első néhány oldalt követően azonban megállapodik a „*Magyarország Vajdája*” megjelölésnél („*a mi nyelvünkön ez azt jelenti, hogy legfőbb, vagy országos főkapitány*” – írja), s amit a továbbiakban, mintegy jó száz oldalon keresztül, Hunyadi családnevével (Hoingnacq, Hongnac) váltakozva, következetesen használ.¹³

Összefoglalva: ami a Wavrin-től ránk maradt szövegeket illeti, abból Hunyadiról olyan kép alakul ki, amelyben a „Magyarország Vajdája” úgy jelenik meg, mint egy nagy *territoriális fejedelem*, aki valójában egy királyság ügyeit intézi, aki a csatában rendkívüli vitézségű lovag, a hadvezetésben viszont bölcs és óvatos hadvezér, aki kitűnik a török elleni harcokban, aki országának és a Kereszténységnek is rátermett és elkötelezett védelmezője. Ez egy reális és hiteles kép. Hunyadi itt az, ami: harcos, államférfi és hadvezér, a törökkel szembeni „*hétköznapi küzdelem*” hőse. Ami pedig mostani vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy ebben a Hunyadiról szóló legkorábbi részben még valójában semmi nyoma sincs a hős idealizálásának, *mitosz* még nem kerekedik a személye köré: ekkor még se nem „*Fehér*” se nem „*Lovag*”; – és ar-

¹² WAVRIN, *i. m.* I., 3–119. Mint ismeretes, a vesztes csatából a burgund kontingenst szállító hajóhad elkésett. Ilyen körülmények között nehéz volt a hadjáratot a dicsőséges keresztes vállalkozások között számon tartani, és feltüntetni, talán ezért sem lett „önálló élete”. Ezzel együtt a burgundi herceg legalább eljutott a konkrét lépések megtételéig. BOURASSIN, *i. m.* 267–296.; SETTON, *i. m.* II., 1–160.; LACAZE, *i. m.* 5–42.

¹³ A külön fejezet ihletői talán azok a részek voltak, melyek Froissart alapján önálló formában mondják el a nikápolyi keresztes hadjárat történetét. Nicolae Iorga az al-dunai hadjáratról szóló Wavrin-szöveg önálló kiadásának előszavában (megj. 1929) elmondja, a „felfedezés” történetét, s hogy milyen „élmény” volt számára a Románia s a román nép történetéhez oly értékes rész megtalálása: IORGA, *La campagne des croisés...*, (előszó). A szöveget valójában már jóval korábban „felfedezte” a közép-európai történetírás számára Kropf Lajos, akinek véleménye a Wavrin-szöveg forrásértékével kapcsolatban Iorgánál jóval szkeptikusabb. Vö. KROPF, *i. m.* Waleran de Wavrin 1445 decemberében indult haza Lille-be. A visszatérés körülményeiről részletesen beszámol WAVRIN, *i. m.* 109–110, 116–117, 120–125., lásd továbbá a Hardy-kiadás előszavát, (Introduction), XLII.

ról pedig végképp nincs szó, hogy „*Fehér Lovag*” lenne. Wavrin művének olvasása alapján tehát valószínű, hogy más időpontban, más francia történetírók tevékenységének a következtében, és minden bizonnyal leginkább a század ötvenes éveinek várakozásaival összhangban alakulhatott ki Hunyadi Jánossal kapcsolatban a meglehetősen bizonytalan jelentésű és vitatott „*Fehér Lovag*”-mítosz, mely természetes módon megmozgatta a későbbi korok történetíróinak a fantáziáját.

A másik burgundiai történetíró, aki krónikáját mintegy évtizeddel az után írta meg, hogy Wavrin elkezdte a sajátját, és ugyancsak beszél Hunyadi törökellenes harcairól, Mathieu d' Escouchy volt. D'Escouchy, a burgund történetírói iskola ekkor már igen gazdag hagyományainak továbbvivőjeként jelentkezett, és a török kérdéssel először egy 1447-re datált levél kapcsán szól, melyben a zarándokok és a kereskedők biztonságos mozgásáról esik szó a török birodalomban; – állítása szerint ezt a levelet a török szultán küldte VII. Károlynak, Franciaország királyának. A következő részben azonban a török már mint konkrét és kemény ellenség tűnik fel egy részletes és viszonylag pontos csataleírásban, ahol a keresztények vezére egy bizonyos „*Blanc* (sőt, névelővel *Le Blanc*) *de Hongrie*” aki a Szent Lukács-napi (október 18.) ütközetet megelőző illetve az azt követő események főszereplőjeként jelenik meg. A fejezet címe elég általános, de a helyzet megítélésében egyértelmű: „*Arról, hogy a Magyarországi Blanc* (le Blanc de Honrie) *miként győzedelmeskedett egy csatában a nagyszámú török sereg fölött*”.¹⁴

¹⁴ D'ESCOUCHY, i. m. I., XXI. fej., 119., XXII. fej., 121–124. Ez a fejezet valójában több, a törökellenes harccal összefüggő eseményt kapcsol egybe, (illetve „csúsztat egymásra”...) melyben Hunyadi déli – Havasalfölddel és Szerbiával szembeni – „pacifikálási” akciói is helyet kapnak. A csata leírása viszonylag részletes (noha helyenként a csataleírásokhoz általában használatos „panelekkel” dolgozik a szerző), majd kitér a keresztények vitézségére és bemutatja Hunyadi ismert, a huszita tapasztalatokból kölcsönzött *szekértábor-taktikáját* is, a szövegben pontosítva, hogy a sikerek és a vitézség ellenére, a három napig tartó, és a törökök soraiban kezdetben óriási pusztítást okozó csata *másnapján* fordulat történt, mivel a „...*keresztény seregből kivált s elmenekült ezer valach, s otthagyva a csatateret hazatért országába, ami igen nagy haragra gerjesztette a Blanc-ot, aki hiába próbálta őket szelíd szavakkal visszatartani...*” ami végül oda vezetett, hogy a keresztény seregnek vissza kellett vonulnia a török túlerő elől. Erre az elhatározásra a „*kapitányok többségének*” véleménye alapján jutottak, a visszavonulás pedig a *hadieszközök megtartásával, rendezetten* történt, úgy, hogy a töröknek zsákmányolnivaló sem nagyon jutott. A hadiszerencse fordulását – ezt az összefoglalás végén a dokumentum ismét megerősíti – a „*Vallar-ok árulása okozta, amely nélkül győzelmet arathatott volna*” a keresztény sereg (tehát *nem a törökök vitézsége* gyűrte le őket...): Uo., XXVI. fej. 139–143. A rendelkezésre álló adatok összevetése alapján azt láthatjuk, hogy az események központjába állított csata nagy valószínűséggel az un. *második rigómezei* (koszovopolje-i) *ütközet lehetett* (1448 október 16–18.), mely a történet fejezetcímével ellentétben a magyar csapatok vereségét hozta, és korántsem bizonyult olyan *következmények nélküli* epizódnak, mint ahogy azt a forrás sejtetni engedi. THURÓCZY J.: *A magyarok krónikája*, (ford.: Horváth J.), Bp., 1980, 373–378., TEKE, i. m. 168–170, 171–176.; MARINESCU, *La politique ...*, 143–152.; SETTON, i. m. 97–107. Az ebben a kérdésben is „egymásnak feszülő” későbbi, különböző nemzeti történetírások megközelítései és

A fejezetcímmel ellentétben ezúttal egy veszített csatáról van szó. A vereség ellenére megfogalmazódó pozitív végkicsengés annak a körülménynek köszönhető, hogy az összefoglalóban megtalálhatjuk a nyomait Hunyadi korábbi és későbbi sikereinek, érezzük benne a török támadásnak *közvetlenül kitett* keresztény népek rettegését és bizonytalanságát (erre a szöveg egyértelműen utal is) de érződik belőle az a reménykedés is, ami *elsősorban Hunyadi személyéhez* kapcsolódik, amit oszt az aggódó krónikás is: „*S bizony úgy igaz, hogy a mondott Blanc volt ebben a korban a leghatalmasabb és a legdicsőségesebb hadvezér mindazok között, akik a török és más hitetlen népség birodalma ellen hadat viseltek.*”¹⁵

Ebben a részletben már a környezet érzékelhetően változott, a színeesebb és a legendás elemek iránt jóval nyitottabb lett: a *Blanc* – aki itt még *nem „Chevalier”* – azaz *nem „Lovag”* (és, mint látni fogjuk majd, az sem kizárt, hogy *nem is „Fehér”*) – alakja már a *mitoszteremtésre* alkalmasabb összefüggésben jelent meg. (A szövegből az is kitűnik, hogy szerző a „*Vallar*”-ok, a „*Vallach*”-ok és a „*Blanc*” között *semmi* kapcsolatot *nem* lát, tehát a szöveg alapján föl *sem* vetődik, hogy a *vallachok* /”*blakok*”/ *dicső helytállása* lenne az, ami Hunyadi Jánosból „Fehér Lovagot” – vagy netán korai „román” nemzeti hőst – csinál...) A *Blanc* tehát ez esetben *nem csak lovaggal* *nem* kapcsolódik össze (mint Wavrinnél), de annak *sincs semmi jele*, hogy a *Vallach*-ok és a *Blanc* között bármilyen összefüggés lenne.

A továbbiakban d’Escouchy figyelemreméltó tájékozottsággal mondja el a Bizánc elestéig vezető eseményeket, miközben Hunyadira mindvégig a „*Le Blanc*” megjelölést használja, de megjelenik már a sokkal pontosabb „*Jannus, Blanc de Honguerie*” és a „*Blanc de Honguerie, nommé Janus*” változat is. A Magyarországgal kapcsolatos újabb információk a nándorfehérvári ostrom időszakából származnak. A nándorfehérvári keresztény sikerrel kapcsolatos hírek összefoglalása, az adatmennyiség, illetve

hangsúlyai meglehetősen eltérőek. (Annyi elmondható, hogy az események „egyetlen pozitív hőse” Hunyadi János.) Nem célunk ebben a kérdésben „igazságot tenni”, csupán a *Blak/Blanc* és a *Vallach* elnevezések kontextusát és egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk a szövegekben. C. Antoche tanulmánya idézi valamennyi változatot. A megközelítések lényege, hogy a vereségnek nincs gazdája. ANTOCHE, *i. m.* 59–74.

¹⁵ D’ESCOUCHY, *i. m.* I., XXVI. fej., 143. Azzal, hogy az utolsó információ, amit d’Escouchy az általa használt forrásra való hivatkozással közöl, VIII. Jóhannész Palaiologosz bizánci császár (1425–1448) halála, arra enged következtetni, hogy *nem csak a krónikásunk kezébe került dokumentum datálható közvetlenül a rigómezei ütközet utánra*, hanem a kapott kiegészítő információk *sem későbbiek*, az évtized végénél. Az eredeti forrás, melyet krónikásunk szerint „*Constantinoble-ból több franciaországi fejedelemnek és a királynak küldtek*”, és amelynek „*a másolatát én, e sorok írója, megszereztem*” 1448. december 7-i datálású. D’ESCOUCHY, *i. m.* III., Pièces justificatifs, X., 341–346. Valószínűleg ugyanaz a levél, vagy annak másolata került Marczali Henrik kezébe a BN-ben való kutatásai alkalmával. MARCZALI H.: „Közlemények a Párisi Nemzeti Könyvtárból”, *Magyar Történelmi Tár* XXIII., Budapest 1877., 83–122., benne a rigómezei csata leírása „*Lettre escripte en Constantinople le VII. de décembre 1448*”, 89–97.

a francia fülnek igencsak idegenül hangzó nevek leírása komoly próbatétel elé állítja mind a szerzőket, mind pedig a szöveg 19. századi francia kiadóját. A világraszóló diadal kivívására eszerint tehát „*Cuisermuseberg*”-nél került sor, és egy bizonyos „*Onidianus*” nevéhez fűződik, akinek a harchoz Isten segítségét egy „*Capitianus*”-nevű „szent ember” nyerte meg. A szerző végül a forrást is egyértelműen megjelöli: „*Ezeket a dolgokat – írja – a mondott Onidianus levelének másolatából tudtam meg, amely levelet ő Csehország királyának küldött, s amelyeket aztán ez a király Franciaország királyának és más nagyurainak és fejedelmeinek szintűgy megküldött; s ezeket a leveleket aztán több jó városban („bonnes villes”) is terjesztették...*”¹⁶

Ezek a szavak arra engednek következtetni, hogy a győzelemben rejlő propagandisztikus lehetőséget a maga területén mindenki igyekezett kihasználni, és boldogan terjesztették a jó hírt a lehető legszélesebb körben. Nem derül ki d’Escouchy megjegyzéséből, hogy ő melyik változathoz dolgozott, s azt nem tudjuk megítélni, hogy beszámolójának forrása hányszoros átírásban állhatott a rendelkezésére. A szerzőben mindenesetre nem vetődik fel a gondolat (legalábbis jelét sem adja), hogy a győzedelmes *Onidianus* és a *Blanc* között bármiféle kapcsolat lenne, és az sem követel számára különösebb magyarázatot, hogy ez a bizonyos győzelmes *Onidianus* miért pont a cseh királynak (V. László) küldi meg a diadal híreit. Úgy tűnik, hogy d’Escouchy történetében az elsődleges a Kereszténység sorsa, s hogy ezért az olyan vitéz kapitányok alatt harcolók tesznek a legtöbbet, mint Hunyadi János, akinek személye körül – d’Escouchy esetében a nándorfehérvári diadalt követően – már valóban kezdenek kialakulni a mitikus elemek.

A francia történetírás már említett *hivatalos vonulata* utolsó jelentősebb képviselőjének, Jean Chartier-nek a tolla alól viszont az előzőeknél teljesebb, Hunyadi személyére talán máshogy, és bizonyos szempontból jobban koncentráló, és a hadvezért *legendásabb* formában bemutató kép rajzolódik ki.¹⁷ Magáról Hunyadiról nála először csak az 1453-as esztendőt követően esik szó; a törökellenes vállalkozások sikeres bajnokának az alakja a Bizánc elestét követő sokk-helyzet, és a megnövekedett nemzetközi-politikai aktivitás természetes komponenseként tűnik elének. Hunyadi ekkor már úgy jelenik meg mint a török elleni harc legjelentősebb képviselője, akinek bemutatásakor az addigi sikeres küzdelmeinek egyfajta *egyvelegét* tárja elének a krónikás.

¹⁶ D’ESCOUCHY, *i. m.* II., 325–328. A kiadó jegyzete a várost igen pontatlanul a „Raab folyó partjára” helyezi és „Enisemusebercq”-ként azonosítja. Valószínű, hogy az eredeti levél német nyelvű lehetett, és mégiscsak inkább a Nándorfehérvárnak megfelelő „Görögfehérvár”, azaz „Griechischweissenburg” lehetett az eredeti szövegben.

¹⁷ Chartier, aki az eseményekkel egy időben, folyamatosan írt (illetve anyagába ugyanilyen elv szerint szerkesztette bele a máshonnan kapott, esetleg korábbi eseményekre vonatkozó információkat), legelőször az 1451-es (másoknál is szereplő) követség kapcsán szól a török veszély fokozódásáról és Magyarországról, majd pedig Bizánc elestét tartja olyan eseménynek, amelynek helyet kell kapnia a „Franciaország Nagy Krónikáiban”. CHARTIER, *i. m.* II., 225. fejj., 325–327.

Chartier (folytatva és a hozzá érkezett tájékoztatásokat kommentálva) megjegyzi, hogy „egy másik jelentés arról szól, hogy egy bizonyos fehér lovag („chevalier blanc” – így, kis betűvel, nem névként), aki Magyarország marsallja („mareschal de Hongrie”), aki nem volt nemesember, hanem korábban mesterségére nézve is „mareschal” (patkolókovács, lovász) volt még mielőtt háborúzásra adta volna a fejét, s aki Magyarország kapitánya lett,…” a törökök ellen kemény hadviselésbe fogott.¹⁸ Ezt követően Chartier egy meglehetősen zavaros eseménysorozatot ír le, melyben költői módon keverednek Hunyadi csatáinak bizonyos elemei, s – többek között – leír egy olyan győzelmes csatát, amelyben Hunyadi az egyébként vitézül verékedő törököt tönkreveri, és *hat-hat fogoly törököt* küld a pápához, a francia királyhoz és a burgundi herceghez. Valószínűnek látszik, hogy Chartier forrása is szóbeli volt, vagy esetleg egy olyan írásra hagyatkozott, mely a szóbeli elbeszélés alapján készült.¹⁹

Közismert dolog, hogy Bizánc elesét követően ismét menekülők számottevő csoportjai árasztották el a keresztény Európát, akik elborzasztóan és színesen mesélték el a történeteket (különösen pedig saját átélt viszontagságaikat), írták le döbbenetes tapasztalataikat, adták tovább a nyugtalanító híreket. A nyomasztó veszély érzését igazán ők hozták közel Európa nyugati felének minden rendű és rangú lakójához, és talán nem állunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy a Hunyadi-mitosz kialakulásához szükséges *végső lökést* is az ő elbeszéléseik adták meg, miközben mintegy „exportálták” annak a hősnek a képét, akit Európa „törökkel határos” felében török és keresztény részről egyaránt (természetesen ellenkező előjellel) ekkor már legendák öveztek. Megteremtődtek annak feltételei, hogy a korábbi információk egyes elemei az újakkal kiegészülve, kedvező feltételek között, kibontakoztassák a kereszténységet megmentő „Fehér Lovag” mitosztát.

Az események leírását adó egyik jellemző részről mindenesetre biztosan tudjuk, hogy szóbeli – *ráadásul talán éppen egy magyaroktól származó* – közlés alapján került Chartier mester krónikájába. A beszámoló *óriási keresztény foglалásokról* ír Görögország területén; százhatvan várost, négyszáz várkastélyt s más erősséget juttat keresztény kézre, tud a török szultán sebesüléséről, s az elpusztított törökök számát *kétszáz-ezerre* teszi. A francia történeti irodalom vonatkozó részeiben ez az egyetlen híradás, mely Hunyadi János halálának körülményeiről tájékoztat; – egyébként *tévesen*, hiszen úgy tudja, hogy a „fehér lovag egy lándzsadöféstől súlyos sebet kapott” és ebbe a sérü-

¹⁸ Uő.: III., 40–41. A Hunyadi státusára tett megjelölés („Maréchal”) a francia nyelvben frank eredetű szó, mely méltóságnévvé vált, de az eredeti frank szó („marshalk”) valóban patkolókovácsot jelentett. Igen érdekes az a párhuzam, ami Johannitza (Kaloján, 1186–1207.) Villehardouin és Clari által is említett történetével kínálkozik. (Kaloján egyébként *Blak Joannész*ként szerepel ezekben a forrásokban.) Hunyadi „patkolókovács”, „lovász”, „lócsi-szár” (tehát *alacsony*) származása, és a Johannitza – Blak Joannész hasonló státusa között talán nem kizárt, hogy analógia van. Vö. VILLEARDOUIN, *i. m.* (ford. Szabics), 73.; CLARI, *i. m.* (Pauphilet), 50.

¹⁹ CHARTIER, *i. m.* III., 268. fej.; 66–69.; LACAZE, *i. m.* 10–11.

lésébe halt bele. Tehát vagy a tájékoztatás volt pontatlan, vagy talán az „Isten segedelmével” kivívott győzelem keresztény bajnokának képéhez jobban illett, hogy a harcban szerzett seb vigye a halálba.²⁰

Időrendben és logikai szempontból is a következő történetírónk a francia Flandriában élő, a burgundi hercegi udvarhoz közel álló Jacques du Clercq, aki az 1448–1467-közötti eseményeket egykorú jegyzetek alapján írta meg; ennek során számos dokumentumot gyűjtött egybe. Magyar vonatkozású közléseinél gyakran Chartier művét használta forrásként, amit a könnyen azonosítható szöveg-egyezések mellett ő maga is megerősít, hiszen hivatkozik arra, hogy ismereteit a „*Saint-Denys-ben lévő krónika*” tanulmányozásából szerezte. Így a Hunyadi Jánosra vonatkozó első információkat is Chartier-nak köszönheti, aminek következtében nála is szerepel a „chevalier Blancq” és a „Guillaume Blancq” elnevezés. Du Clercq azonban, Chartier-val ellentétben, tovább viszi a török elleni küzdelem fonalát, és beszél a burgundi herceg (Jó Fülöp) „*Fácán fogadalma*”-ként („Voeu du Faisan”, Lille, 1454 február 17.) ismert, ünnepélyes külsőségek között nyilvánosságra hozott döntéséről, hogy *személyesen is részt vesz* a törökellenes küzdelemben (amire végül is nem kerül sor), és szól a török elleni hadi vállalkozás finanszírozása érdekében kivetett adókról is. Ez azért különösen fontos, mert Hunyadi harcait ezzel a kontextussal közvetlenül hozzákapsolja a burgundi udvar késő-lovagkori szellemiséggel túlfűtött légköréhez.²¹

Ugyanakkor a történetíró Du Clercq nem elégszik meg egyetlen forrással: a nándorfehérvári diadal lejegyzéséhez, mint maga is említi, két forrást használt. Az egyiket már d’Escouchy-nál megismerhettük; – ez annak a bizonyos Prágából érkezett levélnek a másolata, melyet krónikás társa is láthatott, s ami esetleg újabb adalékot szolgáltat ahhoz, hogy a szóban forgó levelet a lehető legszélesebb körben terjesztették, a nyugat-európai törökellenes propaganda érdekeinek megfelelően. A másik forrás a Chartier-féle, szóbeli információk alapján készített összeállítás szövege lehetett. Du Clercq – teljesen logikusan – ebben a sorrendben is hozza a szövegeket, és minden különösebb kommentár nélkül illeszti be elbeszélésébe. Kisebb és többnyire lényegtelennek tűnő eltérések természetesen nála is vannak; mindenesetre ezekből egyértelmű, hogy Du Clercq-nek is komoly gondja akad a nevek átírásával illetve leírásával. Az így bekövetkezett *névelírások* közül az egyik – éppen Hunyadi János személyének a *legendás*

²⁰ „Ugyanez idő tájt, az 1456-os esztendőben történt, hogy a magyarok, Magyarország területén, hatalmas pusztítást vittek véghez Krisztus urunk hitének ellenségei között, s igen nagy zsákmányt ejtettek; mégpedig egy bizonyos Kapisztrán János testvér (Jean Capestram) valamilyen egy hatalmas, bölcs és nagyhirű lovag segedelmével, akit ‘Guillaume Blanc’-nak (alias Blauk – teszi hozzá a kiadó) neveznek; s ezek sikerrel elkergették és kiűzték a törököket Belgrád (Belgrado) városa alól.” CHARTIER, i. m. III., 66–70.

²¹ DU CLERCQ, i. m. II., 195–200, 206–209, 219–242.; BOURASSIN, i. m. 267–297., A Konstantinápoly 1453-as elestéhez kapcsolódó „Fácán fogadalmának” politikai jelentőségére és szimbolikájára összefoglalóan lásd: CARON, M.-T. – CLAUZEL, D. (textes réunis par): *Le banquet du Faisan. 1454: l’Occident face au défi de l’Empire ottoman*, („Collection Histoire”), Arras 1997.

alakok felé közelítése szempontjából – esetleg nem teljesen lényegtelen. A Mathieu d'Escouchy-nál még még *Onidianus*-ként szereplő személy Du Clercq-nél már *Ovidianus* lett, aki „*Grusseuseberch*”-nél aratott a törökkel szemben világraszóló győzelmet. Ovidianus (Othovien, Octavianus) pedig a keleti kereszténységről szóló történetek kiemelkedő személyisége.²² Mindent összevetve, Du Clercq krónikája a burgundi udvar történetírásának, szellemiségének igen érdekes dokumentuma, s benne a máshonnan „kölcsonzott” részeket is a burgundi udvar mentalitása hatja át. Ennek része az is, hogy erőteljesebben hajlik a mítoszteremtésre, és hogy az a részlet, ami Chartier előadásában viszonylag száraz és bizonytalan adatok halmazaként jelenik meg, Du Clercq-nél egy sokkal színesebb, lebilincselőbb verziót tár elénk. Wavrin, d'Escouchy, Chartier és Du Clercq összefogták a Hunyadi Jánosra vonatkozó ismeretanyagot, és fokozatosan olyan kontextusba helyezték, mely egyértelműen kedvezett a „Fehér Lovag” mítosz kialakulásának.

A 15. század méltán leghíresebb burgundi történetírójának, Georges Chastellainnek a *Krónikája* számos magyar vonatkozású kérdésben is becses információkat szolgáltat – s minden bizonnyal szolgáltatna még többet is, ha a krónikának *csaknem két-harmada* nem veszett volna el.²³ Hunyadi így a Nándorfehérvárnál kivívott győzelemmel jelenik meg először a történetben; a fejezet címe: „*A hitetlenek emlékezetes vereségéről*”.²⁴

²² A problémakör összefoglalására lásd CSERNUS, „Zsigmond és a Hunyadiak...”, 112. és 192. sz. lábjegyzet.

²³ Chastellain, aki *Krónikáját* nagy valószínűséggel 1455 után kezdte el írni, tehetséges, igényes és körültekintő történetíró volt, és – mint láttuk – hű tükröztetője is a születő és nagyhatalomként kibontakozó burgund állam érdekeinek és az ott uralkodó mentalitásnak. Az 1419 és az 1475-közötti eseményeket átfogó munkának komoly, a magyar történelem szempontjából is minden valószínűség szerint igen fontos részei kallódtak el. A veszteség – érdekes módon – csaknem egyenletesen érinti a krónika szinte valamennyi fejezetét, és számunkra különösen sajnálatosak azok a hiányok, amelyek az 1422–1429, az 1431–1452 és az 1468–1470 közötti időszakra vonatkoznak. Chastellain-re lásd BOSSUAT, R.: *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen-âge*, (MBLMA) Paris 1951 és folytatásai (1955, 196.), továbbá FAVIER, J.: *Dictionnaire de la France Médiévale*, (DFM) vonatkozó részei, továbbá DOUTREPONT, i. m. 441–444.; PÉROUSE, G.: *Georges Chastellain. Étude sur l'histoire politique et littéraire du XVe siècle* („Acad. Royale de Belgique. Mémoires, 2e série”, 7.). Bruxelles 1910, 3–160.

²⁴ Valószínű, hogy ez a rész a hatvanas évek első felében keletkezett. Ráadásul Chastellain szövegéből azt is megtudhatjuk, hogy Guillaume Fillastre, Tournai püspöke (Fillâtre, *Guilhelmus Filastris*), aki a burgundi herceg egyik kedvelt diplomatája volt, személyesen is igazolni tudja a Mathieu d'Escouchy (majd Jacques Du Clercq) által is felhasznált, Prágából származó dokumentum hitelességét, mivel akkor, amikor az események történtek, éppen ő maga is „*Lancelot király*” (V. László) udvarában tartózkodott a burgundi herceg követeként, sőt, *személyesen* is ott járt az ostromot követően Nándorfehérvár („*Bellegarde*”) falai alatt. Ez a rész, ebben a formában minden bizonnyal 1461 és 1467-között íródott, hiszen a benne „*Tournai püspökeként*” szereplő Guillaume Fillastre (Fillâtre, *Guilhelmus Filiastri*, 1400k–

Az isteni beavatkozásnak köszönhető, és csodatételnek tekintett győzelem híré – mint Chastellain mondja – a környező vidékeken lévők juttatták el a keresztény királyokhoz és fejedelmekhez. Chastellain tartalmilag a Du Clercq-ével és a d'Escouchy-ével azonos (de logikusabb és stílusában sokkal elegánsabb) bemutatását adja az eseményeknek. Hunyadi Chastellain-nél *Onidianus* néven szerepel, és a krónikás pontosítja az olvasó számára a hozzá elérkezett és krónikájába átemelt információk eredetét is.²⁵ A Krónika Onidianusa mellett, a teljes életmű-kiadásban azonban (igaz, mindössze egyetlen esetben) van más említése is: Chastellain a „*Le Temple de Bocace...*” című költeményében, mely a kor egyik divatos témájáról, a *szerencse forgandóságáról* szól, egy példabeszéd részletében Hunyadi Jánost más néven is említi. Chastellain ebben a költeményben többek között „*Cil gróf*” (Czillei Ulrik) esetét idézi, akit „*urának, Magyarország királyának oldalán öltek meg és nyakaztak le*”, s a „*Blanc fia*”, aki „*e cselekedet elkövetője volt, ugyanerre a sorsra jutott...*” Chastellain tehát már az 1450-es évek végén, az 1460-as évek elején ismerte Hunyadi Jánosra ragasztott „*le Blanc*”-nevet, ráadásul – mint láttuk – 1463-ban, a „*Temple*” írásakor használta is, méghozzá pontos történeti összefüggésben.²⁶ A ránk maradt részekből azonban – úgy tűnik – (a *Temple de Bocace* „*Blanc fia*” – és nem „*Chevalier Blanc*” megjegyzésén kívül) teljességgel hiányoznak nála a „*Fehér Lovag*”-mítosz Chartier-nél, Du Clercq-nél és D'Escouchy-nál meglévő elemei. Ez annál feltűnőbb, ha arra gondolunk, hogy itt a *törökellenes* harcokra és a „*klasszikus értelemben vett*” *lovagi dicsőségre* leginkább fogékony, a *legendás* elemekre is érzékeny burgundi udvar történetírásának a legnagyobb és leinformáltabb alkotásáról van szó. Erre a problémára igazán akkor kapunk

1473) valószínűleg a híres kardinálisnak (a magyar királyok főkegyúri jogát megerősítő konstanzi bíborosi kollégium tagjának) a törvénytelen fia, az „*Aranygyapjas rend második kancellárja*” (melynek történetét is megírta), 1437-ben Verdun, 1449-ben Toul püspöke, 1461-ben szerzi meg ezt a püspökséget, és a szövegben *élő személyként* említett Jó Fülöp 1467-ben távozott az élők sorából. FAVIER, *DFM*, 413.

²⁵ Eszerint „*Magyarország és Csehország királya küldte egy bizonyos Heinseberg úrnak, aki valaha Liège püspöke volt*”, és aki aztán gondoskodott az eredetileg valószínűleg német vagy latin nyelvű szöveg franciára fordításáról, s továbbküldte azt Burgundia hercegnőjének, Portugál Izabellának. Chastellain azonban felhasznált egy másik dokumentumot is, melynek ugyancsak pontosítja az eredetét: ez a levél szerinte Francisque-tól (Francesco Sforza) származott, aki azt Milánóból küldte meg a királynak, de eredetileg a jelentés Velence közvetítésével került a pápához, illetve a királyhoz, és valójában a pápai legátusnak írták. Az erre a levélre alapozott szöveg név nélkül mondja el a történetet, és konkrét adat (az események rövid, pontos és lényegre törő bemutatásán túl) csupán kettő van benne, s ez is csak annyi, hogy a várat „*Nanderoude*”-nak („*Nanderalba*”) mondja, s a döntő csatát pedig eszerint (egyébként helyesen) a „*Szent Jakab ünnepe (július 25.) előtti szerdán*” (július 22.) indította a török. Aláírás nincs, névre a levélben nem történik utalás, vagy „*lekopott*” kézen-közön. CHASTELLAIN, *i. m.* III., 113–114. A győzelmet hírül adó levelekről van szó, amelyeket – külön-külön – Hunyadi és Kapisztrán a diadal után közvetlenül írtak V. Lászlónak, a pápának és más fejedelmi udvaroknak. Vö. TELEKI J.: *Hunyadiak kora*, II., Pest 1852, 439–441.

²⁶ CHASTELLAIN, *i. m.* VII., 94.

kielégítő magyarázatot, ha megvizsgáljuk azoknak a 15. századi történetíróknak a munkáit is, akik a század második felében, illetve annak utolsó harmadában alkottak, tehát a francia nyelvű burgundi történetírás *harmadik generációját* képviselik: itt mindenekelőtt az *Emlékirat*-szerző Olivier de la Marche és a Chastellain történetíró utódjaként ismert Jean Molinet munkásságát kell figyelembe vennünk, de vizsgálódásunk szempontjából érdekes és fontos lesz majd az a rövid megjegyzés is, melyet Philippe de Commynes *Mátyás-portréjánál* találunk.

Olivier de la Marche, akit a *lovagkor utolsó történetírójának* tartanak, valóban döntően a lovagsággal összefüggő erkölcsi értékek, látványosságok illetve a lovagi élet legapróbb rezdülései iránt mutat mindenekelőtt fogékonyságot.²⁷

Olivier mester azonban *Emlékirataiban* Hunyadi Jánosról mint legendás „Fehér Lovagról” említést sem tesz, de nem szól a nándorfehérvári diadalról sem. Hallgatása azonban mégis beszédes, s erre ő maga is utal műve *Prologusában*, melyet 1490-ben ír a már kész emlékiratai elé, amelyben felhívja Fülöp nagyhercegnek a figyelmét az *öt megillető jogokra*, és amelyben Hunyadi Jánost a „*valachiai fehér lovag*”-nak mondja, egy Mátyással sem nagyon szimpatizáló szöveggörnyezetben.²⁸ A magyarázatot osztrák és burgund dinasztiák Miksa és Burgundiai Mária házasságával bekövetkezett összefonódásában, s a Habsburgok és a Hunyadiak között elmélyült, és immár generációsnak tekinthető éles konfliktusában kell keresnünk. Az *ausztro-burgund* hagyományokat ápoló poszt-burgundi történetírás nem lelkesedett túlságosan a Hunyadi-csaláért, s különösen nem lelkesedett Hunyadi Mátyásért.²⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Hunyadi János törökellenes harcainak a burgundi történetírók körében tapasztalható korábbi pozitív visszhangja végül is *áldozatul esett* a Hunyadi-család későbbi felemel-

²⁷ A már említett „*Voeu du Faisan*”-ünnepség legszínesebb leírását ő hagyja az utókorra. Karrierje végén a burgund, majd a burgund-ausztriai uralkodóház hűséges híveként Szép Fülöp főherceg nevelésével foglalatoskodott, s emlékiratait is tanítványa épülésére szánta. DE LA MARCHE, i. m. 478–489. A „*Voeu du Faisan*” (Lille, 1453. febr. 17–19.) funkciójára lásd: BOURASSIN, i. m. 267–296.; HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya*, Budapest 1976, 66–68.; DE MÉRINDOL, Ch.: *Le Banquet du Faisan. Jérusalem et l'esprit de croisade hors de la Bourgogne à la veille de la prise de Constantinople*, in CARON-CLAUZEL, i. m. 71–84.

²⁸ DE LA MARCHE, i. m. 304, (előszó), 307–352.

²⁹ Mátyás és a Habsburgok konfliktusainak és Mátyás korának könyvtárnyi irodalmára lásd: E. KOVÁCS P.: *Mathias Corvinus*, Budapest 1990, 111–130. (legfontosabb irodalom: 196–197); KISFALUDY K.: *Mathias Rex*, („Magyar História”), Budapest 1983, 95–108, 125–143. (bibliográfia: 205–206.), továbbá a 2008-as „*Reneszánsz Év*” kiemelkedő programjaihoz kapcsolódó kiadványokban szereplő bibliográfiákat, FARBAKY P. – SPEKNER E. – SZENDE K. – VÉGH A. (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban (1458–1490)*, Kiállítási Katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008, 544–597.; MIKÓ Á. – VERŐ M. (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. sz.)* I–II., Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2008, 221–254.; FÖLDESI F. (szerk.): *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, Budapest 2008, 234–246.; CSUKOVICS E. (szerk.): *Mátyás és a humanizmus*, („Nemzet és emlékezet”), Budapest 2008.

kedésével szembeni ellenszenvnek. A burgund udvar utolsó történetíróinak a Hunyadiakkal szembeni alapállását erős Habsburg-párti elfogultság, és propaganda határozta meg, melyben egy Hunyadihoz kapcsolódó, pozitív „Fehér Lovag”-mítosznak nem lehetett helye. Ugyanez a beállítottság legalább ilyen erőteljesen érződik Jean Molinet esetében is, aki, mint a Chastellain örökebe lépő „*hivatalos történetíró*”, Merész Károly halálát követően szintén Habsburg Miksa, illetve Burgundiai Mária szolgálatában írta meg (legalábbis fejezte be) a század utolsó harmadának eseményeit taglaló *Krónikáját*. Hunyadi Jánosról mindössze egyszer, Mátyás halálával összefüggésben beszél, amikor Mátyást úgy emlegeti, hogy „...*Mathias, a Blanc fia, akit lovagnak mondtak, s aki fegyvereinek vitészségével több hatalmas győzelmet aratott a hitetlenek fölött,...*” A „lovagnak mondott Blanc” és a „Fehér Lovag” megjelölés között (még ha a törökellenes harcokban játszott szerepet nem is lehetett kétségbe vonni) nyilvánvaló, hogy a különbség nem csupán *szórendi* vagy éppen *időrendi* természetű: egyértelműen a *politikai rivális* táborának a véleményét tükrözi, a kifejezés pedig ezúttal is a Hunyadi-család *szerény eredetére* kívánt utalni. Mindenesetre – legalábbis ezekből a szövegekből úgy tűnik – a burgundiai történetírókat nem érintették meg az itáliai humanisták jó részének Mátyást, illetve a Hunyadi-családot dicsőítő szavai, viszont – a korábbi idők tapasztalataival is tökéletes összhangban – határozottan befolyásolták őket fejedelmek politikai érdekei és érzelmei.³⁰

Ettől eltérő megközelítést a francia anyagban csak Commynes Emlékiratainak olvasásakor tapasztalhatunk.³¹ Commynes, akit a Hunyadiakkal szemben – vagy éppen ellenfelek mellett – semmiféle elkötelezettség vagy szimpátia nem befolyásolt, s aki államférfiúi-diplomáciai tevékenységének jelentős részét Itáliában, illetve az itáliai fejedelmekkel szoros kapcsolatban töltötte el, szellemes és reális képet nyújt korának válogatott nagy uralkodóiról. Itt Commynes, anélkül hogy a részletek tárgyalásába bonyolódna, összefoglalja Hunyadi törökellenes harcait is, leírja az V. László és a Hu-

³⁰ MOLINET, i. m. II. 182.; DOUTREPONT, i. m. 447–451.

³¹ COMMYNES, i. m. 522–524., BOSSUAT, *MBLFMA* (vonatkozó részek) és FAVIER, *DFM.*, 293. Ezt a folyamatot átfogó tanulmányban elemzi DUFURNET, J.: *Destruction des mythes dans les Mémoires de Philippe de Commynes* („Publications Romanes et Françaises”), Genève, 1966., és BLANCHARD, J.: *Commynes l'européen. L'invention du politique*, („Publications Romanes et françaises” 216.), Genève 1996. Commynes nagy ívű összehasonlítást ad, és az általa felrajzolt tablóra rákerült Merész Károly (1467–1477), burgundiai herceg, III. Edward (1327–1377), angol király, XI. Lajos (1461–1483), francia király, II. Mehmed (1451–1481), török szultán, a „Hódító” és Mátyás (1458–1490), magyar király is. COMMYNES, i. m. (Dufournet), XII. fej. 514–527. Elemzésében végig jól érzékelhető az itáliai ismeretek hatása. Noha művének második nagy részét döntően az itáliai események leírása jelenti, az egész mű szemléletében érződnek az Itáliában szerzett diplomáciai tapasztalatok. Magyar vonatkozásaira is lásd, CSERNUS, S.: *A reneszánsz fejedelm-tükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli”*, „Századok”, 133 (1999), 125–144. A szöveg magyar fordítása: uo. 143–144., és SZ. JÓNÁS I. (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*, Budapest, 570–572. (Ford. Csernus S.)

nyadiak közötti konfliktust, a Hunyadi-testvérek sorsának alakulását, Mátyás királlyá választását, majd uralkodását. Hunyadi Jánost teljes természetességgel mondja „*Chevalier Blanc*”-nak, s nyoma sincs elbeszélésében a burgundi udvar történetíróinál tapasztalt tartózkodásnak. Mint írja, „*A szóban forgó Mátyás király egy igen nemes lovagnak volt a fia, akit Fehér Lovagnak neveztek, és Valachiából származott: egyszerű nemesember volt ugyan, de módfelett erényes és nagyeszű férfiú, aki hosszú időn át kormányozta a Magyar Királyságot...*” Sőt, ennél is tovább megy, amikor Mátyás királlyá választásában Isten beavatkozását is látja, amit azzal magyaráz, hogy „*talán a mi Urunknak kedvére voltak az atyja által tett hajdani szolgálatok.*” Hunyadi Jánost tehát – s nem véletlen, hogy pont Commynes emlékirataiból – a 15. század politikai életének valószerű, kiegyensúlyozott módon bemutatott szereplőjeként ismerhetjük meg, s mindez annak ellenére történik, hogy a *legvilágosabban és legeggyértelműbben* éppen a lovagság általa avított tekintett értékrendjével számos alkalommal keményen szembe helyezkedő Commynes használja rá az eredetileg inkább a lovagkori ideálhoz közelebb álló „*Fehér Lovag*”-nevet. Paradoxnak tűnhet, de Hunyadi, az egyébként a középkori lovagi mítoszok lebontójaként számon tartott Commynes szövegében válik egyértelműen és természetesen „*Fehér Lovaggá*”, ám ennek a „*Chevalier Blanc*”-nak nem a régi lovagság mítoszaihoz van köze, hanem inkább Commynes „*isteni beavatkozással*” kapcsolatos fejtegetéseibe illik bele. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy a Hunyadi–Fehér lovag azonosságnak a legnagyobb publicitást a 16. századtól kezdődően Commynes „*Mémoires*”-jai jelentettek.³²

Összefoglalásul tehát megállapíthatjuk, hogy a Hunyadiakra vonatkozó hírek – a törökellenes harcainak sikere miatt – az 1440-es évek közepétől kezdődően jutnak el először a francia historiográfia lapjaira, majd több-kevesebb rendszerességgel folyamatosan olvashatunk róla, mégpedig elsősorban a burgundi herceg mind aktívabb *mediterrán politikájának* és a pápai udvar törökellenes összefogásra buzdító törekvéseinek hozadékeként.

Az első információkat – az ifjabb Wavrin beszámolóját – úgy tűnik, történetíró rokonán kívül nem használta föl senki. (Ha esetleg az al-dunai hadjáratról szóló beszámolónak komolyabb híre támadt, úgy annak még Chastellain krónikájában lehetett nyoma, de az 1432 és az 1452 közötti rész hiányzik belőle.) Az utazó, diplomata és történetíró Gilles Le Bouvier, aki az eseményekkel megközelítőleg egy időben írt, a törökellenes harcokról természetesen ugyancsak tájékoztatott, de arról nincs szó nála, hogy ezeket a sikereket személyhez – *egyetlen* személyhez – kösse. Mivel a legkorábbi rész (Wavrin elbeszélése) csak később került be a történeti munkákba, úgy tűnik, hogy valójában Mathieu d’Escouchy krónikája „léptette be” Hunyadi a francia nyelvű törté-

³² Vö. LINIGER, J.: *Le Monde et Dieu selon Ph. De Commynes*, Neuchâtel 1943., DUFOURNET, i. m. 309, 486–490., BLANCHARD, i. m. 164, 167, 285., A műnek a 16. században hat nyelven (latin, olasz, spanyol, német, francia, flamand) tíz kiadása született. CSERNUS, „A reneszánsz fejedelemsükrök...”, 125–126, 138–139.

neti irodalomba. Erre alkalmat az 1448-as rigómezei („Cossova”) ütközetről Franciaországba érkezett beszámoló kínált számára.

Hunyadi János alakjának újabb lendületes feltűnése a Konstantinápoly elestét követő általános megdöbbenéshez, riadalomhoz és a megmentőben való reménykedéshez köthető. Így Mathieu d’Escouchy-nál 1456-ig, a törökkel kapcsolatos ügyeket illetően *folyamatos* a jelenléte, Jean Chartier-nál (és vele együtt Jacques Du Clercq-nél) viszont már inkább az újabb nagy eseményhez, a nándorfehérvári diadalhoz kötődik, míg a Chastellain krónikájából megmaradt részek *kizárólag* az utóbbihoz kapcsolják.

Hunyadit *nevén* csak a legkorábbi forrásrészletek nevezik (Wavrin: „*Joannes de Hoignac*” illetve „*Huniade*”), későbbiek már soha. Az ún. „első generációs” történetíróknál szereplő változatok, akik inkább a 15. század első felére koncentrálták tevékenységüket, mind deformált, vagy deformált és költött neveket tartalmaznak: „*le Blanc*” illetve „*Jannus, Blanc de Honguerie*” és „*Blanc de Honguerie, nommé Janus*” (d’Escouchy); „*Onidianus*” (d’Escouchy, Chastellain), „*le chevalier blanc*” (Chartier) „*chevalier Blancq*” (az előzőből eredeztetve, „pikárdiai” +q végződéssel), „*Guillaume Blanc/Blancq*” (Chartier, Du Clercq) illetve „*Ovidianus*” (Du Clercq).³³

Némileg más a helyzet a 15. század „második” nagy francia és burgund történetíró generációjával (Commynes, Olivier de la Marche, Jean Molinet), akik valamilyen módon – ha bizonytalanul is – a „*fehér lovag*” elnevezést teszik magukévá, s Hunyadi Jánosról mindhárman Mátyással kapcsolatban beszélnek. Közülük a legtisztább értelemben Commynes használja ezt a megjelölést, s mint láttuk, egyszerűen csak „*Chevalier Blanc*”-ként említi. Míg az egyik burgundi történetírónk (Olivier de la Marche) „*le blanc chevalier*”-nak mondja (s *nem* „*chevalier blanc*”-nak, és *kisbetűvel*, tehát nem ragadványnévként használja), a másik (Jean Molinet) pedig – talán még nagyobb távolságtartással – a „*Blanc, chevalier comme l’on disoit*” változatot adja, s bizony ez a „*Blanc*”, „akit loagnak mondanak” -megoldás nem a legpozitívabb megközelítést sugallja, *mitoszteremtésre* aligha alkalmas, és nem is az a szándéka... De egyben áttételesen mégiscsak jelzi, hogy *létezik* egy ilyen folyamat is, hiszen ebben a megfogalmazásban nyilvánvaló a *szembehelyezkedés* egy legalábbis embrionális szinten már meglévő, „*kezdődő*” mítoszteremtő szándékkal.

A „*fehér lovagra*” vonatkozó információk (vagy legalábbis ezt a rá vonatkozó legendát gerjeszteni képes adatok) származási helyének azonosítása több szempontból a segítségünkre lehet a „Hunyadi-mítosz” létrejöttének és további fejlődésének magyarázatában. Mint fentebb említettük, a Kereszténység keleti részéből érkező hírek több lehetséges közvetítő közeg segítségével, de döntően *két útvonalon* érkezhettek a francia területekre: eszerint Keletről Nyugat felé volt egy *északi* (a Duna völgyét követő) és egy *déli* (Balkán–Lombardia–Róma–Rhône völgye, illetve a Mediterraneum keleti részéből érkező Bizánc–Velence–Róma–Genova közbejöttével működő tengeri) *információs vonal*. Közülük a „*déli*” útirány immár évszázadok óta töltötte be feladatát, s kétségtelenül hosszú ideig sokszínűbb, élénkebb és aktívabb volt: a Hunyadira vonat-

³³ Összefoglalva lásd CSERNUS, A „Fehér Lovag...”, 93–94.

kozó részletesebb anyag is valószínűleg a Balkán (főleg Bizánc), illetve Itália felől érkezett a francia nyelven alkotó történetírók látókörébe, s minden valószínűség szerint a „fehér lovag”-mítosz egyes elemei (s a török elleni csaták leírásai, a *Blanc*, vagy a *Blancus*) is a Balkánról eredeztethetők.³⁴ Ugyanakkor a Burgundiával (és vele Németalfölddel) kapcsolatos, a Luxemburg-, majd a Habsburg-dinasztiákhoz kötődő aktivitás és politikai propaganda mindinkább erőre kapott, és hatékonyabbá tette az információk áramlásának az északi – vagyis a Közép-Európából Franciaországba és a burgund udvarba vezető – útvonalát.

Mindenesetre, – legalábbis adataink szerint – az „északi oldalról” érkező hírek „*fehér lovagról*” egyáltalában nem tudnak, a Blak-Blanc megjelölést pedig, ha használják, azt nem mítoszteremtő céllal teszik. Ez persze nem zárja ki, hogy az „északi” irányból Nyugat felé terjedő információk névanyaga, mint például az „Onidianus” (*Hunyadius*, *Hunyadianus*, sőt, talán „*Hunyadijános*”...) -változat is, módot nyújtson Franciaországban az olyan típusú legendás képzetársításokra, mint amelyet Du Clercq-nél (Onidianus – *Ovidianus*) is láthattunk.³⁵

Az alaposabb elemzések tehát alátámasztják, hogy mindkét változat (az északi „Onidianus” – „Ovidianus” és a déli „Blanc” – „Blancq”) egyaránt – ha nem is azonos mértékben – alkalmas lehetett egy „fehér lovag”- típusú mítosz kialakítására és táplálására, ha „*előkészített hátteret*” és kellőképpen „*fogékony környezetet*” talál. Az „Onidianus” név könnyen elhelyezhető a többnyire Jeruzsálem visszafoglalását is sikerrel megvalósító *regényes* történetek (Othovien, Octavianus...) hősi alakjai közé. A „Blanc” pedig aki világraszóló győzelmét Nándorfehérvárnál, (azaz *Nanderalba* falainál) aratta, logikusan kapcsolódik a *hitetlenek ellen harcoló* legdicsebb lovagok képéhez, akik (csillogóan) *fehérbe* (esetleg *fehér páncélba*) öltözött bajnokai lehettek a Kereszténységnek (az archetípus Nagy Károlytól akár a „vitéz lovagként” meglehetősen *atipikus*, de Olivier de La Marche-nál mégis így megjelenő III. Frigyesig...)³⁶

³⁴ Jó példa erre a rigómezei ütközetről, vagy a későbbiekben Bizánc közbejöttével a nyugati fejedelmi udvarokban eljuttatott tájékoztató anyag, melyet a nyugati kereszténység informálása, az összefogás megteremtése és a keresztes hadjáratra buzdítás céljából küldtek rendszeresen a fenyegetett helyzetben lévő keleti keresztények. Uo. 96–97., lásd továbbá RIC-HARD, J.: *La Bourgogne des Valois, l'idée de la croisade et la défense de l'Europe*, in CARON-CLAUZEL, i. m. 15–28.

³⁵ Hunyadi nevének latin változataira lásd FEJÉR, G.: *Genus et incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae Gubernatoris, Argumentis criticis illustrata*, Buda, 1844., 16–17.

³⁶ A megmentő fehér lovas/lovag elterjedt, egészen a bibliai jövendölésekig visszanyúló erőteljes motívum. Vö. János Evangéliuma, *Jelenések könyve*, I. 14., XIX. 8, 11, 14, 15. A „fehér” (*blanc*) szó pedig a franciában *frank* eredetű, s első előfordulását először éppen a *Roland Énekben* jegyzi (1080k: „blank”- azaz „csillogó”, „ragyogó”- értelemben), méghozzá Nagy Károlyhoz kapcsolva, akinek a szöveg szerint „*fehéren ragyog a szakállja*”. A szaracén kövekkel való találkozás alkalmával „*fehér szőnyegen ül*”, a „szaracént elkápráztatja Nagy Károly látása, aki fehér, ragyogóan fehér”, de a harcra kész keresztény bajnokokon is – a szara-

A „Fehér Lovag”-mítosz születése, illetve Hunyadi személye köré kristályosodása *térben* tehát valószínűleg a Balkán és Nyugat-Európa neolatin nyelvű országai között kialakult „szellemi kooperációnak” köszönhető, időben első tétova jelentkezése pedig – legalábbis a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján – valószínűleg az 1449 és 1453-közötti évekre vezethető vissza, míg a csúcstra (a valós történelmi eseményekkel összhangban, és a török támadás által keltett általános rettegésben, majd a keresztény sikerek okozta eufóriában) 1456-os diadal idején juthatott el. A Blak-Blanc „áthallás” pedig a népi etimológia e területen való jelenlétének és működésbe lépésének egy érdekes, ugyanakkor a szokványostól kissé eltérő példája.

Ekkorra Hunyadi alakja, a vele kapcsolatban már meglévő *információk*, valamint a befogadó közeg *várakozása* következtében már kiválóan alkalmas volt arra, hogy igazi mítosz teremtődjék körülötte. A „Fehér Lovag”-mítosz születésének a mechanizmusában azonban véleményünk szerint vannak még további figyelembe veendő komponensek is. Tudjuk ugyanis, hogy egy olyan befogadó közegről van szó, mely különösen hajlamos az idegen nevek *célirányos* és *információhordozó* átalakítására és értelmezésére.³⁷ A Hunyadi-Fehér Lovag esetről is valószínűleg létezett egy lépcsőfok, mely

cénokkal szembeni csatához való felsorakozáskor – „vakító fehérén ragyog” a páncélzat. GREIMAS, A.-J.: *Dictionnaire de l'ancien français, jusqu'au milieu du XIVe siècle*, Paris 1987, 72. Ebben az időszakban már – számos más forrással is alátámasztva – a „hitért, ill. a szaracénok ellen harcoló fehér lovag” képe egyre inkább közhelynek számíthatott. A burgundi udvarban a Lohengrin-történet a legnépszerűbbek közé tartozott, mint ahogy általában véve is a versben és prózában és különböző nyelveken ekkor már igen elterjedt „Artúr mondakörben” a legnépszerűbb kerekasztal-lovag a „fehér” Lancelot. Így a Lancelot mondakör („Chevalier au Cygne” – Hattyúlovag) fehér lovagjától, akár a kortársakig (De la Marche számára még III. Frigyes is elképzelhető ebben a szerepben) minden, az elemi feltételeknek megfelelő (vagy olyanként bemutatott...) lovag „esélyesként” indul, miközben ha valakit „Fehér Lovagnak” hívnak, de *funkcionálisan* nem tölti be küldetését, azzal a „Fehér lovag”-mítosz nem fonódik egybe. Tudjuk ezen kívül, hogy a nikápolyi csatát követően János gróf hazaérkezése öröme apja, Merész Fülöp a hitetlenek elleni harcra lovagrendet alapított („Az Arany Fa Rendje”) melynek rendjelén „fehér sas és fehér oroslán” (ez utóbbi nyilvánvalóan a korabeli burgund hercegi címer – egyébként vörös színű – oroslánjának az alkalomhoz igazítása). A „Voeux du Faisan” ünnepség alkalmával fehér ruhába öltözött lovagok állnak díszsorfalat. Vö. BOURASSIN, i. m. 85–86, 274–275. A „funkcionálisan” nem, de névben „fehér lovagra” LANGLOIS, Ch. V.: *La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après les romans mondains du temps*, Paris 1924., 323–329. A keresztények élére álló fehér lovag képe nem áll meg az keresztény-iszlám konfliktus összefüggésében, hiszen pl. kapcsolódik Szent Olaf (1015–1030) valószínűleg Szent Demeter története által ihletett, Snorri Sturluson-féle (1178–1241) legendájához is. Ld. GYÓNI M.: „Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1956), 295–311.

³⁷ Erre – hasonló témakörben – krónikásaink részéről több olyan példa is hozható, mint a „László – Lancelot” és a „Ladislas – Laudislas” valamint a „Constantinople – Constantinoble” vagy a „Belgrade – Bellegarde” társítások, különösen Chastellain-nél, Du Clercq-

ugyanilyen „név-transzformációs” logika szerint lépett működésbe. A fentiekből láthatuk, hogy a „Chevalier Blanc” párosítás elég nehezen jött létre: Hunyadi volt Blanc, Blancq, Blauk, le Blanc, le Blanc chevalier mielőtt „Chevalier Blanc”-á válhatott volna. A bizánci birodalom, illetve Délkelet-Európa területéről származó információk esetében joggal feltételezhető, hogy annak forrásai tisztában voltak a Blak / Vlach azonossággal, ráadásul, mint korábban (Blak Johannész / Johannitza / Kaloján eseténél) láthattuk, nem Hunyadi János volt az első, aki a francia történetírásban hasonló néven szerepelt (Jánosnak / Joannak hívták, Valachiából származott), jó hadvezér hírében állott és jelentős történelmi szerepet játszott a Balkánon.

A források alaposabb áttekintése, összevetése és az említések *valós kontextusban* végzett tanulmányozása alapján tehát egyre inkább az a meggyőződésünk, hogy a *discóitō* ragadványnév kialakulását és meggyökeresedését megelőzően a „*fehérnek*” gondolt jelző az első szóösszetételekben még nem fehérret jelentett. Az a valószínűbb, hogy a kezdetben nem feltétlenül hízelgőnek szánt, (legjobb esetben is indifferens), aztán pedig egyszerűen tényként elfogadott megjelölés eredetileg a „*blak*” azaz *vlach/valach* népnévből származott, és eredetileg is „Blak”-ot jelentett. Ezt bizonyítja, hogy Hunyadi kezdetben a francia krónikások számára sem „Blanc”, főleg nem „Chevalier Blanc”, mindössze, jó esetben is, vitéz *lovag* volt. Azonban Hunyadi török ellenes harcainak sikere, a tényleges, „Kereszténység-szerzte” *megmentőként* várt lovag *valódi* szerepe, és az érkezését váró egyfajta *messianisztikus* hit változtatta az eredetileg többnyire nem túl hízelgőnek szánt „Blak” (*vlach*)-ot illetve „Blancq chevalier” (*Vlach lovag*)-ot „Chevalier Blanc”-ná, a kereszténység bajnokává. Ezzel egyben *értelmet* is adott a forrás eredetét már nem ismerő francia (és további más neolatin) közeg által egyébként elég nehezen értelmezhető „Blak / Blancq” megjelölésnek. Mindenesetre a Hunyadi Jánosról kialakuló pozitív töltésű kép „fehér lovaggá” transzformálódása nagy valószínűséggel a francia (és talán a vizsgálódásunkhoz ezúttal nem tartozó katalán) civilizációs közegben következhetett be. A Hunyadi-kép ilyenén való átalakításában és továbbfejlesztésében föltehetően nagy szerep juthatott egyes francia és burgundi történetírók ebben az irányban különösen *fogékony* szellemének és *általában* véve is a kései lovagkor bővületében élő burgund fejedelmi udvar szellemiségének. Tudjuk, hogy a burgund udvarhoz kötődően alkotó „első generációs” történetírók ezekre a kérdésekre (különösen a török elleni küzdelem ügyére) igen érzékenyek voltak és különös figyelemmel kísérték minden olyan eseményt és témát, mely a Valois-hercegek burgundi ágának önállósága és az egyre inkább kibontakozó burgund „nemzeti” identitás szempontjából különös fontosságot kaptak.

A „Chevalier Blanc” mítosza tehát a kései keresztes hadjárat eszméje iránt fogékony közegben született, ahol „*spontán*” módon is *pozitív fogadtatásban* részesült. A legérdekesebb számunkra éppen ennek a mítosznak *spontaneitása*: úgy tűnik ugyanis, hogy a „Fehér Lovag”-mítosz ekkor semmiképpen sem egy meghatározott szándé-

nél, Chartier-nél és az V. László követségével összefüggésben készült latin nyelvű dokumentumban. CSERNUS, „Lanselot...”, 107–108.

kú, direkt propaganda eredménye és függvénye (mint majd később a Mátyás-mítosz lesz), hanem sokkal inkább a nyugati kereszténység kollektív mentalitásában erősen gyökerező egyik elterjedt gondolati komponens kifejeződése. Ugyanakkor forrásaink jól mutatják átmenetet, a népnév személynévé válásának, majd attól való függetlenedésének a folyamatát is, hiszen a források különbséget tudnak tenni, és különbséget is tesznek a Blanc/Blancq, a Blancq chevalier és a *Vlach*-ok között. Különösen jól látszik ez a rigómezei ütközetet elmondó levélből, és a belőle deriválódó krónika-szövegekből, ahol Hunyadira „*le Blanc*”, a népre pedig a „*Vallaques*” megjelölés szerepel, és semmi nem utal arra, hogy a kettőnek bármi köze lenne egymáshoz.³⁸

Nem kizárt ugyanakkor, hogy a tudatosság, illetve a konkrét politikai érdekelttség *hiánya* lesz majd a mítosz továbbélésének a legfőbb kerékkötője: a francia területeken nem rajzolódott ki körülötte egy olyan, világosan megfogalmazódó, „szándékos”, a francia vagy a burgund udvar részéről jól körülírható, *politikai* érdekből is támogatott törekvés, mely a *további* kibontakozást képes lett volna elősegíteni. A továbbélés feltételei nem alakultak kedvezően. Sőt, épp ellenkezőleg: a francia nyelvi, kulturális, politikai és civilizációs közeg hatótávolságán belül nem maradt a Hunyadihoz kötött „*chevalier blanc*” mítoszának továbbélésében, illetve *továbbéltesében* kellőképpen *érdekelt* csoport vagy személy, miközben számos direkt, vagy indirekt módon *ellenérdekelt* – döntően Habsburg-párti – erőt látunk mindkét fontos fejedelmi udvarban (francia királyi és a burgund hercegi udvar) kibontakozni. A mítosz kialakulásának *spontaneitása* egyben a továbbfejlődés lehetőségeinek korlátozott voltát is jelentette. Hunyadinak, mint „Fehér Lovagnak” a dicsőségét valójában később (de jóval később...) majd az egyház, a pápa, a humanista propaganda és különösen pedig Hunyadi Mátyás használhatta volna fel építő, tehát saját politikai koncepcióját alátámasztó propaganda-célokra. Hunyadi Mátyás azonban, mint láthattuk, ezt az elnevezést nem vette át. A francia civilizációs közegekhez tartozó területeken viszont a Hunyadi-mítosz fenntartásához fűződő politikai érdekek – legalábbis a század második felében – már nem mutathatók ki.³⁹

³⁸ „*Le victorieux chevalier, nommé le Blanc, lequel est vaivode de Hongrye, qui vould autant a dire mareschal...*” mondja a szöveg Hunyadiról, és „*Vallaques, valamint ceux de la Vala-quie*”, írja a román fejedelemségekből érkezőkre. A két név azonosítása („Blanc” és a „valaque”) „dramaturgiaiilag” sem egyszerű, hiszen a szöveg szerint a *Blanc* ezt az ütközetet a *valaque*-ok árulása miatt vesztette el. MARCZALI, „Közlemények...”, 89–91.

³⁹ Mindez persze nem jelenti, hogy a francia-magyar kapcsolatok megszakadtak volna; – csak ezek nem a Hunyadi-családhoz kötődtek elsősorban. Így például tudjuk, hogy a Francia Királyság (VII. Károly) keresett ugyan együttműködési lehetőségeket Magyarországgal, de próbálkozásai V. Lászlóhoz és környezetéhez kötődtek, mely nyilvánvalóan nem szimpatizált a Hunyadi-családdal. Hasonló volt a helyzet (legalábbis kezdetben) az Aeneas Sylvius-hoz kapcsolódó *humanista* körrel is, mely egy darabig V. Lászlónak szánta a kulcsszerepet a török elleni európai összefogásban, illetve a Kereszténység megmentésében. Talán ez is oka annak, hogy a francia *latin nyelvű* humanista történetírás egyik legkorábbi és legnagyobb képviselője, az Aeneas Sylvius környezetével szoros kapcsolatban álló Thomas Basin

Befolyásolhatta ugyanakkor a viszonyokat az is, hogy a magyar trónra többnyire olyan uralkodók kerültek, akik Luxemburgi Zsigmond óta (és az ő nyomdokain) rendre megfogalmazták azokat a burgund fejedelmek számára aggodalmat keltő törekvéseket, melyek értelmében *maguknak követelték* a burgundi herceg fennhatósága alá vont, de *császárnak* számító, vagy a Luxemburgi-családhoz kapcsolódó területeket, különösen pedig a burgund állam számára *stratégiai* fontosságú *Luxemburgi hercegséget*. Láthatuk, hogy a burgundi hercegeknek, illetve a francia királyság és a császárság határain kifejlődő burgund hatalomnak számos féltékeny ellenfele akadt. Kapcsolatai többnyire feszültek voltak a francia királyokkal (VII. Károly, XI. Lajos), és nem voltak mindig felhőtlenek sem Zsigmond császárral, sem a császári trón várományosával (V. László) sem a császárral (III. Frigyes), de nem volt igazán jó a viszony Hunyadi Mátyás és a Jó Fülöp illetve Mátyás és Merész Károly között sem (Ez még akkor is igaz, ha a Frigyes császárral szembeni közös törekvések időleges és felszínes közeledésre, sőt szövetségkötésre nyújtottak alkalmat a két utóbbi között).⁴⁰ Ráadásul később – mint láttuk – a burgund fejedelmek bizalmatlanságára még erőteljesebben és *végérvényesen Hunyadi-ellenes* módon rakódott rá az *ausztró-burgundiai* ház Mátyással szembeni (a III. Frigyes számára kezdetben nem túl szerencsés kimenetelű) konfliktusa. Úgy alakult tehát, hogy a francia király környezete és a burgundi hercegek, külön-külön, olyan erőkkel kooperáltak (gyakran egymással szemben is), amelyek viszont többnyire a Hunyadi Mátyással való együttműködés ellenében is hatottak, s így a „Fehér Lovag” Hunyadi Jánossal valójában nem nagyon tudtak mit kezdeni.

Eltűnt tehát (vagy legalábbis ebből a szempontból termékeny módon nem maradt meg) a *belső táptalaj*, nem volt már olyan *politikai szándék*, s nem érkeztek olyan újabb, és kellő erejű *külső impulzusok* sem, amelyek a francia nyelvterületen a „fehér lovag”-mitosz megőrzése vagy továbbvitele irányában hathattak volna. A „fehér lovag” törökellenes harcainak legendás elemei jóval könnyebben maradhattak meg a török fenyegetésnek sokkal inkább kitett *Itáliában* és a reconquista harcait tovább folytató Ibér-félszigeten, különösen a Hunyadi Jánossal *korábban*, Mátyással pedig *újabban* dinamikus *politikai*, majd *dinasztikus* kapcsolatba kerülő Aragóniában, illetve a katalán kulturális és politikai közegben, mint a belső hatalmi struktúráinak kiépítésével foglal-

(Basinus) „*Históriája*” a Hunyadiakra vonatkozóan szinte utalást sem nagyon tartalmaz. BASIN, Th.: *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI.* éd. Quicherat, J. I-IV., Paris 1855–1859, I. (Introduction) és 241–249.

⁴⁰ A burgundi herceg és Mátyás külpolitikai törekvéseire: PARAVICINI, W.: *Merész Károly*, („Életek és Korok”), Budapest 1989, 106–111., SCHELLE, K.: *Charles le Téméraire*, Paris 1979, 196–197, 308–310., szerepükre a pápaság aktivitása következtében tervezett nemzetközi török ellenes összefogásban: SETTON, i. m. II, 231–270, 271–313.; NEHRING, K.: „Mátyás külpolitikája”, *Történelmi Szemle*, 21 (1978), 427–440.; RÁZSÓ Gy.: „Hunyadi Mátyás török politikája”, *Hadtörténelmi Közlegények*, 22 (1975) 2. sz.; SZAKÁLY F.: „A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)”, in *Mohács-tanulmányok*, Budapest 1986.; Uő.: *Virágkor és hamyatlás*, 15–78.; E. KOVÁCS, i. m. 97–153.

kozó, és Burgundiával állandó konfliktusban álló Franciaországban.⁴¹ Ugyanakkor a Kereszténység más területein is kialakulóban volt egy *humanista* megalapozottságú *újfajta* Mátyás-mítosz, amely a „Fehér Lovag” korábbi mítoszával *összefüggésben* fejlődhetett (noha közvetlen kapcsolatba nem került vele). A humanista Mátyás-mítosznak viszont – úgy tűnik – a francia irodalommal, illetve történeti irodalommal – semmiféle kapcsolata nem mutatható ki. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a Mátyás-mítosz alapvetően egy intelligensen fölépített humanista töltésű *értelmiségi* konstrukció, a „fehér lovag” mítosz pedig inkább a tömegek, a *népi elvárások* és remények középkori lovagi ihletésű kifejeződése.

Mindemellett, a rendelkezésünkre álló anyag egészének áttekintése után úgy véljük, hogy, a „Fehér-lovag” problematikában egy Hunyadi(ak) *melletti* és egy Hunyadi(ak)-*elleni* propaganda alapelemei rakódnak össze és csúsznak néhol egymásra úgy, hogy nem is mindig az eredeti szándéknak megfelelő eredményt hoznak. A francia kortárs-források vagy indifferens, vagy becsmérlő, megvető hangszínnel kapták Európa keleti feléből a „Blak”-ra vonatkozó adatokat. Az a szerep azonban, amit Hunyadi az elbeszélésekben betöltött, az a nyugati keresztény értékrendben igen magas szinten állt: mivel mindaz, amit Hunyadi „funkcionálisan” cselekedett, teljes összhangban volt a befogadó közeg igen pozitív töltésű elvárásaival, az (egyébként is szélesebb körben, mondjuk úgy, az „egyszerű francia vagy katalán” számára értelmezhetetlen) *Blak*-ból fokozatosan a mindenki számára egyértelműen *értékeket* hordozó és „érthető” *Blanc* lett. Legendás fehér lovaggá azonban csak később válhatott, melynek során a *blak-vlach* pejoratívnak szánt azonosság is behelyettesítődött az érték-hordozó *blanc*-nal, és lett a „*lovag Blak*” a későbbi értelmezésekben „*Chevalier Blanc*”-ná. Mindenesetre, a források alaposabb elemzéséből kitűnik, hogy francia nyelvterületen alapvetően pozitív Hunyadi–Chevalier Blanc kép a 15. század során ugyan kiforrálódott, de igazán meg nem gyökeresedett, és arról sem tudunk, hogy a francia területeken megjelentek (megjelenhettek) volna a propagandisztikus céllal is felépített Mátyás-mítosz elemei.⁴² Egyértel-

⁴¹ Az aragóniai kapcsolatra, mely Mátyás és Beatrix házasságával csak tovább erősödhetett, lásd MARINESCU, *La politique orientale*, 143–145. Alfonz és Hunyadi kapcsolataira ÁLDÁSY A.: *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest 1927, 117–118., a témát összefoglalóan elemzi ANDERLE Á.: „Az aragóni kapcsolat: V. Alfonz, el *Magnánimo* és a magyar trón”, *Történelmi Szemle* 38 (1996) 4. sz., 401–411., továbbá Mátyásra: E. KOVÁCS, *i. m.* 115–129, 131–152.; KISFALUDY, *i. m.* 95–108, 125–164, 196–205. Mátyás nemzetközi kapcsolatainak komplex, művészettörténeti szempontú megközelítése BALOGH J.: *Mátyás király és a művészet*, Budapest 1985. vonatkozó részek, különösen 73–79., Mátyás és az európai reneszánsz kapcsolatrendszerére TARNÓC M.: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541)*, Budapest 1994., továbbá, Klaniczay T. – Jankovics J. (szerk.): *Mathias Corvinus and the Renaissance in Central-Europe*, Budapest 1995, KLANICZAY T.: *A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz*, („Reneszánsz Füzetek” 28.), Budapest 1975, klny.

⁴² Hunyadi „Fehér Lovag” mítosza valójában tehát egy kezdeti, „spontán” mitizálási folyamat, majd a Mátyáshoz kapcsolódó tudatos humanista propaganda eredménye, s a szakirodalomban való elfogadottsága pedig nem a (Hunyadi Jánossal) kortárs források tanúságtételén, ha-

mű viszont, hogy Mátyás tekintélyének „jót tettek” apja hadvezéri és államférfiúi sikei, mint ahogy az is, Hunyadi János alakjának megítélését a kortársak szemében a 15. század utolsó harmadára természetesen már jelentősen befolyásolta Mátyás karrierje és politikája is.

Abban sincs semmi meglepő, hogy Dél-Kelet Európában, ahol a török elleni harc fokozatosan a „*hétköznapi élet*” problémájává lett, továbbra is – és talán még inkább, mint valaha – szükség volt a korábbi korszak olyan legendás hőseire, mint amilyen Hunyadi János, vagy, éppen Kapisztrán János voltak. Talán ennek az egész folyamatnak is van szerepe abban, hogy Ranzanus később már *tényként közölheti* Hunyadi Jánosról szólván (bár *lovagnak* konkrétan ő sem mondja...), hogy *a nyugati népek Fehér János* (vagyis Johannes Blancus) *néven*” szokták emlegetni. Ranzanus szövegének tanúsága szerint (és a fejedelemnek – ezúttal Mátyásnak – tetszeni kívánó humanista szándék és lelemény következtében) a „chevalier blanc” mítosza *megtette az utat visszafelé* is, visszatérve oda, ahonnan megtermékenyítő komponensei elindultak, ahol a legnagyobb szükség lehetett rá, és ahol – jobban, mint valaha – fogékony közeg, termékeny talaj várhatta. Úgy tűnik azonban, nem ez történt, mivel Ranzanus kísérlete Magyarországon valójában elszigetelt, és visszhang nélküli kezdeményezés maradt. Mátyás és környezete, melyre talán „átragadt” a király „alacsony” származásával kapcsolatos frusztráció hangulata és a vele összefüggő bizonyítási kényszer, úgy tűnik, nem volt „vevő” a „Fehér lovag”- változatra, vagyis a Johannes *Blancus* – Chevalier *Blanc* név Hunyadi Jánoshoz kapcsolására. A magyar udvarban persze mindenki tudta, vagy legalábbis sejtette, hogy a *Blanc*, valójában *Blak*, így a *Blancus* valójában *Blachus/Vlachus* és hogy ebben a formában az elnevezés inkább irritálhatta Mátyást, akit – mint Bonfiniőt tudjuk – semmi nem dühített jobban, mint az alacsony származására való hivatkozás.⁴³

nem a a nemzeti történetírások – különösen a 19. század végi–20. század eleji, középkori román történelmet a legpozitívabb színekben feltüntetni, és a lehető legszorosabban „Nyugathoz” kapcsolni kívánó (az időnkénti túlzó nemzeti hevület ellenére) igen színvonalas román történetírás (mindenekelőtt Iorga és Marinescu) – ültették el a tudományos köztudatban. Ennek megfelelően Marinescu a „vlach-blak-blanc” természetes és kezdettől fogva *pozitív* töltésű azonosságból indul ki, amikor Hunyadi Jánost a Joanot Martorell-féle „Tirant lo Blanch” modelljévé teszi. MARINESCU, *Du nouveau...*, 136–164, 164–173. A francia forrásokban azonban nincs nyoma annak az átütő sikernek, amit a későbbi, különösen a 19–20. századi történetírás tulajdonít Hunyadi Jánosnak. Krónikásaink egy része a Habsburg-párti propaganda hatása alatt állt és feltehetően jól tudta, hogy mit jelöl a „blak” név és hogy az adott kontextusban gyakran pejoratív töltést hordoz. Így azután egy kínálkozó „fehér lovaghoz” kötődő mítoszteremtő vonzásnak (mivel politikai támogatottsága nem volt) csak immel-ámmal engedtek, sőt, néha – éppen ezért – a Hunyadiak alacsony származására vonatkozó megjegyzéseiket sem fojtották magukba.

⁴³ Elegendő ehhez olvasni Bonfini vonatkozó fejtegetését: „Mátyás, aki jól ismerte törzsének régiségét, talán semmit sem viselt nehezebben, mint amikor irigyei közül valaki származásának ismeretlenségét hozta fel ellene, vagy barbár nemességével pöffeszkedve nem saját eré-

Véleményünk szerint a Bonfini által fémjelzett római leszármazás és az ugyancsak tőle eredeztethető, ám Heltai Gáspár szövegében kidolgozott Zsigmond császártól való származás története is részben ennek a kollektív frusztrációnak az eredménye is volt.⁴⁴ Megállapíthatjuk viszont, hogy a Hunyadi-ellenes és döntően Habsburg-párti propaganda, mely irigyen „leblakkozta” a káprázatos karriert befutó Hunyadi-családot, a népi etimológia prizmáján keresztül fokozatosan, és talán kissé váratlanul, végül is célt tévesztett, s a pejoratívnak és becsmérlőnek szánt ragadványnévnek a pozitív kontextus és főhős konkrét szerepe következtében pozitív töltést adott. Talán elmondható az is, hogy ha van is kapcsolat a *vlach*, a *blak*, a *blancq*, a *blanc* és a „*Chevalier Blanc*” között, abból ez esetben semmiképp sem vonható le az a következtetés, hogy a *chevalier blanc* megjelölés a vlach – vallach (még kevésbé a román) nép a kortársak körében „már akkor” felismert kivételes vitézségét és törökellenes küldetését próbálta volna ily módon kifejezni. (A korabeli francia történetírók szövegeiben a Vallachokról sommásan és többnyire csak rosszat, a Blak/Blanc lovagról döntően csak jót lehet olvasni, ami esetenként valószínűleg ugyancsak köszönhető a Habsburg-párti, vagy éppen a Hunyadiakkal nem szimpatizáló magyarországi csoportok propagandájának.). Úgy véljük

nyeinek érdemével akart elébe tolazkodni. Jól tudta, hogy ellenfelei lenézik alantas származását; széltében beszéltek, hogy oláh nemből született; egyesek korszaknak mondják, akit különböző nyelvű szülők hoztak a világra; elsősorban az innenső Magyarország főurai mondogatták, hogy nem kell túrni az oláh királyocskát. Frigyes császár is nehezen viselhette, hogy e dús-gazdag királyságot egy ifjanc és úgyszólván jöttment uralkodó bitorolhatja, és egynémely irigykedő előkelőség naponta bujtogatta, hogy a koronát vissza ne adja. A magyarok iránt természetűtől ellenséges alemannok, a néhai Cillei gróf jóvoltából kiagyalak egy meglehetősen szellemes mesét, amely szerinti Mátyás meg az apja nem a Corvinus familiából született (...) Azt mondják, hogy az Erdélyben tartózkodó Zsigmond összefeküdt egy nemes oláh intelligens és bájos lányával...” ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei, ford. Kulcsár P., Budapest 1995, 713 (3.9.280.)

⁴⁴ A Hunyadiak „magyarságát” és „románságát” (vagy éppen szerb eredetét) illető hosszú, szélsőségektől sem mentes szakirodalmi (és publicisztikai) anyag vizsgálata nem e tanulmány feladata. Kiváló történeti elemzést ad erről a kérdésről LUPESCU, R.: „Az ősoktól a hatalom küszöbéig”, in *Hunyadi Mátyás, a király*, 35–51. Szellemes összefoglalóként és tanulságként is álljon itt Zrínyi Miklós okfejtése. Zrínyi, a régi *historicusok*-ra való hivatkozással elsorolja két leggyakoribb változatot – a Corvinusoktól való genealógiát („*el is hittem, hogy úgy vagyon*” mondja), meg a „*Zsigmond királytól és egy bujér [bojár] asszonytól*” való származást – majd ókori példákön (Hercules, Nagy Sándor) felidézi, hogy az igazi, emberfeletti hősoket isteni leszármazással szokás kapcsolatba hozni. „*Így ha Hunyadi János is régi seculumokban lett volna, ennek is Jupitert atyjául adták volna, vélvén a régiek, hogy csaknem lehetetlen embertől fajozni annak, kinek jó cselekedetei nagyobbak más embernek rendinél. Hunyadi Jánosnak fia Hunyadi Mátyás volt, s nem elég-e ez? Mutasson ilyen apát és ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealógiáját.*” Zrínyi szövege tehát leginkább Commynes megközelítését idézi, azzal a különbséggel, hogy Hunyadi „Fehér lovagságának” egyébként a nyilvánvaló dicsőítő szándék ellenére, nála sincs nyoma. ZRÍNYI M.: *Mátyás király életéről való elmélekdedések*, in „*Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*, Budapest 1976, 258.

tehát, hogy Constantin Marinescunak igaza lehet abban, hogy a „*Blanc*” a vlach/blak szavakból deriválható elnevezés, de ennek a korabeli népre (*vlach, vallah, valaque* – még kevésbé *román*) visszaszármaztatása forrásokkal már nem igazolható kései történetírói konstrukció.

Bármilyen néven is szerepeljen, Hunyadi a franciaországi szövegek (időnként említve „valachiai” származását) kétségtelenül Magyarországhoz, a magyarokhoz, a Magyar Királysághoz (illetve Erdélyhez) kötik. Viszont semmi nem akadályozza meg az utókort abban, hogy úgy tekintsen Hunyadi Jánosra, mint ahogy végül is a kortársak is tették. Hunyadi az a korabeli kereszténységet, lovagi és humanista értékeket védő, a keresztény Európa frontvonalában hőiesen és sikerrel harcoló, a különböző népek erejét összefogó és valorizáló kiváló hadvezér és államférfi, aki a későbbi történetírásban, a történeti adatok alapján ugyan vlach származású, de lehet éppen két (vagy több) nép hőse, az egész nyugati keresztény közösség kiemelkedő bajnoka is, akit ugyanakkor katonai és politikai karrierje s korabeli hírneve egyértelműen és kétségtelenül a Magyar Királysághoz kapcsolt.

Ebben az összefüggésben tehát a „Fehér Lovag” mítosz franciaországi interpretációja a „spontán” középkori hagyományokhoz és értékrendhez erősen kötődő mítoszteremtődés kísérletének egyik érdekes példája marad, *organikusan illeszkedik* a lovagi ideál kivételes hősökkel benépesített és széleskörűen ismert késő-középkori világába, miközben az igazi meggyökeresedésére *ebben a formában, a lovagi kultúra értékrendszere és képzeletvilága által jóval kevésbé érintett* Magyarországon igazán soha nem kerülhetett sor.

Azt is láthattuk, hogy francia nyelvterületen – Franciaországban, különösen pedig a „burgund tartományokban” – nem maradt olyan politikai és propagandisztikus érdek, mely a „Fehér Lovag”-mítosznak nyugaton további életeret nyújthatott volna. Mint ismeretes, Burgundia udvari kultúrája „felolvadt” a Habsburg érdekszférában, de kétségtelenül tovább élt az V. Károly császár idején világbirodalommal váló spanyol udvarban. Az érdeklődés egy területen maradt meg úgy, hogy megtermékenyítő folytatása lett: mégpedig a Magyarország és a törökellenes küzdelem, különösen pedig Dél-Itália iránt egyre nagyobb érdeklődést mutató Aragóniában. Itt, a Hunyadihoz kapcsolódó „Fehér lovag”-mítosz elemeit minden bizonnyal jogosan sorolják a *Tirant Lo Blanc* címen megírt (később Cervantesre is hatást gyakorló) lovagregény születését inspiráló tényezők közé.⁴⁵

Összegzésül tehát, a fentiek alapján, a tanulmány címében feltett kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a „Fehér Lovag”-mítosz kialakulásakor valamennyi felsorolt kompo-

⁴⁵ DE COURCELLES, D.: „Le roman de *Tirant lo Blanc* et le Voeu du Faisan: le pouvoir de la parole entre politique et littérature”, in CARON-CLAUZEL, *i. m.* 173–186. ugyancsak automatikusan köti össze Hunyadi „vallah”-ságát, dicső törökellenes harcait és a regény főhőseként szereplő Fehér Lovag alakját. Kár, hogy elhiszi a 15. századi forrásoknak, hogy Hunyadi 1448-ban nagy győzelmet aratott a törökök fölött, továbbá, hogy Belgrád a ostrománál szerzett sebesülésébe halt bele. Uo. 179–180.

nens jelen volt és egymással kölcsönhatásban jelentkezett. A mítosznak, a propagandának, az ellenpropagandának, a népi etimológiának,⁴⁶ az adott történelmi kontextusnak – és természetesen egy kivételes személyiség konkrét történelmi funkciójának – egyszerre volt szerepe abban, hogy a kezdetben semlegesen „vlach”-ként azonosított, vagy éppen politikai riválisai által ugyanilyen elnevezéssel becsmért Hunyadi János (mint láttuk, több áttételen keresztül) a „Vlach/Blak Lovagból” a neolatin nyelvű kultúrákban „Fehér Lovag” lett.

Láthattuk azt is, hogy Magyarországon ennek mítosznak hosszú ideig (talán éppen a fentebb említettek miatt is) nem volt közvetlenül pozitív fogadtatása, s nem volt igazán jövője sem. Úgy tűnik, ezen a területen, ebben a kultúrkörben és az adott kor politikai kontextusában valójában a Hunyadiak, különösen pedig Mátyás mítoszának és majdan kultuszának, nem volt szüksége a Nyugat-Európában kialakult és elterjedt „Fehér lovag”-mítoszra.⁴⁷

⁴⁶ Nem ez az első eset, hogy a népi etimológiának szerepe lehetett francia nyelvterületen a magyarságra vonatkozó információk alakításában. Adataink vannak arra, hogy a legendás elemeket is tartalmazó népi etimológia a magyarságkép kialakításában már a honfoglalás korától kezdődően játszott pozitív és negatív szerepet egyaránt. Az egyik ilyen, a magyarságot a népnévből eredeztetve és magyarázva negatív kontextusba helyező interpretáció meglehetősen tartósnak bizonyult, és viszonylag jelentős irodalma lett. A francia nyelvi hagyományban talán a legismertebb ilyen probléma a magyarok francia nyelvterületi elnevezéséhez kapcsolódva jelentkezett („hongrois”, „hongre”, „hongres”, „ongre”). A népi etimológiában (a kalandozások-korabeli negatív kontextus, majd az azt „tudóskodva” a 19. század első felében újraélesztő feldolgozások hatására) megjelent és egy időre megkapaszkodott, az ogre – azaz „a gyermekek ríogatására is igen alkalmas emberevő, kegyetlen óriás (!), vérszívó szörnyeteg” – megjelölés – egyébként meglehetősen vitatott – összekapcsolása a magyar népnévvvel. Valójában ez a kifejezés a francia nyelvben nagy valószínűséggel a latin *orcus* szóból származik és minden bizonnyal köthető a „kegyetlenség/a gyilkosok királyaként” ismert gall istenséghez (Orgetorix) is. Az „ogre”-„ougres”-„hongrois”-„huns” vonulatot a népi etimológia tartotta ébren, „tudományos megalapozottsága” pedig DE WALCKENAER báró: *Lettres sur les contes de fées* (Paris 1828) c. könyvére támaszkodott, majd egy terjedelmes című speciális enciklopédiában jelent meg, és fejlődött tovább. COLINDE PLANCY, J.: *Dictionnaire infernal, répertoire universel des êtres, des personnages, des livres, des faits et des choses qui tiennent aux esprits, au démons, aux sorciers, au commerce de l'enfer, aux divinations, aux maléfices à la cabale et aux autres sciences occultes, aux prodiges, aux impostures, aux superstitions diverses et aux pronostics, aux faits actuels du spiritisme, et généralement à toutes les fausses croyances merveilleuses, surprenantes, mystérieuses et surnaturelles.*, Paris 1863, 501–502. Kritikáját adja: ECKHARDT, i. m. (vonatkozó részek). A későbbi tudományos elemzésekben az „ogre-hongrois” összekapcsolhatóságát kizárják, olyannyira, hogy a modern enciklopédiákban ennek a változatnak már egyáltalában nincs is nyoma. Vö. *Dictionnaire de la langue française des noms communs et des noms propres*, Paris 1991; *Le Petit Robert*, Paris 1991. A pozitív áthallásra pedig jó példa lehet a már idézett László–Lancelot társítás. Vö. CSERNUS, „Lancelot...” 106–108.

⁴⁷ Érdekes megfigyelni ezzel összefüggésben a „Fehér Lovag” motívum magyarországi utóéletét is. Azt látjuk, hogy a hazai történetírás ugyanolyan nehezen integrálta magába a Hunyadi

A fentiek alapján azonban bizton elmondhatjuk, hogy a „Fehér lovag” mítosz Hunyadihoz kapcsolódó információi a lehető legpozitívabb kontextusban jelentek meg a 15. századi francia, olasz és katalán szövegekben (ami egyben természetesen azt is jelenti, hogy a fentebb már említett negatív politikai propaganda – legyen az Clio finto-ra, vagy mint Commynes sejteti, „isteni beavatkozás” eredménye – célt tévesztett). Mindenesetre a Hunyadi – „Fehér lovag” figura integrálódott a nyugati keresztény kultúrkör gondolatvilágában már korábban meglévő legendás, hős „fehér lovagok” közé. Ez által pedig különleges funkciót kapott (úgy is mondhatjuk, hogy betöltötte a hivatását), hiszen kétségtelenül hatással volt a késő-középkori és kora-újkorai európai Magyarország-kép alakítására.⁴⁸

Alkalmas volt továbbá a Magyarország iránti érdeklődésnek és szimpátiának a felkeltésére valamint annak a kollektív szerepnek, illetve küldetésnek a megfogalmazására és közvetítésére, mely a kései középkorban és a kora-újkor hajnalán (s majd az azt követő századokban) Magyarországot Európa nyugati felében a „Kereszténységnek Kelet felől védő pajzsaként” jelölte meg. A magyar nemzeti tudat egyik fontos komponensének tekinthető küldetés-szerep tehát ezen a szálon is megerősítést nyert a nyugati kereszténység kollektív tudatában.⁴⁹

János – Fehér Lovag képet, mint a Mátyás-korabeli Magyarország. A Fehér Lovag – Kereszténység (magyar) bajnoka összefüggésre többnyire a magyar–francia történeti kapcsolatokat bemutató (gyakran francia nyelvű, magyar, vagy magyar származású szerzők által írott) művek utalnak, melyek többnyire a magyar–francia kapcsolatok kritikus vagy más okból intenzívvé váló időszakához kötődnek, vagy éppen a kapcsolatok fellendítésének igényével nyúlnak vissza a két ország történetének pozitív összefüggésben értékelhető közös erőfeszítéseire. A „Chevalier Blanc” mítosznak tehát a történetírásban az is szerepe, hogy a Magyarországgal összefüggésben kommunikálni kívánt pozitív kontextusnak a befogadó francia nyelvi közegben jól és világosan értelmezhető, hatékony hordozója legyen. Az átfogó hazai földolgozásokban ugyanakkor Hunyadi János „Fehér Lovag” karrierjére nincs utalás. Francia nyelvű összefoglaló műben érintőlegesen Köpeczi Béla hivatkozik rá: KÖPECZI B.: *Histoire de la culture hongroise*, Budapest 1994, 57–58.

⁴⁸ A folyamat hazai továbbgondolására lásd BITSKEY I.: „A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban”, *Hitel* (2004 november).

⁴⁹ CSERNUS, S.: „La Hongrie, le rempart de la Chrétienté, naissance et épanouissement de l'idée d'une mission collective”, in Delsol, Ch. – Maslowski, M. – Nowicki, J (ed.): *Mythes et symboles politiques en Europe Centrale*, Paris 2002, 107–123.; Uő.: „Magyarország a »Kereszténység védőbástyája« a 15. sz.-i francia történetírásban”, *A magyar művelődés és a kereszténység – La civilita ungherese e il cristianesimo*, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, I–III, szerk.: Jankovics J. – Monok I. – Nyerges J. – Sárközy P., Budapest–Szeged 1998. II., 580–596. Uő.: „Une idéologie à l'épreuve de la modernité. L'idée de la Croisade en Hongrie à la fin du Moyen-âge”, in DE CEVINS, M. M. (dir.): *L'Europe Centrale au seuil de la modernité. Mutations sociales, religieuses et culturelles*, P. U. R., Rennes, 2010., 57–74.

SÁNDOR CSERNUS

*Mythe, propagande politique et étymologie populaire.
Jean de Hunyade: « Chevalier Blanc » ou « chevalier Vlach »?*

János Hunyadi, un des personnages les plus populaires de toute l'histoire hongroise a joué – principalement par ses entreprises anti-ottomanes politiques et militaires – un rôle de première importance non seulement dans l'histoire de la Hongrie mais également dans celle de l'Europe Centrale et Orientale.

Les succès tant attendus de « Jean de Hunyade » et les nouvelles de ses victoires légendaires arrivées en Occident ont contribué à la naissance et l'épanouissement de l'image du nouveau champion de la Chrétienté – celle du « Chevalier Blanc » – qui devait protéger les terres et les valeurs chrétiens. L'origine du mythe du « Chevalier Blanc » remonte au milieu du quinzième siècle, il est devenu progressivement le héros indiscutable de toute la Chrétienté par la victoire de Belgrade (1456) et finalement un personnage mythique de la lutte anti-ottomane à la fin du quinzième siècle. Petrus Ranzanus (faisant référence « aux peuples occidentaux ») en parle comme d'un fait bien connu (en 1488) et les *Mémoires* de Philippe de Commines (très répandus en Europe Occidentale) immortalisent sa figure dès le début du seizième siècle.

Certaines cours royales et princières ont été plus réceptives et ont même contribué à l'élaboration du mythe du « Chevalier Blanc ». (Principalement les Cours des Royaumes de France et d'Aragon, des Ducs de Bourgogne ou d'Italie – dont les expériences dans la lutte contre l'Islam étaient importantes.) Dans les autres pays, la figure du « Chevalier Blanc » semble être plutôt une reprise des passages des différents chroniqueurs de ces pays.

Parmi les sources médiévales de langue française qui nous sont parvenues, les passages concernant la carrière exceptionnelle des Hunyadi (Jean et Mathias) permettent un examen plus approfondi du phénomène. Les premiers textes en effet ne parlent pas du « Chevalier Blanc », mais du « Blanc / Blanq / Blancq chevalier » (ou appellent tout simplement « Jean de Huniade » « *le Blanc* »). Ce nom apparaît donc au début comme une expression « neutre », plus tard – grâce à l'évolution favorable des événements et par l'interprétation de l'étymologie populaire – il se trouve dans un contexte de plus en plus positif, « innovant » et « exaltant ».

Nous sommes d'accord avec Constantin Marinescu pour dire que les qualificatifs et les surnoms Blaq / Blak / Vlach devaient influencer la naissance du mythe du « Chevalier Blanc », mais nous ne sommes pas persuadés que le « Chevalier Blanc » légendaire ait quelque chose à voir avec la prouesse des Valaques et de la Valachie dans la lutte anti-ottomane de l'époque. Dans les textes contemporains, « les hauts faits » évoqués ne sont nullement liés à la Valachie: ils se rattachent principalement à la personne de Hunyadi.

La propagande de Cour Royale Hongroise de Mathias, elle, a choisi d'ignorer la carrière internationale du Chevalier Blanc « moyen-âgeux » et à l'origine porteuse des références « douteuses » souvent utilisées par la propagande des adversaires, pour développer à sa place le mythe « plus moderne » de la croisade tardive imprégnée des idées d'une « croisade – version humaniste », liée cette fois au personnage de Mathias *Corvinus*.

Ce qui n'empêche que la figure du « Chevalier Blanc » – désormais solidement attachée à la mission du « Royaume de la Hongrie médiévale – écu de la Chrétienté », aux yeux des Occidentaux soit intégrée à l'image établie sur la Hongrie à la fin du Moyen-âge et au début de l'époque moderne.

Ainsi, dans l'élaboration de l'image du « Chevalier Blanc » apparaissent les trois composants cités dans le titre de la présente étude: l'esprit créateur de mythes des chroniqueurs occidentaux, l'attente de l'opinion publique de l'époque (avide de succès dans la lutte contre les Turcs), la propagande liée à l'idée de la croisade tardive et l'étymologie populaire ont pleinement joué leur rôle. Paradoxalement, même la propagande négative des Habsburg a contribué à la diffusion d'une image positive du Chevalier Blanc – János Hunyadi.

GALAMB GYÖRGY

AZ EMLÉKEZET ÚTVONALAI

*Itineráriumok a Kapisztrán Jánosról és Marchiai Jakabról szóló
15. századi életrajzokban*

A ferences obszervancia két neves 15. századi prédikátora, Kapisztrán János és Marchiai Jakab, mint ismeretes, fontos szerepet játszott a korabeli magyar politikai és vallási életben. János a nándorfehérvári győzelem részeseként és az azt megelőző szervező munka révén vált ismertté 1455–1456-os magyarországi tartózkodása során. Rendtársa, Jakab 1435 és 1439 között a boszniai ferences vikáriát vezette, és a maga elhatározásából, de magyar egyházi és világi előkelők hívására is az eretnekek üldözésében játszott nagy szerepet. 1457–58-ban ismét hazánkba jött, hogy átvegye Kapisztrán szerepét, valamint hogy gondoskodjon ez utóbbi csodáinak összegyűjtéséről, előmozdítva a kanonizáció ügyét. Tanulmányomban nem kettőjük tényleges tevékenységéről lesz szó, hanem arról, hogy a későbbiekben az emlékezetben, a róluk szóló életrajzokban miként jelenik meg és hogyan hat egymásra, hogyan keveredik közép-európai itineráriumuk, milyen módosulásokon megy át a korabeli eseményekben játszott szerepük.

A kiindulópontot a Marchiai Jakabról szóló életrajzok adják. Nem szándékozom azonban valamennyi, a 15. század vége és a 17. század vége között keletkezett munkát tárgyalni, hanem csupán arra a három legkorábbira szorítkozom, amelyekből a későbbi, 16–17. századi életrajzírók (Marco da Lisboa, Francesco Gonzaga vagy Ludovico da Monte Corvino) merítettek.¹ A három életrajz szerzői: Venanzio da Fabriano, Giovanni Battista Petrucci és Aurelio Simmaco de Jacobiti a lehetséges szentté avatás célzatával gyűjtötték egybe az olasz ferences által véghezvitt csodákat és írták le Itálián belül és azon kívül tett utazásait. Kortársak lévén Marchiai Jakabot vagy személyesen ismerték, vagy pedig értesüléseik nagyon kevés áttétellel kerültek hozzájuk.

Venanzio da Fabriano (1434–1506) ugyancsak obszerváns ferences volt, s egyben Marchiai Jakab társa is 1463-tól annak 1476-ban bekövetkezett haláláig. Ezt követően, 1480 és 1485 között írta meg életrajzi művét, mint azt a biográfia modern kiadását megjelentető Marino Sgattoni megállapította.² Giovanni Battista Petrucci (†1514) tarantói érsek ugyancsak 1485-ben adta közre latin nyelvű hexameterekben írt, Marchiai

¹ Az életrajzokra jó összefoglalás: LIOT, R.: „Biografi e biografie di S. Giacomo della Marca”, *Picenum Seraphicum* 7 (1970), 7–46.; CASELLI, G.: *Studi su S. Giacomo della Marca*, vol. I, Offida 1926, 111–148.

² FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca (1393–1476)*, Studiata ed edita da M. SGATTONI O.F.M., Zara 1940.

Jakobot magasztaló költeményét.³ Aurelio Simmaco de Jacobiti (kb. 1400–kb. 1500), egy, a nápolyi királyságban élt jogászember 1490-ben fejezte be olasz nyelven írt költeményét, amelyben Jakab életét énekelte meg.⁴

Ha az említett biográfusok munkáit kézbe vesszük, azonnal szembetűnik, hogy Marchiai Jakab általuk vázolt itineráriuma olyan, a történeti valóságtól eltérő irreális elemeket tartalmaz, amelyek nyilvánvalóan a fantázia szüleményei. Adódik a kérdés: melyek a valóságos, illetve az életrajzokban található itineráriumok különbségei? Honnan származnak szerzőik állításai, hogyan keletkezhetek túlzásaik és félreértéseik, miként tükröződik munkáikban a korabeli ferences obszervancia térbeli kiterjedése?⁵

Kiindulásként érdemes röviden összefoglalni Marchiai Jakab valóságos, a forrásokból kihámozható Itálián kívüli itineráriumának főbb állomásait. Rögtön meg kell jegyezni, hogy szemben a propagandisztikus célokat szolgáló, a csodatételeket a szentté avatás érdekében összegyűjtő életrajzi munkákkal sokkal inkább azok a források számítnak hitelesnek, amelyek minden érdek nélkül „külső” kéz írt. Ilyenek az egyházi és világi hatóságok oklevelei és levelezése, követjelentések és a prédikátor személyétől függetlenül keletkezett elbeszélő források.⁶ Ezek alapján életének főbb állomásait már 1926-ban Giuseppe Caselli rekonstruálta, amit kisebb korrekciókkal az e tárgyban született mai munkák is elfogadnak. Ennek megfelelően állíthatjuk, hogy a prédikátor három, esetleg négy alkalommal hagyta el Itáliát. Első ízben 1432–33-ban, amikor a boszniai obszerváns vikária helyzetét vizsgáló megbízottként működött a boszniai

³ IOANNES BAPTISTA PETRUCCIUS, *Vita et res gestae beati Iacobi Picensis, ordinis minorum regularis observantiae, carmine heroico olim conscripta*, Ed. Lucas Waddingus, Lugduni 1641. Egy újabb elemzés: D'ANGELO, E.: „Agiografia latina su Giacomo della Marca. L' Iacobeis di G. B. Petrucci” in *San Giacomo della Marca e l'altra Europa. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Monteprandone, 24–25 novembre 2006*, a cura di F. SERPICO, Firenze – Monteprandone 2007, 49–66.

⁴ AURELIO SIMMACO DE JACOBITI (sec. XV), *Poema inedito in ottava rima su s. Giacomo della Marca (1393/4–1476)*, intr. e note G. Mascia, Napoli 1970. Jacobitiről a Marchiai Jakabról a hagiográfiában kialakult mítoszok szempontjából: DI FRANCESCO, A.: „Dall'agiografia alla mitografia: San Giacomo della Marca e gli Hunyadi”, *Nuova Corvina. Rivista di italianistica*, 20 (2008), 126–129.

⁵ Vö. GALAMB, Gy.: „Due osservanti italiani nell'Europa Centrale e nell'area balcanica” in *San Giacomo della Marca e l'altra Europa... id.*, 16.

⁶ A különféle, nagyrészt Wadding, Fermendžin és Fejér által közzétett, elsősorban okleveles források lehetővé teszik Marchiai Jakab 1435 és 1439 közötti, azaz boszniai vikáriusi megbízásának idejére eső itineráriumának rekonstruálását. A követjelentésre példa Egidius Carlerius, munkája, amely tudósít a Zsigmond és a cseh husziták képviselői között 1436 februárjában Székesfehérváron tartott tárgyalásokról, ld.: EGIDIUS CARLERII *Liber de legationibus*, in *Monumenta Conciliorum Generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basileense scriptorum*, tom. I., Vindobonae 1857, 676. Az elbeszélő források is hasznosíthatók ebből a szempontból, így például: ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Hungaricarum decades*, ed.: I. FÖGEL – B. IVÁNYI – L. JUHÁSZ, Lipsiae 1941, 79.; JOHANNES DE THURÓCZ: *Cronica Hungarorum*, tom. I.: textus, ed.: E. GALÁNTAI, J. KRISTÓ, Budapest 1985, 233.

konventek megreformálásának érdekében.⁷ Ezt követően 1435 és 1439 (esetleg 1440) között, mikor is a vikária főnökének tisztét töltötte be. Ekkor jutott el első ízben Magyarországra, ahol, mint említettük, elsősorban az eretnekeket üldöző inkvizítor szerepében láthatjuk.⁸ Ezután következik az életrajz egyik bizonytalan eleme: nem zárható ki, de nem is igazolható egyértelműen, hogy 1453-ban rövid ideig Dalmáciában tartózkodott.⁹ Ugyanakkor erősen kétségben vonható a ferences rend 17. századi neves történetírójának, Lucas Waddingnak azon állítása, hogy 1440-ben Ciprusra tett volna utazást.¹⁰ Végül pedig 1457-ben azt a megbízást kapta III. Calixtus pápától, hogy folytassa Magyarországon az előző év végén elhunyt Kapisztrán János tevékenységét, akinek csodáit az ő kezdeményezésére kezdték összegyűjteni. Erről az útról 1458-ban tért vissza Itáliába.¹¹

Marchiai Jakab három említett biográfusának elbeszélései, bár nem ugyanolyan mértékben, de eltérnek ettől a vázlatos képtől, s nyilvánvaló tévedések is találhatók bennük. Venanzio da Fabriano és Giovanni Battista Petrucci helytállóan mondják ugyan, hogy Jakab háromszor hagyta el Itáliát, ám Venanzio téved abban, hogy mind a háromszor Magyarországon járt: más források alapján ugyanis csak két hazánkba tett útról beszélhetünk. Abban is pontatlan, hogy Jakab megbízását az első két alkalommal V. Miklós pápának, a harmadik esetben pedig III. Calixtusnak tulajdonítja,¹² hiszen Jakab első ízben IV. Jenő felhatalmazásaival érkezett Magyarországra, míg a harmadik zajlott Calixtus idején.¹³ A második utazás a képzelet szüleménye, amelyben ráadásul Jakab személye Kapisztrán Jánoséval kapcsolódik össze, hiszen V. Miklós 1451-ben bízta meg az utóbbit, hogy Németországba (és nem Magyarországra) utazzon, míg

⁷ MATANIĆ, A.: „De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae”, *Archivum Franciscanum Historicum* 53 (1960), 111–127.

⁸ Ami az itálián kívüli utazásait illeti, Giuseppe CASELLI összességében helyesen állapította meg annak fő állomásait: *Studi su S. Giacomo della Marca*, Offida, 1926, vol. I., 267–299, 360–362. Lásd még: GALAMB, Gy.: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria”, in *San Giacomo della Marca e l' Europa del '400, Atti del Convegno internazionale di studi, Montepreandone, 7–10 settembre 1994*, a c. di S. BRACCI, Padova 1997, 211–220. Itáliába való visszatérésének pontos ideje bizonytalan: Wadding úgy vélte, hogy 1440 nagyböjtjén Padovában prédikált: *Annales minorum*, vol. XI, 1440. no. 7, míg Jan Długosz egyik levele szerint Jakab „in die passionis Domini”, azaz 1440. március 13-án még Budán volt: *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia* tom. XII, w Krakowie 1891, 275.

⁹ CASELLI, i. m. I, 341–343,

¹⁰ WADDING, *Annales minorum*, 1440, no. 8., CASELLI, i. m. I, 300–303.

¹¹ III. Callixtus levelei: THEINER, A.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. II, Romae, 1862, no. 460–462.

¹² VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo*, 200.

¹³ *Bullarium Franciscanum, Nova Series I., 1431–1455*, ed.: U. HÜNTEMANN, ad Claras Aquas prope Florentiam, 1929, no. 246.

Jakab ezúttal, rossz egészségi állapotára hivatkozva Itáliában maradt.¹⁴ Ugyanakkor elképzelhető, hogy Venanzio emlékezetében az 1453-ban tett esetleges Dalmáciai utazás emléke bukkant föl.¹⁵ Ugyancsak ellentmond a történeti valóságnak az az állítása, amelyet egyébként más életrajzírók is átvesznek, hogy Marchiai Jakab tizenkét évet töltött volna Itálián kívül.¹⁶

Térjünk most rá a három említett életrajzíró által rekonstruált itineráriumokra. Dionysius Lasić a Marchiai Jakab életéről és műveiről az 1970-es években írt munkájában már összehasonlította, mégpedig az itineráriumok szempontjából is Venanzio, Petrucci és Jacobiti életrajzi műveit. Az összehasonlítás részleteire e helyütt nem érdemes kitérni, legfeljebb a fő vonalaira.¹⁷

Témánkat illetően Petrucci nem túl bőbeszédű. Beszámolója a következőképpen említi Marchiai Jakab utazásainak állomásait: előbb a dákokat (*Dacos*) és a gétákat (*Getas*) kereste föl, majd arról beszél, hogy „*Gallica regna, atque Liburnorum Germanamque, Illyricamque gentem divinis verbis inflamat*”.¹⁸ (Wadding szerint a „*Getas*” elnevezés Boszniára utalna, amelyet furcsa módon Lasić is hallgatólagosan elfogad, holott eléggé világos, hogy *Dacia* másik antikizáló elnevezésével van dolgunk, amely mögött ez esetben Erdélyt láthatjuk, hiszen a prédikátor, mint tudjuk, meg is fordult ott.) A felsorolás két olyan elemet tartalmaz, amely eltér a valóságos utazásoktól: Franciaországban és a német területeken ugyanis nem járt Jakab, hiányzik belőle ellenben Magyarország.

Ami Jacobiti költeményét illeti, szerkezete egységesebb és rendezettebb, mint a másik két szerző, Venanzio, illetve Petrucci munkái. Első része Jakab életével foglalkozik a születésétől fogva addig, amikor elhagyta Itáliát. (*iter primum*). A második témája az *iter extra Italiam*, amely egyetlen elbeszélésbe ötvözi az obszerváns szerzetes több utazását, végül a harmadik az Itáliába való visszatérésétől (Velençe) a haláláig tartó (Nápoly) szakaszt meséli el. Számunkra természetesen a második a legérdekesebb, amely a következő városokat, illetve országokat említi meg: Belgrád, Bécs, majd Németország több városa (Nürnberg, Regensburg, Augsburg, Ulm, stb.); ám olyan elemekkel folytatódik, amelyek másik két szerző által írt életrajzokból teljesen hiányoznak: Frízföld, Lübeck, Gdansk, Reval, Norvégia és Oroszország. Végül Jacobiti megnevezi Lengyelországot, Korbáviát (*Corbassia*), Csehországot, Boszniát, Illyriát, valamint Albánia, Görögország és Kisázsia különféle városait, hogy az itineráriumot Velençe említésével fejezze be. Az egész utazásról, egybehangzóan Venanzio munkájával azt mondja, hogy tizenkét évig tartott.¹⁹

¹⁴ CASELLI, i. m. I, 334–337.

¹⁵ Uo.: 341–345.

¹⁶ Vö. VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo*, 138.

¹⁷ LASIĆ, D.: *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum*, Falconara Marittima 1974, 113–166.

¹⁸ Uo., 106–107.; PETRUCCIUS, *Vita et res gestae beati Iacobi Picensi*, II, v. 10–25.

¹⁹ JACOBITI, *Poema inedito*... id., VI–XIII, LASIĆ, i. m., 126–143.

Rátérve a Venanzio da Fabriano által írt *Vitára*, annak vonatkozó része így hangzik: „...*esendo mandato tre volte in Ungaria doy da papa Nicola et una da papa Calixto, fo da là in più parte et stette lì più de XII in Ungaria, in Scavonia. in Boscina, in Corbatia, in Dalmatia, in Pollonia in Boemia e in multe altre province de là...*” (amikor három ízben küldték Magyarországra, kétszer Miklós pápa, egyszer pedig Calixtus, annak több részében is járt, s több mint tizenkét évig volt Magyarországon, Szlavóniában, Boszniában, Horvátországban, Dalmáciában, Lengyelországban, Csehországban, s ezeken kívül sok más tartományban).²⁰ Figyelemre méltó, hogy az egyik Venanzio-féle kézirat, amelyet a római San Isidoro kolostorban őriznek, Csehország helyett *Tartariát*, azaz a tatárok földjét említi,²¹ ami bizonyos tájékozottságról tanúskodik, hiszen a Magyarországot, benne Erdélyt is magába foglaló boszniai vikáriától keletre fekvő területeket pár korabeli forrás, közöttük IV. Jenő vagy V. Miklós pápa levelei is így, vagy éppen *Scythiának* nevezik.²²

A három szöveget összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy – leszámítva Lengyelország és Csehország említését, meg a már említett tévedését a Miklós pápa által kezdeményezett magyarországi utazással kapcsolatban – Venanzio adja vissza a leghűségesebben Marchiai Jakab utazásainak állomásait. Ezen kívül több más olyan elem is található az általa írt életrajzban, amely hitelességét támasztja alá. Az egyik fejezetben, igaz, Csehországba helyezve, egy szent fa pogány kultuszáról olvashatunk, amelynek a prédikátor fellépése vetett véget. A jelenet csaknem ugyanazon formában található meg Marchiai Jakab prédikációinak egyik *exemplumában*, amely szerint viszont az eset Nagyvárad közelében történt.²³ Egy másik epizód arról szól, hogy a szerzetes milyen üldöztetéseket szenvedett Csehország királyától és az ott élő „patarénus” eretnekektől, akik meg is akarták mérgezni, ám épp ennek az egyértelműen Boszniához köthető motívumnak – a „patarénusoknak” – az említése teszi valószínűvé, hogy Venanzio egyszerűen összekeverte az országokat és *Bosnia* helyett írt *Boemiát*.²⁴ Jacobiti ezen a téren sokkal tájékozatlanabbnak mutatkozik, amikor a „patarénusokat” egyenesen Livóniába helyezi.²⁵

Itt érdemes röviden megemlíteni, hogy szemben a gyakran olvasható, a három legkorábbi életrajzíró által mondottakra visszamenő vélekedéssel, Jakab soha nem járt

²⁰ FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca*, 138., 200.

²¹ Vö. LASIĆ, *i. m.* 103.

²² *Bullarium Franciscanum*, no. 795, 835, 868, 874, 1119.

²³ S. JACOBUS DE MARCHIA: *Sermones dominicales*, intr., testo e note di R. LIOI, vol. IV, Falconara Marittima 1982, no. 48. (*De sortilegiis et incantationibus*); FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca*, 141, 201–202. Vö.: GALAMB Gy.: „San Giacomo della Marca e gli inizi dell’Osservanza francescana in Ungheria”: *Picenum Seraphicum* 21 (2002), 28–31.

²⁴ FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca*, 138–141, 200–201.

²⁵ JACOBITI, *Poema inedito*, VIII, 29, 162–163.; LASIĆ, *i. m.* 77.

Csehországban és azon belül Prágában.²⁶ Nincsen ugyanis semmilyen ideológiai motívumoktól mentes elfogulatlan, más célzattal keletkezett forrás, amely ezt alátámasztaná. Levelezése, a számára kiállított oklevelek elég összefüggően rajzolják ki magyarországi utazását, egyszerűen nem hagyva időt a csehországi kitérő számára, amikor is 1436 augusztusában Zsigmond oldalán vonult volna be Prágába.²⁷

Venanzióra visszatérve, valamennyi életrajzíró közül ő bizonyul a legpontosabbnak az Itálián kívüli itinerárium leírásában, ami könnyen érthető, hiszen jól ismerte Jakabot, több mint egy évtizedet töltve el társaként.²⁸

Persze természetes, hogy azok a szerzők a megbízhatóbbak az itinerárium tekintetében (is), akik Jakabot személyesen ismerték. Így van ez Bernardo da Fossa d'Aquila esetében is, akit személyesen ő öltöztetett be szerzetesnek, és aki szintén nem beszél az észak- és kelet-európai képzelet szülte utazásokról, hanem a valósághoz hűen azt írja, hogy Jakab "...*fuert in vita tota Italia, Ungaria, Bosna et Dalmatia (...), in quibus miro modo verbum Dei praedicabat.*" (egész élete során Itáliában, Magyarországon, Boszniában és Dalmáciában járt... ahol csodálatos módon prédikálta Isten igéjét").²⁹

Jakab biográfusai azonban, mint azt fentebb már jeleztük, nem csupán önmagukban érdemelnek figyelmet, hanem azon szerzőkkel való viszonyukban is, akik Kapisztrán Jánosról készítettek életrajzot. Dionysius Lasić felhívta a figyelmet arra is, hogy a Marchiai Jakabról szóló munkákban olvasható mesés elemek azokkal az itineráriumokkal mutatnak hasonlóságot, amelyek a Kapisztrán Jánosról készített Vitákban szerepelnek.³⁰ Ha szemügyre vesszük – mégpedig az itinerárium bemutatása szempontjából – a három 15. századi szerző, Cristoforo da Varese, Girolamo di Udine és Niccolò da Fara munkáit, azt tapasztaljuk, hogy szinte egybehangzóan Németországot (*Germania*), Csehországot (*Boemia*), Lengyelországot (*Polonia*) és Magyarországot (*Ungaria*) említik Kapisztrán utazásainak állomásaiént. Ehhez a két korábbi, Girolamo da Udine és Niccolò da Fara által írt életrajz – helyesen – hozzáteszi még Franciaországot (*Gallia*)

²⁶ FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca*, 139–143, 200–202; PETRUCCIUS, *Vita et res gestae beati Iacobi Piceni*, II, v. 45–145; JACOBITI *Poema inedito*, XI. A modern irodalomban erre példa: PICCIAFUOCO, U.: *San Giacomo della Marca (1393–1476)*, Monteprandone 1976, 73. A hiedelmet tovább táplálta a monteprandonei S. Maria delle Grazie ferences kolostorban található, Cesare Peruzzi által készített, Zsigmond prágai bevonulását ábrázoló egyik freskó, amelyen az uralkodó oldalán Jakab látható.

²⁷ Az itineráriumra: GALAMB, Gy.: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria”, 212–213. Figyelemre méltó, hogy a Venanzio-féle életrajz másik változata nem említi Csehországot: FRA VENANZIO DA FABRIANO: *La vita di S. Giacomo della Marca*, 200.

²⁸ Már Lucas Wadding megállapította, hogy a többi életrajz az ő munkája nyomán keletkezett, vö.: LASIĆ, i. m. 113.

²⁹ BERNARDINO AQUILANO: *Chronica Fratrum Minorum Observantiae*, Edidit.: L. LEMMENS, („Fragmenta Franciscana” 2.), Romae 1902, 21.

³⁰ LASIĆ, i. m. 173.

is.³¹ Valóban, az első pillantásra szembeötlő, hogy mindez nagymérvű egyezést mutat mindazzal, ami a Jakabról szóló életrajzokban szerepel.

Lasić ennek alapján több következtetésre is jutott. Az egyik az, hogy Venanzio da Fabriano a Jakab csehországi missziójával kapcsolatos értesülését Cristoforo da Varese-től kölcsönözhetette. Ezt valóban nem zárhatjuk ki, ám valószínűbb, mint fentebb említettük, hogy egyszerűen a 'Boemia' és a 'Bosnia' nevek összekeverésének következtében beszél Venanzio Csehországról.

Lasić azt is kijelenti, hogy Jacobiti költeményében foglaltak ugyancsak Kapisztrán ezen életrajzírójától származnak.³² Ez az állítás azonban – legalábbis a az itineráriumok problémája szempontjából – nem fogadható el feltételek nélkül. Nincs ugyanis bizonyíték arra, hogy Jacobiti, aki 1490-ben fejezte be művét, ismerhette a Varese által 1462–63 táján írt életrajzot. Mint ahogy elvben ennek ellenkezője sem zárható ki, mégpedig hogy a Kapisztránról korábban, Girolamo da Udine által 1457-ben vagy Niccolò da Fara által 1462-ben szerkesztett *Viták*at használta föl.³³ A pusztá logikai megfontolásokon túl nehéz eltekinteni attól a tényről, hogy Jacobiti és Varese munkái között, a felvázolt itineráriumok tekintetében jelentős különbség tapasztalható. Az utóbbi ugyanis Kapisztrán utazásának helyszíneit a tényeknek megfelelően jelöli meg, anélkül, hogy a mesébe illő norvégiai vagy oroszországi tartózkodásról említést tenne. Így tehát, bár elképzelhető, hogy Jacobiti ismerte Varese munkáját, ám ez esetben alapjaiban változtatta meg az abban található itineráriumot. Megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy a Varese-féle Kapisztrán-életrajzban található helynevek inkább a Jakabról írt másik két munkával, Venanzio és Petrucci szerkesztéseivel mutatnak hasonlóságot, azzal együtt is, hogy Venanzio nem beszél Németországról.

Lasić további megállapításai Antonio Bonfinivel kapcsolatosak, aki tudvalevőleg Mátyás és II. Ulászló udvarában is megfordult, s megbízásukból írta meg a *Rerum Hungaricarum decades* című történeti munkáját. Az itáliai Marche tartományban született, s személyesen is ismerte Marchiai Jakabot, aki állítólag csodás módon mentette meg a felesége életét, mely egy nehéz szülés során veszélybe került.³⁴

Bonfini művében azt olvashatjuk Kapisztránról, hogy őt V. Miklós pápa „in Alemannos, Hungaros, Polonosque miserat...”, majd továbbiakban azt, hogy maga mellé vette rendtársát, Jakabot: „Hic, ne minore quidem sanctitate praeditum, Iacobum

³¹ *Acta Sanctorum. Octobris* vol. X, Parisii – Romae 1869, 465, 487, 514; Vö. MOORMAN, J.: *A History of the Franciscan Order*, Oxford 1968, 469–472.

³² LASIĆ, i. m. 76–77, 173.

³³ A művek keletkezésének idejére Girolamo da Udine esetében: *Repertorium fontium historiae medii aevi*, vol. 5. Romae 1984, 477, Niccolò da Fara vonatkozóan: uo. vol. 8., Romae 1998, 207, míg Cristoforo da Varese esetében: uo. vol. 3. Romae 1970, 673. Eltérő datálást közöl: BOSCO, B.: „Fonti biografiche di San Giovanni” in *S. Giovanni da Capestrano un bilancio storiografico. Atti del Convegno Storico Internazionale, Capestrano 15–16 maggio 1998*, a c. di E. PÁSZTOR, L'Aquila 1999, 13.

³⁴ AMADIO, G.: *La vita e l'opera di Antonio Bonfini*, Montalto Marche 1930, 257.

Picentem, eiusdem collegii sacerdotem, sibi socium adscivit..." A szerző azzal folytatja, hogy mindkettő "*Cum in Austriam et Germaniam venissent, imprimis divi Francisci religionem mirifice propagarunt. Multa in Noricis, Germanis, Sarmatis [azaz a lengyeleknél] et Pannonibus huiusce religionis collegia templaque fundarunt.*" Végül azt is állítja, hogy a két obszerváns szerzetest a nándorfehérvári csatát megelőzően Hunyadi János hívta hazánkba, hogy együtt prédikáljanak a tömegek keresztes hadjáratra való mozgósítása érdekében: "*Sed cum Ioannes Corvinus (...) Capistrani Iacobi que sanctitatem praegustasset et ad inferendum Turcis bellum ab his veluti a divum interpretibus inflammeretur (...) ambos in Hungariam secum adduxit.*"³⁵ Ugyanakkor az eddigieket tekintve élénk képzeletű humanista történétíró, amikor rátér magának a csatának az eseményeire, már nem tesz említést Marchiai Jakab szerepéről.

Az általa közölt, mindkét szerzetesnek tulajdonított itinerárium (*Alemannos, Polonos, Noricos, Sarmatas Pannonios*) valójában, mint az elég világosan látszik, Kapisztrán Jánosé, következésképpen nagyjából (csak nagyjából, ugyanis Galliát elhagyja) megfelel mindannak, ami Kapisztrán három biográfusánál olvasható. Azért nagyjából, mert hiányzik belőle egyrészt Gallia, másrészt pedig Csehország említése, ám az is lehetséges, hogy Bonfini Csehországot a birodalom, azaz Alemannia részének tartotta, ezért nem említette külön. Ami azonban lényegesebb: Bonfini, – mint azt ugyancsak Lasić jegyezte meg – a két szentet az Itálián kívül tett utazások, az úgynevezett "*sacra peregrinatio*" során együtt szerepeltette, és Kapisztrán itineráriumát Marchiai Jakabnak tulajdonította.³⁶

Lasić azonban ebből a teljesen helyénvaló észrevételből egy-két megalapozatlan következtetést is levont. Mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy Bonfini és Venanzio da Fabriano elbeszélése között több hasonlóság is észrevehető, mint például az, hogy János és Jakab együtt tevékenykedtek Magyarországon, s mindketten V. Miklós pápától kapták erre a felhatalmazást³⁷ Mivel azonban nincs nyoma annak, hogy a történétíró ismerte volna Venanzio szövegét, be kell érünk azzal, hogy ezek hasonlóságok inkább a véletlen illetve a szájhagyomány művei lehetnek. Ez azért valószínű, mert a két szerző által közölt itineráriumok nagyon elütnek egymástól, hiszen Bonfini egyáltalán nem említi a Venanzio által – mint láttuk, helyesen és részletesen – megnevezett balkán-félszigeti helyszíneket (*Scavonia, Boscina, Corbatia, Dalmatia*), Venanzio viszont *Alemanniáról* hallgat.

Lasić azt a következtetést is levonja, hogy Marchiai Jakab mindhárom életrajzíróját Bonfini elbeszélése befolyásolta. Igaz, hogy az utóbbi "valószínűleg" 1490 előtt fejezte

³⁵ ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Hungaricarum decades*, t. III, 182.

³⁶ LASIĆ, *De vita et operibus*, 84–86. Ami az Itálián belül tett utazásokat illeti, más a helyzet, ugyanis a Jacobiti által írt életrajz szerint Siena Bernardin, Kapisztrán János és Marchiai Jakab együtt üldözte a fraticellókat, ami csak az utóbbi kettőre nézve igaz: JACOBITI, *Poema inedito*, V, 51–IX.

³⁷ LASIĆ, *i. m.* 86.

be művének a két szerzetes tevékenységét is tárgyaló részét,³⁸ de Lasićnak az a megállapítása, hogy „*Bonfinius primus esse videtur*”, kronológiai problémákat vet föl.³⁹ A humanista történétíró 1478 és 1486 között Recanatiban élt, s az utóbbi dátumot követően is többször visszatért oda, ám legfeljebb szóban terjeszthette értesüléseit, hiszen a *Decades* megírásához 1489-ben látott hozzá, s a szóban forgó fejezetet (III. 8.) Magyarországon fejezte be 1489 és 1490 között.⁴⁰ Következésképpen Venanzio és Petrucci, akik mindketten 1485-ben értek munkájuk végére, nem meríthették a *Decades*-ből értesüléseiket. Figyelembe véve, hogy Bonfini 1492–93-ban tért vissza Itáliába, az az állítás sem fogadható el, hogy azt a saját a művét 1490-re befejező Jacobiti használta volna forrásként.

Ezen a kronológiai természetű észrevételeken túl tartalmi megfontolások is adódnak. Egyrészt az, hogy a Marchiai Jakabról szóló három korai életrajz között is, mint láttuk, több eltérés tapasztalható, ami nem azt támasztja alá, hogy közös forrásra mennének vissza. Másrészt a Jacobiti által említett helynevek jóval túlmennek mindazon térbeli kereteken, amelyeken belül Bonfini megkonstruálta az itineráriumot.

Ami a Bonfini és Kapisztrán három életírója közötti kapcsolatot illeti, Lasić helyesen állapítja meg, hogy a Bonfini által elbeszélte itinerárium nem a saját felfedezése, hanem Kapisztrán környezetéből származhat.⁴¹ Azt is el kell ismerni, hogy Lasić, hangsúlyozva, hogy Giovanni Tagliacozzo, aki nándorfehérvári csatáról, melynek szemtanúja is volt, a legkorábbi és legrészletesebb beszámolót adta, épp Marchiai Jakab kérésére írta meg munkáját,⁴² olyan fontos körülményre világított rá, amely kapocs lehet Kapisztrán és Marchiai környezete között. Könnyen elképzelhető, hogy *magna peregrinatio* eszméje és emléke Tagliacozzo személye és az általa szolgáltatott információk révén kezdett elterjedni azon ferencesek körében, akik Marchiai Jakab környezetét alkották.

Mindezt figyelembe véve az itinerárium terjedését úgy rekonstruálhatjuk, hogy Kapisztrán életének állomásai a realitásnak megfelelően és majdhogynem egységesen jelennek meg azon három szerzőnél, akik az ő életrajzát megírták. A Bonfini által vázolt itinerárium, összhangban Lasić felfogásával, nyilvánvalóan az ő sémáikat követi, ám oly módon, hogy János útítársának Jakabot teszi meg. Marchiai Jakab életírói közül bizonyára a Kapisztránról szóló munkákból – és nem Bonfinitől, mint Lasić gondolta – vette át az itineráriumot Petrucci és Jacobiti, de azt már csak a saját „szentjüknek” tulajdonítva. Kettejük közül ugyanakkor Jacobiti beillesztette Norvégiát, Livóniát és Oroszországot, azaz olyan elemeket, amelyek sehol máshol nem szerepelnek. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy szempontunkból Petrucci műve látszik legközelebb állni

³⁸ Uo. 87.

³⁹ Uo. 88. Más helyen is kijelenti, hogy „*Aurelias narrationem Bonfinii (...) sequitur*”: uo. 123.

⁴⁰ Vö. ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Hungaricarum decades*, t. I, XIII.

⁴¹ LASIĆ, i. m. 87.

⁴² MIRCSE J.: *Adalék Capistránói sz. János életéhez*, Esztergom 1870, 200.; LASIĆ, *De vita et operibus*, 173.

Kapisztrán életrajzíróihoz, akik egyikének vagy bármelyikének a munkáját közvetítők nélkül ismerhette. Végül pedig úgy tűnik, hogy Venanzio életrajza – Lasić feltételezése ellenére – nem függ másoktól, hanem a Csehország és Lengyelország említésében megmutakozó kontaminációt leszámítva mindenkinél pontosabban adja vissza a marchei prédikátor és inkvizitor Itálián kívül tett utazásainak főbb állomásait.

Azt feltételezzük, hogy a Kapisztrán János szentté avatására a ferences obszervancián belül mutakozó törekvés, amelyben Marchiai Jakab is fontos szerepet játszott, valamint a két prédikátor életútjának közismert kapcsolódási pontjai, közöttük utazásaik részben közös helyszíneinek tudata alkalmas légkört teremtett a két szerzetes alakjának összemérésére, ám „aszimmetrikus” módon. A nagypolitika eseményeiben fontosabb szerepet játszó Kapisztrán élete, aki nándorfehérvári szerepével és a csatát nem sokkal követő halálával már-már mitikus szereplővé vált, és akinek a csatát hamarosan követő halála mintegy mártíriumként is fölfogható volt, olyan minta lett, amelynek elemeit könnyen átvették a Jakabot személyesen nem ismerő, az eseményekhez képest később író, tájékozatlanabb szerzők. A továbbadás láncszemét jelenthette akár a Kapisztrán életrajzíróhoz leginkább hasonló itineráriumot felvázoló Petrucci, jelenthették akár Marchiai Jakab környezetének azon tagjai, akik a Tagliacozzonak adott megbízás idején, illetve az 1457–58. évi, második magyarországi útján vele tartottak. De nem csupán írott hagyományról lehet szó, hanem az obszervancián belül élő szóbeli tradícióról is, amelyből az írott életrajzok ugyancsak táplálkozhattak. További vizsgálódásra van szükség ahhoz, s természetesen nem csupán az itineráriumok fényében, hogy a fenti, inkább hipotetikus érvényű megállapítások megerősítést nyerjenek, vagy ha kell, módosuljanak.

Ami pedig a fentebb említett, a két prédikátor alakját összemósó légkör kialakulását illeti, ebből a szempontból természetesen az az egyébként ismert tevékenység a legfontosabb, amelyet Marchiai Jakab Kapisztrán kanonizációja érdekében, a csodák összegyűjtésének ösztönzésével fejtett ki.⁴³ Ez a légkör egy-két más, olyan magyar forrásban is konkrétan megmutakozik, amelyből kiderül, hogy Kapisztrán magyarországi útja idején Jakab tizenhat-tizenhét évvel korábbi útjának emléke még elevenen élt. Egy bizonyos Kürthy Balázs nevű Bács megyei nemesember Jánoshoz írt levelében megemlíti, hogy Marchiai Jakab évekkel korábban a környéken prédikált. Hasonló emlék jelenik meg Tagliacozzo egyik levelében, amelynek ugyancsak Kapisztrán volt a címzettje: a szöveg említést tesz Kölyüdről, ahol obszerváns ferences kolostor működött, s ahol Jakab szintén népes hallgatóság előtt beszélt.⁴⁴

A ferences obszervancia két kiemelkedő személyiségének összekapcsolódása, akik különböző mértékben ugyan, de részt vettek a törökellenes harc szervezésében és az eretnkségek elleni küzdelemben, a magyar uralkodó körök, a monarchia és a ference-

⁴³ FÜGEDI E.: „Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai” in *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest, 1981, 7–56.; ANDRIC, S.: *The Miracles of St. John Capistran*, Budapest 2000, 85–86.

⁴⁴ PETTKÓ B.: *Kapisztrán János levelezése a magyarokkal*, Budapest 1901, 208.

sek közös, az oszmán expanziót és az eretnkségek, a keleti kereszténység terjedését meggátolni kívánó törekvéseinek fényében érthető meg a legjobban. E törekvések eszmei alátámasztását adja kifejelett formában Bonfini *Decades*ának vonatkozó, fentebb tárgyalt része.

GYÖRGY GALAMB

The Routes of the Memory.

Itineraries in the contemporary biographers of John of Capestrano and James of the Marches

The study examines how the Central European journeys of the John of Capestrano and James of the Marches, two eminent figures of the Franciscan Observance in the fifteenth century, are represented by their biographers. The *sacra peregrinatio* delineated by Venanzio da Fabriano, Giovanni Battista Petrucci and Aurelio Simmaco de' Jacobiti, authors of *Vitae* written on James of the Marches virtually resembles the ones written by Niccoló da Fara, Girolamo da Udine, Cristoforo da Varese, who have narrated the life of John of Capestrano. Yet, the problem was raised forty years ago by Dionysius Lasic', who has drawn partly right conclusions, but also others that proved to be incorrect. He sets out rightly, that it was first of all Antonio Bonfini to associate explicitly – but mistakenly – the activity and the journeys of two Observants, and to loan the itinerary from the Capestrano's biographers. However, we believe that the biographers of James, Petrucci and Jacobiti did not take the itinerary from Bonfini – as it was supposed by Lasic' – but from the works written on Capestrano, and they attributed it to their "own" saint. Nevertheless, Jacobiti inserts fabulous elements (Norway, Livonia, Russia) what cannot be found in any other biography. Thus, it can be stated that Petrucci's work must have been the closest to the ones written by the Capestrano's biographers, therefore it is likely, that he was acquainted with some of them. Finally – as opposed to Lasic's supposition – the version of Venanzio has not arisen from any other, but it reflects most precisely the main stages of James' itinerary outside Italy. The author concludes with some observations on the political, religious and cultural conditions, that could promote the amalgamation of the itineraries, as well as the image of the two Observants.

SZÁNTÓ RICHÁRD

DIPLOMÁCIAI LEVELEZÉS III. EDVÁRD ÉS NAGY LAJOS KÖZÖTT

Bölcs Róbert Nápolyi király 1343 januárjában meghalt, mivel fia és örököse Károly, Calabria hercege már 1328-ban elhalálozott, Bölcs Róbert végrendeletében idősebbik lányunokáját, Johannát jelölte örökösének és Nápoly uralkodójának.¹ Szicília királysága két királyságból állt, maga Szicília szigete volt *Trinacria* királysága az Aragón-dinasztia uralma alatt, a Nápolyi Királyság pedig Itália déli területén a nápolyi Anjouk uralma alatt volt.²

Bölcs Róbert döntése kizárta a Nápolyi Királyság feletti tényleges hatalomból Johanna férjét, András herceget, Lajos magyar király öccsét. Ez a döntés csalódást okozott a magyarországi Anjou-dinasztiának.³

Küküllei krónikája szerint Erzsébet anyakirályné, Nagy Lajos magyar király és András herceg anyja, Nápolyba utazott 1343-ban, hogy András herceg számára kedvezőbb hatalmi pozíciót érjen el, és 1344-ben érkezett vissza Magyarországra. Az anyakirályné utazásának célja az volt, hogy megszilárdítsa fia helyzetét a Nápolyi Királyságban, és kieszközölje számára a politikai hatalomból való nagyobb részesedést.⁴ Lajos és Erzsébet követeket küldött a Szentszékhez Avignonba, a céljuk az volt, hogy megszerezzék VI. Kelemen pápától a királyi koronát és hatalmat András herceg számára.⁵

Lajos és anyja terve ellentétes volt a pápaság és a nápolyi Anjouk érdekeivel. A pápa és a nápolyi Anjou-dinasztia tagjai nem támogatták András megkoronázását, mert a magyar Anjouk terjeszkedése Itáliában veszélyeztette hatalmukat.⁶

Küküllei krónikájában leírta, hogy a magyar követek a diplomáciai érvek mellett sok pénzt is vittek magukkal, vagyis megvesztegették a pápai udvar befolyásos tagjait.⁷ Dacára a jelentős diplomáciai és anyagi erőfeszítéseknek az akció mégis csak félig volt sikeres. A pápa döntése szerint, amely 1344. január 19-én látott napvilágot, András herceg királyi címet kapott, és András felesége, Johanna a királynő címet nyerte el, de

¹ FRAKNÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel*, I. Budapest 1901, 141, 152.

² ABULAFIA, D.: „The Italian south,” in *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI. c. 1300 – c. 1415, ed. by Michael Jones, Cambridge 2000, 504.

³ KRISTÓ Gyula, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988, 91–93.

⁴ *Küküllei krónikája* in JOHANNES DE THUROCZ, *Chronica hungarorum*. I. Textus. ed. Galántai, E. et Kristó, J. Budapest 1985, 162–165.

⁵ FRAKNÓI, i. m. I, 174–175.

⁶ KRISTÓ, i. m. 92.

⁷ *Küküllei krónikája*, 164.

Johannáé lett a tényleges politikai hatalom és a kormányzás a Nápolyi Királyságban. Ez a döntés kizárta Andrást a kormányzással járó tényleges politikai hatalomból.⁸

A magyarországi Anjouk következő célja volt, hogy részvételt szerezzenek a kormányzásban András herceg számára a Nápolyi Királyságban. Nagy Lajos és Erzsébet anyakirályné diplomáciai erőfeszítései és a pápának titokban fizetett jelentős pénzösszeg sem hozta meg a teljes sikert.⁹

A pápa 1345. június 10-én újabb döntést hozott, az ítélete szerint András herceg és Johanna koronázását együtt kellett volna megtartani, és András nem kapott részt a Nápolyi Királyság kormányzásában.¹⁰

Ebben az időben, 1345 nyarán kaphatta meg Lajos Edvárd angol király első levelét, amelyet 1345. május 13-án írtak. Ez a levél Magyarországon nem maradt fenn, de a másolata Angliában túlélte az évszázadokat, amelyet Thomas Rymer publikált a *Foederában*.¹¹

Ekkoriban történhetett az első kapcsolatfelvétel a két uralkodó között, ugyanis ebben a levélben Edvárd felsorolta követei nevét (John, Lewes priorja, Otto de Grandison, lovag, Thomas Baddeby, klerikus), akiket felhatalmazott, hogy tárgyaljanak és megállapodást kössenek Lajossal vagy Lajos köveivel. A levél az említett követek megbízólevele volt, és nem tartalmazta Edvárd tényleges politikai szándékát, de a levélből az mégis kiderül, hogy egy politikai együttműködés és megállapodás létrehozása volt az angol uralkodó törekvése. Erre utal a levélben megfogalmazott felhatalmazás, amelynek birtokában az angol követek megállapodást köthettek Lajossal vagy köveivel, és az így létrejött egyezséget az angol király a maga részéről elfogadta volna.¹² A levélből kikövetkeztethető, hogy az angol királyi udvarnak kevés információja volt a magyarországi politikai helyzetről.

A levél írója „Magyarország királyait” (*reges Ungariae*) említette,¹³ jöllehet csak egy király volt 1345-ben Magyarországon: Nagy Lajost 1342-ben koronázták meg, de öccse András nem volt megkoronázott király.¹⁴

Lajos király válaszlevelét nem említik a történészek, a levél valószínűleg nem maradt fenn. A két uralkodó közötti kapcsolat következő dokumentumai III. Edvárd 1346.

⁸ Fraknói, i. m. I. 177.

⁹ Uo. 182–184.

¹⁰ MISKOLCZY István, „A magyar Anjouk trónigénye a nápolyi trónra”, *Történelmi Szemle* 13 (1928/1–4), 46–47.

¹¹ *Littera procuratoria ad tractandum cum Regibus Jerusalem, Siciliae et Ungariae in Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis Imperatores, Reges, Pontifices, Principes, vel Communitates; ingressu Gulielmi I. in Angliam, A. D. 1066*, ed. Rymer, Th. and Sanderson, R. vol. III. Pars I, London 1825, 38.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ *Kükkülei krónikája*, 161.

március 18-án Lajosnak írt levelei, amelyek másolata fennmaradt, és szintén Rymer publikálta őket.¹⁵ Edvárd egyik levelében megemlítette a Lajostól kapott levelet (*littera vestra*),¹⁶ amelyből az angol uralkodó értesült András herceg haláláról, akit 1345. szeptember 18-án gyilkoltak meg összeesküvők Aversában, a Nápolyi Királyságban.¹⁷

Lajos András herceg haláláról 1345 októberben vagy novemberben értesült,¹⁸ ennek alapján következtetni lehet arra, hogy Lajos a gyász hírt hozó futár érkezése után írhatta levelét III. Edvárdnak. Lajos király levele nem maradt fenn, tartalmára csak következtetni lehet Edvárd válaszeleveléből, amelyben megemlítette, hogy Lajos követe, Siffrid garamszentbenedeki apát pontos tájékoztatást adott számára András haláláról.

Siffrid szóban mondta el a híreket és András halálának részleteit Edvárd király udvarában. Az angol uralkodó politikai segítséget és támogatást (*consilium et iuvamen*) ígért Lajosnak, hogy megbosszulja András herceg halálát.¹⁹ Mit tartalmazhatott még a szóbeli tájékoztatás András halálán kívül? Feltételezhető, hogy Siffrid apát Lajos király politikai szándékait és segítségkérését is tolmácsolta Edvárd király udvarában, valamint a Nápolyi Királyság belpolitikai helyzetéről is beszámolt.

A magyar király politikai célja kiderül Kelemen pápa és Lajos levelezéséből, Küküllei és a Névtelen Minorita szerzetes krónikájából. Lajos és Erzsébet anyakirályné több levelet is küldött a pápának, amelyekben Lajos kérte, hogy a Nápolyi Királyságot adja neki és másik öccsének, Istvánnak.²⁰ A Névtelen Minorita krónikája szerint a magyarországi Anjouk bűnösnek tartották Johannát András herceg meggyilkolásában.²¹ Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a magyar követek Siffrid apát vezetésével ezt a politikai álláspontot tolmácsolták az angol udvarban.

A pápa késlekedett András halálának kivizsgálásával, ugyanakkor a bűnösöket nem volt hajlandó elítélni törvényes bírósági eljárás nélkül. Ez a késlekedés felháborította Magyarország királyát, aki emiatt 1346. elején hadjáratot kezdett tervezni Nápoly elfoglalására.²²

Lajos király hadjáratának terve riadalmat okozott Itáliában: Johanna, Nápoly királynője felszólította híveit a támadás elleni védekezésre 1346. március 7-én kiadott mandátu-

¹⁵ *Ad Regem Hungariae, super lugubri morte Andreae Regis Siciliae, Ad Regem praefatum, de credentia in Foedera*, 75–76.

¹⁶ Uo.

¹⁷ FRAKNÓI, i. m. I, 185–186.

¹⁸ Uo. 187–188.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 189–192.

²¹ *Chronicon dubnicense, Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars prima, scriptores*, vol. III., recensuit M. Florianus, Quinque-Ecclesiis 1884, 143.

²² KRISTÓ, i. m. 105, 109.

mában. A velencei *signoria* értesítette a pápát Lajos Nápoly elleni hadjáratának tervéről egy 1346. március 7-én írt levélben.²³

Nápolyi Johanna komolyan vette a magyar támadás veszélyét, ennek bizonyossága, hogy további előkészületeket tett: kiáltványt adott ki 1346. március 18-án, amelyben felszólította alattvalóit a királyság védelmére.²⁴ A királynő márciusban és áprilisban zsoldosokat toborzott, összehívta hűbéreseit, hadiszemlét tartott, és megvizsgálta várai védelmi képességeit.²⁵

Lajos Nápolyra vonatkozó politikai igényeinek elfogadtatásában, esetleg a nápolyi hadjárat diplomáciai előkészítésében fontos szerep hárult Siffrid apátra, akinek feladata lehetett az angol udvar hallgatólagos, esetleg tevőleges támogatásának megszerzése, és egy politikai egyezmény létrehozása Edvárrdal. Ezt a célt részben sikerült is elérni, mivel levelében Edvárd tanácsot és támogatást ígért Lajosnak (*consilium et juvamen*), és támogatta Lajos tervét, hogy megbosszulja András herceg halálát.²⁶ Ezen a napon (1346. március 18.) Edvárd egy másik levelet is írt Lajosnak, amelyben az angol király András király halála miatt érzett részvétét fejezte ki.²⁷ Mindenképpen említésre érdemes, hogy Edvárd levelében Andrást Szicília királyaként említette (*Andreas rex Siciliae*), tehát lényegében elismerte a magyarországi Anjou-dinasztia nápolyi trónigényét.²⁸ Ez sokat elárul az angol és magyar diplomáciai közeledésről főleg annak ismeretében, hogy az egy évvel korábban, 1345. május 13-án írt levelében III. Edvárd Andrást és Lajost csak Jeruzsálem és Szicília fejedelmeinek és urainak és Magyarország királyainak nevezte (*principes, domini Jerusalem et Siciliae ac etiam reges Ungariae*).²⁹ Ám egy évvel később (1346. márc. 18.) Edvárd fentebb említett levelében András már Jeruzsálem és Szicília királyaként jelent meg.³⁰

Ugyancsak említésre méltó, és a két királyi udvar közötti politikai szövetség létrejöttének jeleként értékelhető az a hangnem és stílusbeli változás, amely az 1345-ben és 1346-ban keletkezett levelek között kimutatható. Edvárd 1345-ben keletkezett levele hivatalos hangvételű, a diplomácia nyelvének kissé hideg és formális stílusában íródott. Az angol uralkodó levelének első mondatában *Isten kegyelméből Franciaország és Anglia királyának, és Írország urának* nevezte magát: „(...) *Edwardus Dei gratia, Rex*

²³ WENZEL, G.: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*, vol. II. Budapest 1875. 145–146.

²⁴ Uo. 148.

²⁵ Uo. 150–151.

²⁶ *Ad Regem Hungariae, super lugubri morte Andreae Regis Siciliae*, in *Foedera*, 75.

²⁷ *Ad Regem praefatum, de credentia* in: *Foedera* ed. by Thomas Rymer et Robert Sanderson. Vol. III. Pars I. London 1825. 75.

²⁸ *Ad Regem Hungariae, super lugubri morte Andreae Regis Siciliae* in *Foedera*, 75.

²⁹ *Littera procuratoria ad tractandum cum Regibus Jerusalem, Siciliae et Ungariae* in *Foedera*, 38.

³⁰ *Ad Regem Hungariae, super lugubri morte Andreae Regis Siciliae* in *Foedera*, 75.

Franciae et Angliae et dominus Hiberniae, salutem.” A mondat végén a meglehetősen egyszerű üdvözlőformula nem vall túl közeli politikai viszonyra.³¹

Ezzel szemben Edvárd 1346. március 18-án írt leveleinek hangvétele és stílusa egészen más. Nem a maga nevét, hanem a levél címzettjének Lajosnak nevét írta az első sorba, nem is akármilyen üdvözlő formába illesztve, és a saját neve csak ez után következett. *Nagyságos fejedelemlnek, Lajos úrnak, Isten kegyelméből Magyarország híres királyának, az ő legdrágább vérrokonának, Edward ugyanazon kegyelemből Franciaország és Anglia királya és Írország ura (...)* „*Magnifico principi, domino Lodowico, Dei gratia, Regi Hungariae illustri, consanguineo suo carissimo, Edwardus, eadem gratia, Rex Francia et Angliae, et dominus Hiberniae, (...)*” Ez a levél kifejezetten baráti, sőt rokoni hangvételű, Edvárd legdrágább vérrokonának nevezte Lajost. A levél a továbbiakban is bővelkedik olyan kifejezésekben, amelyek túlmutatnak a diplomácia formális stílusán, és arra utalnak, hogy mély egyetértés és politikai összhang alakult ki a két királyi udvar között. A levél következő soraiban olvasható: „*Felséged levele*” (*Serenitatis vestrae littera*), „*Fivérednek a híres emlékezetű Andrásnak, Szicília királyának gyásza*” (*Iugubris clarae memoriae Andreae Regis Siciliae, fratris vestri,*) és még további kifejezések találhatók, amelyek a politikai közeledésre vallanak.³²

Hasonló hangvétel és tisztelet olvasható Edvárd másik levelében, amelyet Erzsébet anyakirálynéhez írt. Az angol uralkodó ebben a levelében is Jeruzsálem és Szicília királyának nevezte Andrást, akinek haláláról Erzsébet anyakirályné leveléből értesült, amint erre maga Edvárd utalt saját levele első mondatában. Az esemény részleteiről a már említett Siffrid garamszentbenedeki apát számolt be az angol uralkodónak. Edvárd a királyné figyelmébe ajánlotta követét, Walter de Morát. Mora a király levele szerint szóban készült informálni Erzsébet királynét Edvárd politikai álláspontjáról.³³

1346 tavaszán III. Edvárd hadjáratra készült Franciaország ellen, és kedvező volt számára a magyarországi Anjouk szövetsége, mivel ők a Nápolyi Királyságot akarták elfoglalni, amely a pápaság fontos gazdasági és politikai támasza volt.³⁴ A pápaság a

³¹ *Littera procuratoria ad tractandum cum Regibus Jerusalem, Siciliae et Ungariae in Foedera*, 38.

³² *Ad Regem Hungariae, super lugubri morte Andreae Regis Siciliae in Foedera*, 75.

³³ *Ad Reginam Siciliae, super morte praefata in Foedera*, 76. A forrás kiadásával kapcsolatban mindenképpen érdemes megemlíteni azt a kritikai megjegyzést, hogy Rymer rosszul értelmezte Edvárd levelének címzettjét. Rymer a forrást a következőként címezte: *Ad Reginam Siciliae, super morte praefata* („Szicília királynéjához, az említett halálesetre vonatkozóan”). Ebből a címből arra lehetne következtetni, hogy III. Edvárd Nápoly királynőjéhez, András özvegyéhez, Johannához írta a levelet, de a levél szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a címzett csakis Erzsébet anyakirályné lehetett. Erre a levél tartalma a bizonyíték (...) *de morte lugubri celebris memoriae Andreae, Jerusalem et Siciliae Regis, filii vestri (...)*, („...a te fiadnak a híres emlékezetű Andrásnak, Jeruzsálem és Szicília királyának gyászos haláláról...”). András Johannának férje volt, és nem fia, ezért a levél címzettje Erzsébet anyakirályné, akiről tévesen azt gondolhatták a forrás angol kiadói, hogy Szicília királynéja volt.

³⁴ MISKOLCZY, i. m. 50.

francia királyt támogatta az angol–francia konfliktusban, ezért a pápaság meggyengítése az angol király érdekét szolgálta.

Az angol uralkodó következetesen Franciaország királyának titulálta magát a magyar uralkodóhoz írt leveleiben, és 1346-ban írt leveleiben Andrást Jeruzsálem és Szicília királyának nevezte, amely gesztussal elismerte a magyarországi Anjou-dinasztia nápolyi trónigényét. Csak feltételezni lehet, hogy viszonzásul saját franciaországi trónigényének elismerését óhajtotta Lajostól. Ez lehetett az a pont, amelynél Westminster és Visegrád politikai érdekei találkoztak. III. Edvárd franciaországi hatalmi ambíciói, a magyarországi Anjou-dinasztia nápolyi hatalmi igényei, illetve egymás követeléseinek kölcsönös elismerése politikai egyetértést eredményezhetett a korabeli Európa két nagyra törő és hadvezéri tehetséggel is megáldott uralkodója között.

RICHÁRD SZÁNTÓ

Diplomatic correspondence between Edward III and Louis the Great

After death of Robert the Wise, Johanna, his granddaughter, succeeded the throne of the Kingdom of Naples. According to the testament of King Robert, Prince Andrew, Johanna's husband, was excluded from the royal and political power in Naples. Prince Andrew claimed the crown of Naples and the royal political power too. Andrew's brother, Louis the Great king of Hungary and his family, the Hungarian Anjou Dynasty supported his political ambition.

Assassinating Prince Andrew, Johanna and her party took the royal power in the kingdom, but Louis the Great, king of Hungary claimed the crown of Naples from the pope, overlord in the kingdom of Naples.

In this political situation, Edward III, king of England sent three letters to Louis the Great, king of Hungary, and the copies of these letters survived, they were published by Thomas Rymer in his *Foedera*, but Louis' letters containing the answers to Edward were lost.

It appeared from Edward's letters that, friendly terms had been formed between Edward and Louis. On the basis of Edward's letters and other sources, I suppose, that the king of England formed an alliance with king of Hungary. Edward demanded the throne of France, and Louis claimed the Kingdom of Naples from the pope.

In the hundred years war, kings of France allied with the popes in Avignon, who were overlords in the kingdom of Naples. The king of England entered into an alliance with king of Hungary in this political situation.

A 10. SZÁZADI MAGYAR–BIZÁNCI KAPCSOLATOK ÚJ FORRÁSAI*

A 9–10. századi magyar történelem számos új írott forrással gazdagodott az utóbbi évtizedekben.¹ Ezen belül azonban a bizánci források terén – köszönhetően Moravcsik máig egyedülálló anyaggyűjtésének² – nagyon ritkán bukkantak a kutatók addig fel nem használt adatokra.³ Az alábbiakban egy olyan bizánci költemény történelmi interp-

* A tanulmány megírását az OTKA (K 68762) támogatta.

¹ CZEGLÉDY K.: „Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról”, *Magyar Nyelv* 75 (1979), 273–282; CZEGLÉDY K.: „Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról”, *Magyar Nyelv* 77 (1981), 419–423; CZEGLÉDY K.: „Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz”, *Magyar Nyelv* 78 (1982), 456–457; ELTER I.: „Néhány megjegyzés Ibn Hanyannak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához”, *Magyar Nyelv* 77 (1981), 413–419; *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. Kristó Gy. („Szegedi Középkortörténeti Könyvtár” 7.), Szeged 1995, 163–164; SZÁNTÓ R.: „Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 103 (1996), 43–49; ELTER I.: „A magyar kalandozáskor arab forrásai”, in: *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. Kovács L. – Veszprémy L. „A honfoglalásról sok szemmel 2.” Budapest 1996, 173–180; ELTER I.: „Újabbban fellelt arab források a honfoglaláskori magyarság viszonyairól”, *Életünk* 35 (1997/1), 84–93. H. TÓTH I.: „Kódexbejegyzések Simeon bolgár uralkodó korából”, in: „Magyaroknak eleiről” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. Piti F. Szeged 2000, 206–207; ZIMONYI I.: „Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról”, in: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. („Magyar Östörténeti Könyvtár” 15.), Budapest 2001, 88–96; ELTER I.: *Ibn Hanyán a kalandozó magyarokról*. („Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 24.”), Szeged 2009. vö. MAKK F.: „Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század)”, in: Makk F. *A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged 1998, 95–96, 104–107, 112–114.

² MORAVCSIK, GY.: *A magyar történet bizánci forrásai*, „A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I. kötet 6/b. füzet” Budapest 1934; MORAVCSIK, GY.: *Byzantinoturcica*, I–II. Zweite durchgearbeitete Auflage, („Berliner Byzantinistische Arbeiten, 10.”), Berlin 1958; MORAVCSIK, GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1988².

³ MAKK F.: „Új forrásadatok a X. század végi magyar–bizánci kapcsolatok értékeléséhez”, *A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 43 (2001), 271–274; MAKK F.: „A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása”, *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001), 130–138; BAÁN I.: „Újabb lehetséges adalék a magyarok balkáni kalandozásaihoz”, in: „Fon, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. Almási T.–Révész É.–Szabados Gy. Szeged 2010, 21–25.

retációjára teszek kísérletet, amelyet Moravcsik több munkájában is megemlített, de az abban szereplő események részletes vizsgálatát nem végezte el.

A forrás egy Katakálón nevű thesszaliai stratégos halálára íródott költemény, amelyben a szerző az elhunyt tettei között megemlíti a Bizánci Birodalmat fenyegető támadókkal szembeni harcát is. A szerző szól arról, hogy Katakálón lojális volt Kónstantinos császárhoz, akinek felesége Helené, fia pedig Rómanos.⁴ Keményen helytállt az ellenséggel szemben,⁵ és a *szkíta* hunok nyilait összetörte. Ha a halál (Khárón) nem ragadta volna el a *szkítákat* megfutamító hadvezért, akkor az összes *szkítát* megölte volna.⁶

A forrás által említett Kónstantinos VII. Kónstantinos Porphyrogennétos-szal (913–959), Helené a császár feleségével – I. Rómanos Lekapénos leányával – míg Rómanos a császári pár gyermekével, a későbbi II. Rómanos-szal azonosítható,⁷ aki 939-ben született meg.⁸ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy azok a nézetek, amelyek szerint a forrás által említett Katakálón a 9–10. század fordulóján vagy a 11. században élt valamelyik Katakálón nevű személlyel lenne azonos,⁹ aligha tarthatók.

⁴ Vö. ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г.: „Стихотворение от анонимен автор”, in: *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, V. Ed.: G. Cankova-Petkova et al., Serdicae (Sofia) 1964, 306.

⁵ A bolgár fordító azt feltételezte, hogy a szövegben szereplő ακμων ‘üllő’ szó voltaképpen egy tulajdonnév, mivel a görög mitológiában létezik egy Akmon nevű majom (CANKOVA-PETKOVA, i. m., 306). Ennek a lénynek a jelleme és a viselkedése azonban olyannyira eltér attól, amit a költemény Katakálónnak tulajdonít (GRAVES, R.: *A görög mítoszok*, II. Budapest 1981, 235–236. vö. „Κέρκωπεζ”, in *Suidae Lexicon*. III. ed.: ADLER, A., Stuttgart 1967, 100), hogy nehezen fogadható el, hogy a szerző erre a mitologikus alakra gondolt volna műve megszövegezésekor. Talán inkább klasszikus auktorok fordulatai lebeghettek a vers írójának szeme előtt (Vö. *A Greek–English Lexicon*. ed.: LIDDELL, H. G. – SCOTT, R., Oxford 1996¹⁰, 51).

⁶ LAMPROS, SP.: „Εἰς στρατηγὸν Κατακαλῶν”, *Νέως Ἑλληνομνήμων* 16 (1922), 53–54. Ez úton is szeretném megköszönni Olajos Teréznek a cikk elkészítéséhez nyújtott sokrétű szakmai segítségét. Köszönet illeti még Hunyadi Zsoltot és Papp Sándort a szakirodalom összegyűjtéséhez nyújtott önzetlen segítségükért.

⁷ ROUILLARD, G.: „Note prosopographique et chronologique”, *Byzantion* 8 (1933), 108.; CANKOVA-PETKOVA, i. m., 306. 1. és 2. jz.; OIKONOMIDÈS, N.: „Vardariotes–W.I.nd.r–V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934”, *Südost-Forschungen* 32 (1973), 3. 11. jz.. Úgy tűnik Moravcsik is elfogadta a forrásban szereplő Rómanos-nak VII. Kónstantinos Porphyrogennétos fiákkal való azonosítását („Ein Gedicht, welches um die Mitte des X. Jahrhundert (allein Anschein nach dem Jahre 938).” MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 231).

⁸ KAZHDAN, A.: „Romanos II”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III. Editor in chief: A. P. Kazhdan. New York–Oxford 1991, 1806–1807.

⁹ A forrásban szereplő Katakálont MORAVCSIK a 896. évi bolgár–bizánci háború egyik bizánci hadvezérével azonosította, ld. MORAVCSIK, J.: „Zur Benennung Οὐννοι der Ungarn”, *Kőrösi Csoma-Archivum* 2 (1926–1932), 329. VI. (Bölcs) León császár León Katakálont, a skolák domestikos-át nevezte ki a bolgárok ellen harcoló bizánci haderő parancsnokává. A bizánci sereg azonban 896-ban Bulgarophygonnál katasztrofális vereséget szenvedett. ld. KOLIAS, G.: *Λέων Choerosphactès magistre, proconsul et patrice*, Athen 1939, 33. Rőla még azt is

A bolgároktól 917-ben elszenvedett katasztrofális vereség következményeképpen Rómanos Lekapénos – aki ekkor a flotta parancsnoka volt – bevonult Konstantinápolyba és VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár „érdekében” átvette a birodalom irányítását. 920. szeptember 24-én cézárrá, majd ez év december 17-én társcaeszárrá

tudjuk, hogy 902-ben Kisászíában harcolt, ld. Bíborbanszületett Konstantín *A birodalom kormányzása*, ford.: Moravcsik Gy., Budapest 1950, 206–209 (45. c.); Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, II. Ed.: R. J. H. JENKINS, London 1962, 173–174. Az azonban kevésbé valószínű, hogy fél évszázaddal később mint thessaliali stratégos fejezte volna be életét (vö. BRAND, C. M. – KAZHDAN, A.: „Katakalon Kekaumenos”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II. Editor in chief: A. P. Kazhdan, New York–Oxford 1991, 1113). ROUILLARD arra gondolt, hogy León Katakalon apja lehetett a forrásunk által említett Katakalonnak, aki a Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka (†925) egyik levelében említett Mikhaél thessaliali stratégos (*Nicholas I. Patriarch of Constantinople. Letters*. Greek text and english translation: JENKINS, R. J. H. – WESTERINK, L. G., Washington 1973, 450–453) utóda volt (ROUILLARD, „Note prosopographique et chronologique”, 109. l. jz.).

Bănescu a ruszok 1043. évi Konstantinápoly elleni támadásával hozta kapcsolatba a költeményt. Ekkor a visszavonuló rusz haderőre Katakalon Kekaumenos az Al-Duna vidéken vereséget mért (BĂNESCU, N.: *Un duc byzantin de XIe siècle Katakalon Kekaumenos. Académie Roumaine Bulletin de la Section historique* 11 (1924) 6–7). 1050 tavaszán – X. Kónstantinos Monomakhos (1042–1055) uralkodása idején pedig – egy besenyők elleni hadjáratban Katakalon Kekaumenos súlyosan megsebesült. Azt azonban tudjuk, hogy Katakalon Kekaumenos felgyógyult ezekből a sérüléseiből (BUCKLER, G.: „Authorship of the Strategikon of Cecaumenos”, *Byzantinische Zeitschrift* 36 (1936), 9, 16, 18, 24; GYÓNI M.: *A legrégebbi vélemény a román nép eredetéről. Kekaumenos művei mint a román történet forrásai*, Budapest 1944, 27.; BĂNESCU, N.: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest 1946, 77. 2. jz.). A forrásban a császár családi viszonyaira tett megjegyzések is összeegyeztethetetlenek azzal a ténnyel, hogy IX. Kónstantinos Monomakhos felesége – a Makedon-dinasztia egyik utolsó tagja – Zoé volt, akitől azonban gyermeke nem született. Každan is úgy vélte, hogy a versben említett Katakalon azonos Katakalon Kekaumenos-sal, és a *szkiták* és a *hunok* alatt az 1050-es évek végének *szkita* és magyar támadóit kell értenünk (КАЖДАН, А. П.: *Армяне в составе господствующего класса Византийской Империи в XI–XII вв.*, Ереван 1975, 31.; BRAND–KAZHDAN, i. m., 1113.). Mivel 1056-ban Katakalon Kekaumenos Antiokhia duxa volt, majd 1057-ben őt is ott találjuk az I. Isakios Komnénos-t trónra segítő, Paphlagoniában összegyűlt hadvezérek között, ezen időben aligha vett részt a balkáni határszakasz védelmében. 1059-ben pedig I. Isakios Komnénos császár (1057–1059) békét kötött a Magyar Királysággal (MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...* 95; MAKK F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*, („Szegedi Középkortörténeti Könyvtár”, 2.) Szeged 1996, 93; MAKK F.: „Megjegyzések I. András történetéhez”, in: Uő. *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1998, 140–141.). Mivel 1057 után már nem tudjuk megbízhatóan rekonstruálni Katakalon Kekaumenos életútját (BUCKLER, i. m. 10), ráadásul X. Kónstantinos Dukas (1059–1067) – aki a trónt éppen a Katakalon Kekaumenos által támogatott I. Isakios Komnénos-tól szerezte meg – felesége Eudokia, míg fiai Mikhaél, Andronikos és Kónstantinos voltak (OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*, Budapest 2003, 300–301), Každan elméletét nem látjuk kellően megalapozottnak. Katakalon Kekaumenos életére lásd: GYÓNI, i. m., 26–29; КАЖДАН *Армяне*, 31–32.

koronázták.¹⁰ 921. május 20-án pedig idősebb fiát, Khristophoros-t, majd 924. decemberében másik két fiát, Kónstantinos-t és Stephanos-t is társcsászárrá nevezték ki.¹¹ 921–922 táján még a uralkodók hivatalos sorrendje is megváltozott, amikor I. Rómanos Lekapénos a vejét, VII. Kónstantinos Porphyrogennétos-t saját társcsászárává tette.¹²

Oikonomidész mutatott rá arra, hogy mivel a szöveg csak VII. Kónstantinos Porphyrogennétos-t nevezi *despotés*-nek, erre alapozva a forrás datálható. I. Rómanos Lekapénos császárt és fiait 944. december 16-án illetve 945. január 27-én száműzték. Ettől kezdve a Bizánci Birodalom egyedüli ura – II. Rómanos 945. április 6-án történt társcsászárrá választásáig¹³ – valóban VII. Kónstantinos Porphyrogennétos volt. A forrás tehát egy olyan politikai helyzetet ír le, amely csak 945. január 27. és 945. április 6. között állt fenn. Ez alapján a forrás keletkezését is erre az időre kell helyeznünk.¹⁴ Ezen datálás támogatására Oikonomidész egy olyan – Dölger által – 942-re keltezett pecsétre,¹⁵ illetve egy 943. augusztus 2-án kelt oklevélre és egy azon függő pecsét feliratára hivatkozott,¹⁶ amelyek említenek egy Katakálón nevű thessaliali stratégost, akit –

Az azonosítást az nehezíthette, hogy a 9–11. századra vonatkozó bizánci források számos Katakálón nevű személyről tesznek említést (vö. BĂNESCU, *Les duchés byzantins...* 95–97; DÖLGER, F.: *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948, 329; BRAND-KAZHDAN, *i. m.* 1113).

¹⁰ JENKINS, R. J. H.: „The Date of the Slav Revolt in Peloponnese Under Romanos I”, in: Uő., R. J. H. *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, XX. 204.; OSTROGORSKY, *i. m.* 231. vö. 275. 151. jz.

¹¹ JENKINS, *The Date of the Slav Revolt...* 204.; BRÉHIER, *i. m.*, 152.; OSTROGORSKY, *i. m.* 234, 275–276. 159. jz.

¹² JENKINS, *i. m.* 204–205; OSTROGORSKY, *i. m.* 275–276. 159. jz. Ezt a helyzetet tükrözi például Theodóros Daphnopatész 927. évi szónoklata, ahol a mi császáruk alatt már I. Rómanos Lekapénos-t érti, vö. JENKINS, R. J. H.: „The Peace with Bulgaria (927) Celebrated by Theodore Daphnopathes”, in: Uő. *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*. London 1970, XXI. 290, 294. Vö. CLASSEN, P. – RENTSCHLER A.: *Nyugat és Bizánc a 8–10. Században*, („Varia Byzantina” 9.), Budapest 2005, 398–404, 406–409.

¹³ BRÉHIER, *i. m.* 172.; OSTROGORSKY, *i. m.* 240.

¹⁴ OIKONOMIDÉS, „*Vardariotes...*” 3. 11. jz., vö. ROUILLARD, „*Note prosopographique...*”, 108–109; LAUXTERMAN, M. D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts*, I. Wien 2003, 226–227, 321, 323.

¹⁵ DÖLGER, *i. m.* no. 120, 2.

¹⁶ A kutatók korábban úgy vélték, hogy a dokumentum 883-ben kelt (LAKE, K.: *The Early Days of Monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909, 82–84.; DÖLGER, F.: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, I. München–Berlin 1924, 61. no. 504.). Rouillard azonban bebizonyította, hogy a helyes dátum a 943. év (ROUILLARD, „*Note prosopographique...*”, 107–111., vö. ROUILLARD, G. – COLLOMP, P.: *Actes de Lavra*, I. Paris 1937, 11–13. no. 5.; LAURENT, V.: *La Collection C. Orghidan: Documents de sigillographie byzantine*, Paris 1952, no. 211.; DÖLGER, *i. m.* no. 120, 1^a és 120, 2.; OIKONOMIDÉS, „*Vardariotes...*” 3. 11. jz.; *Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki 1997, 437.

Rouillard nyomán¹⁷ – a forrásunkban szereplő személlyel azonosított. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy a kutatók egy olyan pecsétet, amelyen Katakálón makedoniai stratégos szerepel, szintén ehhez a személyhez kapcsolnak.¹⁸ Ezt a datálást támogatja, hogy VII. Kónstantinos Porphyrogennétos 959-ben bekövetkezett halála utánra az őt mint uralkodót említő költemény keletkezése aligha tehető.¹⁹

Ha azonban ez a datálás helytállónak bizonyul, több lehetőség merülhet fel a forrásban szereplő támadó(k) azonosítására. A bizánci forrásokban a 10. században a *szkíta* népet három olyan etnikumra is használták, amelyek veszélyeztethették a Bizánci Birodalom balkáni területeit: a bolgárokat, a magyarokat és a besenyőket, a *hun* pedig ezek közül az első kettőre alkalmazták.²⁰ A kutatók pedig abban sem képviseltek egyetemes véleményt, hogy vajon egy vagy kettő nép támadásával nézett-e szembe a stratégos.

Az egyik nézet szerint a szövegben szereplő két népnév (*szkíta*, *hun*) két etnikumra értendő.²¹ Ezzel szemben Cankova-Petkova két érvet hozott fel annak bizonyítására, hogy voltaképpen csak egy nép támadásáról szól a forrás: 1. a szöveg a későbbiekben már nem tesz említést a *hunokról*, csak a *szkitákról*, 2. a forrás rendelkezésünkre álló kézírata nem tesz vesszőt a két népnév közé.²² Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy amikor a vers írója a *szkitákat* illetve *hunokat* megfutamító stratégos érdemeit taglalva megjegyzi, hogy ha a halál el nem ragadja, az összes *szkitát* megölte volna, azt legkönnyebben úgy interpretálhatjuk, ha a *szkíta* és a *hun* népet azonos etnikumra vonatkoztatjuk. Különben az a furcsa helyzet állna elő, hogy a stratégos, bár egyszer vereséget mért a *hunokra*, de később ezt már nem tudta volna megismételni. A bizánci forrásokban pedig nem szokatlan, hogy egyazon műben egy etnikum különböző neven szerepel, akár egy hírrel kapcsolatban is.²³ A továbbiakban fel kell tételeznünk,

¹⁷ ROUILLARD, „Note prosopographique...”, 108–109. 3. jz.

¹⁸ LAURENT, i. m. no. 211. vö. OIKONOMIDÉS, „Vardariotes...” 3. 11. jz. vö. OIKONOMIDES, N.: *The First Century of the Monastery of Hosios Loukas*. Dumbarton Oaks Papers 46 (1992) 253. Ezt a Makedonia thema tisztségviselőinek pecsétjei között Schlunberger még nem említi: SCHLUNBERGER, G.: *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 110–115. Ezen adatok tükrében Bănescu fő érve az azonosítás ellen („Si nous prenons ces vers à la lettre, ils se rapportent au temps de Constantin VII Porphyrogénète, qui eut pour épouse Hélène et pour fils Romanos. Mais nous ne connaissons, sous ce règne, qu'un général du nom de Katakalon...” BĂNESCU *Un duc byzantin...*, 4) aligha tartható.

¹⁹ Vö. ROUILLARD, „Note prosopographique...” 109. 1. jz.

²⁰ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 234–235, 280.

²¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 231; MORAVCSIK *Byzantinoturcica*, II. 235, 280; BRAND-KAZHDAN, i. m. 1113.

²² CANKOVA-PETKOVA, i. m. 306. 5. jz.

²³ MORAVCSIK *Az Árpád-kori magyar történet...*, 16–18, 25, 34, 38, 55–56, 58, 72, 93, 99–101, 103. stb.

hogy a két népnév a Bizánci Birodalmat fenyegető egyetlen ellenséges népességre vonatkozik.²⁴

Hogy valóban valamely steppei – vagy legalábbis steppei eredetű – nép lehetett a támadó, azt megerősíti, hogy a forrás a nyílvevők²⁵ szétválásával jelezte katonai kudarcukat. A steppei népek legfontosabb fegyvere pedig kétségtől a reflexív volt. Ennek a fegyvernek illetve a nyílvevőknek azonban nem csak gyakorlati,²⁶ hanem szimbolikus jelentőségük is volt.²⁷ A bizánci szerzők például ezt a fegyvert e népek katonai sikereinek legfőbb eszközének,²⁸ és – valószínűleg a nomád népek gyakorlatát átvéve – hatalmuk jelképének is tekintették.²⁹ Az 5. századi kelet-római szerző, Priskos rhétor azt állítja például, hogy Attila hun uralkodó halálakor Markianos kelet-római császár (450–457) álmában látta a hun vezér összetört íját.³⁰ A nyílvevők eltérése

²⁴ Vö. GYÓNI M.: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*, („Magyar–görög Tanulmányok” 7.), Budapest 1938, 36, 105.; LAURENT, i. m. no. 211; OIKONOMIDÈS, „*Var-dariotes...*” 3.

²⁵ Az ismeretlen szerző a βελος szót használja a kérdéses helyen, amit több kutató is a nyíl szóval adott vissza (cmpevume CANKOVA-PETKOVA, i. m. 306; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Görög és bizánci források”, in: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, 1/2, szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Budapest 1988³, 148. vö. *Dictionnaire grec-français*. Ed.: MAGNIEN, V.–LACROIX, M., Paris é. n. 305.). Ezzel szemben Bănescu a ‘lan-ces’ fordítást adta (BĂNESCU *Un duc byzantin...*, 3.). Magunk inkább az előbbi értelmezést fogadtuk el, mivel a nomád népek körében elsősorban a nyílvevők és nem a hajítófegyverek voltak hivatottak eldönteni a csata menetét.

²⁶ U. KÖHALMI K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*, („Kőrösi Csoma Kiskönyvtár” 12.), Budapest 1972, 42–58, 98–109, 127–139, 151–166.

²⁷ HARMATTA J.: „A hun aranyíj”, *Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 123–187, XX–XXIV.; SERRUYS, H.: „A Note on Arrows and Oaths among the Mongols”, *Journal of the American Oriental Society* 78 (1958/4. szám), 279–294; GÖCKENJAN, H.: „Bogen, Pfeil und Köcher in der Herrschafts- und Rechtssymbolik der Eurasischen Steppenvölker”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 59–76.

²⁸ Vö. MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 16, 19.

²⁹ HARMATTA, i. m.; GIEBAUF, J.: „A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek be-számolójának tükrében”, in: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. Balogh L.–Keller L. („Magyar Östörténeti Könyvtár” 21.), Budapest 2004, 26–27, 29–31.

³⁰ *The fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, II. text, translation and historiographical notes: BLOCKLEY, R. C., Liverpool 1983, 316–317. vö. LÁSZLÓ GY.: „A hún aranyíj jelentősége”, *Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 107–118, 121.; HARMATTA, i. m. 165–167, 177–180, 186–187.; BÓNA I.: „Hun aranyíj”, in Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tomka P.–Tóth Á.: *Hunok–Gepidák–Langobardok*, („Magyar Östörténeti Könyvtár” 6.), Szeged 1993, 24.

pedig, mint a vezérek és népük bukásának jelképe elterjedt motívum volt a középkorban.³¹

A besenyők esetében egy ósláv forrás, a *Povest' vremennykh let* (PVL) ugyan megemlíti, hogy 944-ben, amikor Igor rusz fejedelem az Al-Dunánál békét kötött a bizánciakkal, a seregének segédcsapataiként felhasznált besenyőket a Bolgár Császárság elleni támadásra utasította,³² azt azonban nem állítja, hogy ez bizánci területeket is sújtott volna. A bizánci források sem említenek ilyen akciót, így semmi okunk azt feltételezni, hogy a Bizánci Birodalom legfontosabb nomád szövetségese³³ támadást indított ellene.

Moravcsik a *szkitákat* a dunai bolgárokkal azonosította.³⁴ A bolgár történelem forrásait közreadó szöveggyűjteményben Cankova-Petkova, valamint egy rövid megjegyzésben Laurent pedig – a népneveket egy összetételként értelmezve – a *szkita-hunokkal* tette egyanezt.³⁵ A 927-ben megkötött bolgár–bizánci béke kapcsán írt szónoklatában Theodóros Daphnopolitánosz – a 10. század elején lezajlott támadásaikra utalva – úgy említi a bolgárokat mint *szkiták*, *barbárok* és *nyugat farkasai*,³⁶ amely jó párhuzamot nyújt forrásunk híradásához. Ez az azonosítás azonban nem problémamentes. Symeon bolgár uralkodó 927-ben bekövetkezett halála után második házasságából született egyik fia, Péter foglalta el a trónt. Ő és a mellette az államügyeket kézben tartó apósa, Geórgios Sursuvul, hogy kikényszerítsék a bizánciakkal kötendő előnyös békét, a bolgár csapatokkal megtámadták Thrakia themát. Mivel azonban a bizánci kormányzat a maga oldalára tudta állítani a horvátokat, a magyarokat és más kelet-európai népeket, Péter

³¹ Bőrborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzása*, 180–181. (41. c.); POUCHA, VON P.: „Zum Stammbaum des Tschingis Chan”, in *Asiatica. Festschrift Friedrich Weller*, Leipzig 1954, 448–449.; Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. London 1967, 180–181. (41. c.); *A mongolok tiikos története*, ford.: Ligeti L. Budapest 1962, 11 (19–22. vers) vö. 142; *The History of the World-Conqueror* by ‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvaini. I., trans.: BOYLE, J. A., Manchester 1958, 41. vö. 593–594. vö. GÖCKENJAN, *i. m.* 61–63, 66. A szerződések megkötésekor az eltört nyílvevessző jelképezhette a szerződés megszegőjének sorsát (SERRUYS, *i. m.* 279, 284–285.).

³² *Повесть временных лет*, I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. ЛИХАЧЕВА перевод Д. С. ЛИХАЧЕВА и Б. А. РОМАНОВА. Москва–Ленинград 1950, 33–34. WOZNIAK felveti a lehetőséget, hogy ez a bizánci érdekeknek megfelelően történt: WOZNIAK, F. E.: „Byzantium, the Pechenegs and the Rus’: the Limitations of a Great Power’s Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 311.

³³ A 10. századi besenyő–bizánci kapcsolatokra lásd: WOZNIAK, *i. m.*, 299–316; MALAMUT, E.: „L’image byzantine des petchénegues”, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 105–117; КНЯЗЬКИЙ, И. О.: *Византия и кочевники южнорусских степей*, Санкт-Петербург 2003, 11–36.

³⁴ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* II. 280.

³⁵ CANKOVA-PETKOVA, *i. m.* 306; LAURENT, *i. m.* no. 211.

³⁶ JENKINS, *i. m.* 289, 293., vö. 297; ДУЙЧЕВ, I.: „On the Treaty of 927 with the Bulgarians”, *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978), 264–265., vö. 291.

követséget küldött Konstantinápolyba a békekötés ügyében. A 927 októberében megkötött egyezség a továbbiakban egészen 965-ig békés viszonyt hozott a két állam kapcsolataiban. A bolgár uralkodó feleségül vette I. Rómanos Lekapénos egyik leányunkáját, a bizánci kormányzat évpénz fizetésére kötelezte magát, a bolgár patriarkátust autokephalnak ismerték el és megegyeztek a foglyok kölcsönös kicseréléséről. A keresztény uralkodók közösségén belül is megváltozott a bolgár monarcha helyzete: megkapta a „mi szeretett lelki fiunk” címzést és elismerték a „bolgárok basileiosá”-nak, a két állam határát pedig a korábbi békéknek megfelelően állapították meg.³⁷ Arra Cankova-Petkova is kénytelen volt rámutatni, hogy a békés bolgár–bizánci viszony a forrásnak a *szkíta-hunok* támadásáról beszámoló részletével nehezen egyeztethető össze.³⁸ Nem tudunk olyan bolgár hadjáratról, amelyhez – ha mégoly feltételes is – a forrás által említett hadi eseményt köthetnénk.³⁹ Sőt amennyiben hitelesnek fogadjuk el a PVL híradását, miszerint 941-ben és 944-ben, amikor Igor rusz fejedelem támadást készített elő a Bizánci Birodalom ellen, a bolgár uralkodó értesítette a bizánci kormányzatot erről,⁴⁰ akkor nincs okunk kételkedni abban, hogy a bolgár–bizánci szövetség ez időben is fennállt. Oikonomidész pedig a forrásnak a Katakálón haláláról szóló részét úgy értelmezte, hogy a stratégos egy csatában esett el, amikor a *szkíta-hunokat* igyekezett visszaverni.⁴¹ Ha a forrás által Katakálónra többször is használt *μάρτυς* kifejezés valóban a *szkíta-hunokkal* való harcára utal,⁴² akkor az utóbbiak alatt aligha értethetjük az ekkorra már majd száz éve keresztény hitre tért bolgárokat. A vers írója pedig, aki kiemeli Katakálónnak a Makedón–dinasztiához való hűségét, aligha kívánhatta, hogy hőse mérsárolja le a dinasztiával rokoni kapcsolatban álló bolgár uralkodót és népét.

Bár a bolgár–bizánci viszony békés volt, ez nem jelentette azt, hogy a Bizánci Birodalom balkáni területeit ezen a határszakaszon nem érte támadás. Számos esetben a magyar csapatok – a Bolgár Cárság területén valószínűleg akadálytalanul áthaladva – bizánci területeket támadtak.⁴³ A helyzet a 960-as évekre vált oly kritikussá, hogy

³⁷ FINE, J. V. A.: *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1989⁵, 161; OBOLENSKY, *i. m.* 149–151; OSTROGORSKY, *i. m.* 232–233.

³⁸ „От контекста не е ясно кое сражение има пред вид авторът. Към средата на X в., когато се датира това стихотворение, между Византия и България има мир.” CANKOVA-PETKOVA, *i. m.* 307. 1. jz.

³⁹ MORAVCSIK GY.: *Bizánc és a magyarság*, Budapest 1953, 44. Vö. FINE, *i. m.* 161; OLAJOS T.: „Bizánc”, in *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. Kristó Gy.–Makk F. Szeged 2000, 239; OSTROGORSKY, *i. m.* 233.

⁴⁰ *Повесть временных лет*, 33–34.

⁴¹ OIKONOMIDÉS, „*Vardariotes*...” 3.

⁴² Vö. LAUXTERMANN, *i. m.* 226–227.

⁴³ KRISTÓ Gy.: *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 34–36, 38–39, 44–45; GYÖRFFY GY.: „A kalandozások kora”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1241-ig*, I., főszerk. Székely Gy., Budapest 1987², 670–672, 675, 709–712, 715; MAKK, *Magyar külpolitika...*, 16–17, 22–24.

II. Niképhoros Phókas császár (963–969) levélben figyelmeztette Péter bolgár uralkodót, hogy akadályozza meg az ilyen betöréseket. Egy 11. századi bizánci szerző, Jóánész Skylitzés szerint a bolgárok magyarokkal szembeni engedékeny magatartása vezett el ahhoz, hogy a császár végül Svjatoslav rusz fejedelmet felbérelte a bolgárok megrendszabályozására.⁴⁴

Az a lehetőség, hogy a forrás a 10. századi magyarságra vonatkozó adatokat is tartalmazhat, régen felmerült. Gyóni a *szkíta-hunokat* magyarnak tartotta,⁴⁵ Moravcsik pedig a „jövendő kutatások szempontjából nem mellőzhető”, magyarokkal kapcsolatba hozható forrásrészletek között megemlítette ezt a passzust is, és a *hun* népvét a magyarokra vonatkoztatta.⁴⁶ Szádeczky-Kardoss szintén úgy vélte, „lehetséges, hogy a »hunok« a magyarok jelölésére szolgálnak a költő nyelvében”.⁴⁷ Hasonló véleményt képviselt Brand és Každan is mikor a *hun* népvét egyszerűen ‘magyar’-nak fordították le.⁴⁸ Oikonomidész pedig azt gondolta, hogy nem csak a *hunok* hanem a *szkíták* alatt is a magyarságot kell értenünk.⁴⁹ Ezeket a véleményeket azonban egy publikáció hallgatása „megcáfolni” látszott. Moravcsik klasszikus, a magyarság Árpád-kori történelmére vonatkozó bizánci források teljes korpuszát közlő poszthumusz monográfiájában ugyanis ezt a forrást már nem találjuk meg.⁵⁰ Valószínűleg ennek a hiánynak tudható be, hogy a 10. századi magyar hadjáratokkal részletesen foglalkozó munkák sem tesznek erről a forrásról említést.⁵¹ Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Moravcsik a költeményt azért nem vette fel munkájába, mert azt azon források közé sorolta, amelyekben „az illető népnév egyedül áll, s hiányzik mellőle minden olyan adat, amely kilétére fényt vetne”, így a forrás magyarokhoz kötését nem vetette el, csak kérdésesnek tartotta.⁵²

A továbbiakban megvizsgáljuk annak a lehetőségét, hogy a forrásnak a *szkíta-hunokra* vonatkozó adatai egy, a Bizánci Birodalom ellen folytatott magyar hadjárat emlékei-e. Ennek során áttekintjük, hogy a magyarság 934. évi támadását követően egészen a 940-es évek végéig milyen események jellemezték a magyar–bizánci kapcsolatokat.

⁴⁴ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 86, 100.

⁴⁵ GYÓNI M.: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében.* („Magyar–görög Tanulmányok” 7.), Budapest 1938, 36.

⁴⁶ MORAVCSIK, *A magyar történet...*, 128., vö. MORAVCSIK, „Zur Benennung Oŭvvoi der Ungarn” 329; MORAVCSIK *Byzantinoturcica* I. 231, II. 235.

⁴⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS, *i. m.* 148.

⁴⁸ BRAND-KAZHDAN, *i. m.* 1113.

⁴⁹ OIKONOMIDÉS, „*Vardariotes...*” 3.

⁵⁰ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*

⁵¹ KRISTÓ, *Az Árpád-kor háborúi*; GYÖRFFY, „A kalandozások kora”; ANTONOPOULOS, P. T.: „Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences”, *Byzantinoslavica* 54 (1993), 254–267., vö. 256.

⁵² MORAVCSIK *Az Árpád-kori magyar történet...* 10, 4. jz.

Egy 10. századi bizánci forrás, a *Vita Basilii*⁵³ két esetben is említést tesz arról, hogy a magyarság „naponként pusztítja a nyugati területeket”.⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy e betörések a Balkán déli részén lévő bizánci területeket sújtották.⁵⁵ Hogy mikor történtek ezek a bizánci szerzetesek által sérelmezett magyar támadások, arra a forrás belső kronológiája adhat választ. Grégoire és Orgels úgy vélték, hogy a „bűn”, amely miatt a magyarok – mint az isteni megtorlás eszközei – a Bizánci Birodalom területét támadták, Theophylaktos konstantinápolyi pátriárkának a kánonellenes megválasztása volt, amely 933. február 2-án történt. Ebből adódóan a forrás híradását a magyarság 934. évi támadásánál korábbi időre tették.⁵⁶ Ez a feltevés azonban aligha tartható. Egyrészt a bizánci krónikák szerint a 934. évi támadás volt az első, amelyet a magyarság a Bizánci Birodalom ellen végrehajtott,⁵⁷ ami ellentétben állna forrásunk több támadásra utaló megjegyzésével. Másrészt – mint azt alább tárgyaljuk – a Grégoire-nak és Orgels-nek a forrásban leírt események kronológiájával kapcsolatos megállapításai több mint kétségesek. Moravcsik úgy vélte, hogy a magyar támadások 941. előtt történtek, mert a forrásunkban az ebben az évben bekövetkezett rusz támadás leírása következik utánuk.⁵⁸ Ha ez utóbbi vélemény – melyet úgy tűnik mások is elfogadtak⁵⁹ – helyes, akkor fel kell tételeznünk, hogy – bár a forrás nem mentes a túlzásoktól⁶⁰ – 933 és 941 között több magyar támadás is érthette a Bizánci Birodalom nyugat-balkáni területeit (Hellas thema?, Thessalia thema?), amelyekről azonban más források – legjobb tudomásunk szerint – nem tesznek említést.

Hogy milyen mérvű hadjáratokra kell gondolni, arra jó példát ad egy 10. század közepén alkotó nyugati szerző, Cremonai Liudprand, aki a 960-as évekre vonatkoztatva –

⁵³ A forrásra lásd: MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I. 555; KARAYANNOPULOS, J.–WEISS, G.: *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, II/4. Wiesbaden 1982, 379–380.

⁵⁴ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 28.

⁵⁵ A forrás szerzője aligha a magyarság nyugat-európai hadjárataira utalt a „nyugati területek” kifejezéssel (vö. KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Budapest 1980, 277), mert azt egyértelműen a rómaiak (‘bizánciak’) elleni hadjáratokként állítja be (MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 28., vö. 85; ANTONOPOULOS, i. m. 258).

⁵⁶ GRÉGOIRE, H.–ORGELS, P.: „L’invasion hongroise dans la « Vie de Saint Basile le Jeune »” *Byzantion* 24 (1954), 150–151; vö. COSTA-LOUILLET, G. DA: „Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles”, *Byzantion* 24 (1954), 511; OIKONOMIDÈS, „*Vardariotes...*” I; ANTONOPOULOS, i. m. 257.

⁵⁷ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...* 61, 64, 68, 70; ANTONOPOULOS, i. m. 257., vö. BALOGH L.: „A 917. évi anchialosi csata és a magyarság”, in *Középkortörténeti tanulmányok* 5., szerk. Révész É.–Halmágyi M., Szeged 2007, 7–21.

⁵⁸ MORAVCSIK GY.: „Két X. századi hagiografiai munka a magyarokról”, *Magyar Nyelv* 31 (1935), 19–20; MORAVCSIK, *A magyar történet...*, 140; MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...* 28–29.

⁵⁹ KRISTÓ, *Az Árpád-kor háborúi*, 38; *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. KRISTÓ GY., („Szegedi Középkortörténeti Könyvtár” 7.), Szeged 1995, 139. 414. jz.

⁶⁰ MORAVCSIK „Két X. századi hagiografiai munka...”, 20.

egyedülként – beszámol arról, hogy Thessalia themában egy 300 fős magyar portyázó csapat foglyul ejtett 500 bizáncit. Ennek hatására 200 magyar Makedonia themába hatolt be, de vereséget szenvedett és a bizánciak 40 főt elfogtak.⁶¹ Sejthetően számos ilyen kisebb sereg próbált szerencsét korábban is a Balkánon.⁶²

A *Vita Basilii* hírt ad egy a Balkánra tervezett, de kudarcba fulladt magyar hadjáratról is. Egy beszélgetés közben – a 10. század első felében élt – Basileios isteni sugallatra meglátta, hogy a magyaroknak egy csapata sikertelenül kísérel meg a Dunán való átkelést, és sokan a folyóba vesznek, amely látomást Makedonia stratégos-ának a nem egész 4 napra rá Konstantinápolyba érkezett jelentése meg is erősített.⁶³ Grégoire és Orgels úgy vélték, hogy a forrás leírása a 934. évi hadjáratra vonatkozik.⁶⁴ Ez azonban kevéssé hihető. 934-ben a magyar csapatok sikerrel eljutottak Konstantinápoly falai alá, és a bizánci kormányzat békekötésre kényszerült.⁶⁵ Ezzel ellentétben forrásunk nem csupán hallgat minderről, de határozottan állítja, hogy a magyarok támadását már a Dunán való sikertelen átkelés megakadályozta. Az, hogy a forrás szerzője – aki Basileios tanítványa volt – a szent szájába valótlan jövődölést adott volna, teljességgel kizárt. Valószínűbb feltételezés Moravcsiké, aki a sikertelen magyar hadjáratot – a fentebb már a forrással kapcsolatban megjegyzett kronológiai megfontolások alapján – 933 és 941 közé tette.⁶⁶ Ezt a nézetet és a híradás hiteles voltát más kutatók is elfogadják, annak ellenére, hogy az eseményről tudomásunk szerint más forrás nem szól.⁶⁷

⁶¹ *Die Werke Liudprands von Cremona*, Hrsg.: BECKER, J., Hannoverae–Lipsiae 1915, 199; CLASSEN, P.–RENTSCHLER, A. *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*, („Varia Byzantina” 9.), Budapest 2005, 541.

⁶² Vö. ANTONOPOULOS, i. m. 258.

⁶³ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 28–29. A nomád népek folyókon valló átkelésére lásd: FELFÖLDI SZ.: „A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés”, in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. Balogh L.–Keller L. („Magyar Őstörténeti Könyvtár” 21.), Budapest 2004, 75–91.

⁶⁴ GRÉGOIRE–ORGELS, i. m., 150.

⁶⁵ MORAVCSIK *Az Árpád-kori magyar történet...* 61, 68, 70, 84–85., vö. KRISTÓ, *Levedi...* 268–271; GYÖRFFY „A kalandozások kora”, 671; ANTONOPOULOS, i. m. 258–260.

⁶⁶ MORAVCSIK „Két X. századi hagiografiai munka...”, 20; MORAVCSIK *Az Árpád-kori magyar történet...*, 28.

⁶⁷ „... enthält einige wertvolle Berichte über die Ungarn, die damals nach dieser Darstellung die byzantinischen Grenzen stets bedrohten.” MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I. 555; KRISTÓ *Az Árpád-kor háborúi*, 38; KRISTÓ *Levedi...* 277, 305. Figyelemre méltó a forrás azon híradása, hogy a szent bejelentése után 4 nappal Makedonia thema *stratégos*-ának a jelentése is eljutott Konstantinápolyba a magyarok kudarcáról. Azt tudjuk, hogy a bizánci udvar a 10. század közepén kémeket küldött a Magyar Fejedelemségbe: *Three Byzantine Military Treatises*, text, translation, and notes by G. T. DENNIS, („Corpus Fontium Historiae Byzantinae” 25.), Washington 1985, 292–293; MORAVCSIK *Az Árpád-kori magyar történet...*, 73). Mivel pedig a szentéletrajz szerint Basileios a tőle távol megtörtént eseményeket a történésekkel egyidőben látta, ebből az következik, hogy a magyarok sikertelen átkeléséről szóló jelentés – és feltehető, hogy más hasonló hír is – 4 nap alatt eljutott a császárvárosba. A magyar kuta-

Egy 941-re datált bizánci oklevélben említés történik arról, hogy amennyiben a Khalkidiki-félszigeten lévő Hiérissos lakói nem tudják megakadályozni egy ellenséges (barbár) nép támadását, akkor – dacára a birtokok elhatárolásának – nyájaikkal az Athos-hegy területének a védelmébe húzódhatnak.⁶⁸ Mivel azt tudjuk, hogy az oklevél keltének idején csak a magyarság jelenthetett veszélyt a vidék lakói számára, úgy vélem jó okkal gondolhatunk arra, hogy az oklevél írója elsősorban egy jövőendő magyar támadásra gondolhatott mondanivalója megszövegezésekor. Az oklevél kiállítása után pedig nem sokkal, 943-ban talán Hiérissos lakói élhettek is ezzel a lehetőséggel és elmenekülhettek, miként tette azt ugyanezen magyar támadás során a Hellas themában fekvő Kalabion falu lakossága, amikor egy szigeten keresett menedéket.⁶⁹

A magyar csapatok 943-ban sikeres támadást intéztek a Bizánci Birodalom ellen. Georgius Monachus Continuatus az alábbi mondjára erről:

„Az indictio első évében, április havában nagy erővel ismét betörték a türkök. Theophanes patrikios parakoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s előkelő kezeseket kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.”⁷⁰

A forrás adata alapján a kutatók többsége 943 áprilisára datálja a magyar támadást,⁷¹ habár újabban ennek hitelességét Antanopoulos kétségbe vonta. Hivatkozott arra, hogy a bizánci krónikások a magyarok támadásait több esetben is április hónapra tették. Úgy vélte, hogy bár ezek között lehet hiteles adat is, de nem lehetetlen, hogy csak egy irodalmi toposzról van szó.⁷² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a támadá-

tók közül Kapitánffy hívta fel a figyelmet arra, hogy a 9–12. századi magyarságról a bizánci udvar számos értesülést szerezhetett követjelentésekből, a birodalomba látogató magyar követségek és kereskedők beszámolóiból (KAPITÁNYFY I. Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról, in *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*, Novi Sad 1997, 38–43) és tegyük hozzá a kémek és a stratégusok jelentéseiből. A bizánci hírszerzésre máig jól használható: DVORNIK, F.: *Origins of Intelligence Services*, New Brunswick 1974, 121–187.

⁶⁸ ROUILLARD, „Note prosopographique...”, 111. 1. jz. Az εθνικοι kifejezésre: GYÓNI, *A legrégebb vélemény...*, 34–35; OBOLENSKY, D.: „The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy”, in: *Actes du XIIe Congrès International d’Études byzantines*, I. Belgrade 1964, 54–56. Ez úton is szeretném megköszönni Makk Ferencnek a forrásrészlet értelmezéséhez nyújtott sokrétű segítségét.

⁶⁹ Lásd alább. Természetesen, amikor a magyarok betörései megszűntek, a bolgárok támadásaitól tarthattak Hiérissos lakói (vö. SOULIS, G. C.: „On the Slavic Settlement in Hierissos in the Tenth Century”, *Byzantion* 23 (1953) 68. 2. jz.).

⁷⁰ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 61–62. Ugyanezt a leírást megtalálhatjuk Theophanes Continuatus-nál és Pseudo-Symeonnál is: MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 68–70.

⁷¹ KRISTÓ, *Levedi...* 280; GYÖRFFY, „A kalandozások kora”, 675.

⁷² „I would venture to suggest that this is an example of a practice which is well known to Byzantinists. That is, a desire with moral misdeeds, and thereby imbue them with didactic

sok indításának dátumát az időjárási viszonyok nagyban befolyásolták, így önmagában az, hogy több hadjárat kezdetét is ugyanarra a hónapra helyezik a források, nem elég azok datálásának megkérdőjelezéséhez.⁷³ Bár a bizánci krónikák nem adják meg pontosan e hadjárat térbeli kiterjedését, de egy bizánci forrás, a *Vita Lucae* értékes adalékokat ad ehhez. Az ifjabb Lukas életének egyik epizódjával kapcsolatban a forrás említést tesz egy a bizánci területek ellen irányuló magyar hadjáratról.

„Miután a csodálatos Lukas ezeket hallotta, eltávozott Ioannitza vidékéről, és átköltözik Kalabion faluba, melyet így neveznek az ottani lakosok ... Azt mondják, hogy a megboldogult harmadik évét töltötte itt [i. e. Kalabion faluban], amidőn mikor a türkök népe végigszáguldozta Hellast, a környékbeli falvakkal együtt ő is egy közeli szigetre megy, amelyet Ampelonnak neveznek, s amely rendkívül száraz és vízben szegény.”⁷⁴

A forrás híradását a kutatók – ifjabb Lukas életrajzában belső kronológiája alapján – a Georgius Monachus Continuatus által említett hadjáratra vonatkoztatják.⁷⁵ A forrás azt is megjegyzi, hogy a szent a szigeten három évet töltött el. Oikonomidész azt feltételezte, hogy erre azért volt szükség, mert a magyarok portyázásai három éven át érték a Bizánci Birodalom ezen területét.⁷⁶ Bár a forrás ezt nem mondja ki egyértelműen,

significance. April represents a suitable time to date a spring raid, since it could then be related to the arrival of Holy Week and Easter.” ANTONOPOULOS, *i. m.* 259, 259–260.

⁷³ A magyar hadjáratok indulási dátumaira lásd: GYÓNI, *Magyarország és a magyarság...*, 49–50; GYÖRFFY GY.: „A magyar állam félnomád előzményei”, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F. („Kőrösi Csoma Kiskönyvtár” 18.), Budapest 1983, 371; KRISTÓ GY.: „A magyar kalandozó hadjáratok szezonálisága”, in *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság*, szerk. Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E., Szeged 1996, 11–15; KOVÁCS L.: „Fegyver és vitéz”, in *Honfoglaló őseink*, szerk. Veszprémy L., Budapest 1996, 83; FODOR I.: „A kalandozó hadjáratok néhány művelődéstörténeti tanulsága”, in „*Quasi liber et pictura*”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára, Budapest 2004, 159–160.

⁷⁴ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 29. A Jóannitza hegy a mai Mpartos hegygel azonosítható (COSTA-LOUILLET, G. DA: „Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles”, *Byzantion* 31 (1961), 335. 1. jz.; *Tabula Imperii Byzantini. I. Hellas und Thessalia.*, hrsg.: KODER, J.–HILD, F. („Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften” 125.), Wien 1976, 176. Kalabion/Kalamion falu az Antikyrai-öböl kijáratánál feküdt (KODER–HILD, *i. m.* 179.), míg Ampelón az Antikyrai-öbölben lévő Ampelos szigetével azonosítható (KODER–HILD, *i. m.* 121.).

⁷⁵ COSTA-LOUILLET, *i. m.* 339. 3. j.; KRISTÓ, *Levedi...*, 280; *A honfoglalás korának írott forrásai* 140. 420. jz.; ДИМИТРОВ, X.: *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София 1988, 74–75, 86. 22. jz., 357. Korábban Pauler az eseményt 936 körülre datálta (PAULER GY.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, Budapest 1900, 171–172) ezen vélemény hibás voltára azonban már CZEBE felhívta a figyelmet (vö. CZEBE GY.: „Ὁζολίμνη és Οὐγγρία”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 42 (1918), 165).

⁷⁶ OIKONOMIDÉS, „*Vardariotes...*” 3, 3. 10. jz.

okkal lehet vélelmezni, hogy a szent és a vele lévő menekültek aligha tartózkodtak volna egy kietlen szigeten ilyen hosszú ideig, ha a magyarok újabb támadásaitól nem kellett volna tartani.⁷⁷ Bár a magyar hadjárat ezen részéről beszámoló újabb forrás tudomásunk szerint máig nem került elő, a kutatók a leírás hitelességét nem vonják kétségbe.

Jóannés Skylitzés az alábbi mondja a magyaroknak a bizánciak elleni hadjárataival kapcsolatban:

„De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott.”⁷⁸

Bulcsú esetében – aki a magyar hierarchiában a harmadik fejedelmi méltóságot viselte – valószínűsíteni tudjuk, hogy 948 táján – többen úgy vélték, hogy a 943. évi béke megújítása miatt – járt a császárvárosban,⁷⁹ és ez előtt csak 934-ben, 941 előtt és 943-ban tudunk adatolni magyar támadásokat a Bizánci Birodalom ellen. Ha szó szerint vennénk Georgius Monachus Continuatus azon adatát, hogy a 943. év után valóban 5 évig nem háborgatták a magyar támadók a Bizánci Birodalmat, akkor a Jóannés Skylitzés által említett „szüntelen” magyar betörések történelmi magyarázat híján maradnának. Úgy véljük azonban, hogy amennyiben Jóannes Skylitzés szavai nem csak egyszerű túlzások, úgy logikusabb feltételezni, hogy a Bizánci Birodalom balkáni területeit érték – a békeszerződés ellenére – a 943. év után is magyar betörések, csak éppen ezek mérete messze elmaradt a 934. és 943. évi támadásokétól.⁸⁰ Talán megkockáztathatjuk, hogy ezen portyák színtere nem Konstantinápoly előtere lehetett, hanem a Bizánci Birodalom balkáni területeinek délnyugati periferiája. E két tényező, a lokalizáció és a támadók csekélyebb létszáma vezethetett oda, hogy a „hivatalos” évkönyvírásban ezen hadjáratok – jószerevével majdnem teljesen – említés nélkül maradtak. Azt pedig tudjuk, hogy Bulcsú útját követően a 950-es években egy másik magyar fejedelem, Gyula is ellátogatott Konstantinápolyba, ahol megkeresztelkedett és békét kötött a Bizánci Birodalommal.⁸¹ De míg Bulcsú megszegte a bizánci kormánnyal kötött

⁷⁷ Vö. COSTA-LOUILLET, „Saints de Grèce...”, 339.

⁷⁸ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 85.

⁷⁹ MORAVCSIK GY.: „Görögnyelvű monostorok Szent István korában”, in *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, II., szerk. Serédi J., Budapest 1938, 391–399; MORAVCSIK, *Bizánc és a magyarság* 53.; RIPOCHE, J. P.: „Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du Xe siècle”, *Südost-Forschungen* 36 (1977), 5; GYÖRFFY „A kalandozások kora”, 682; MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 49. 45. jz.; MAKK, *Magyar külpolitika...*, 17.

⁸⁰ KRISTÓ, *Levedi...*, 305–306.

⁸¹ MORAVCSIK, „Görögnyelvű monostorok...”, 391–402; MORAVCSIK *Bizánc és a magyarság*, 53–56; GYÖRFFY, „A kalandozások kora”, 682–683.

békemegállapodást, addig Gyula készségesen betartotta azt.⁸² Könnyen elképzelhető tehát, hogy a Magyar Fejedelemség hatalmi tényezői közül nem mindenki tartotta magára nézve kötelezőnek már a 943. évi béke pontjait sem. A Bulcsú vezette magyar küldöttséget a császár kitüntető figyelmességgel fogadta. Bulcsút személyesen VII. Kónstantinos Porphyrogennétos keresztelte meg, *patrikios* címmel tüntette ki és békét kötött vele. Jóannész Skylitzész szerint azonban Bulcsú a megegyezést megszegve 955-ben bekövetkezett haláláig több támadást is indított a Bizánci Birodalom ellen.⁸³

Arra, hogy a magyarság a 940-es, 950-es években komoly problémát jelentett a bizánci császári udvar számára, jó példa VII. Kónstantinos Porphyrogennétos *De administrando imperio* című munkája, amelyben a császár számos esetben felhívta a fia és utóda, II. Rómanos figyelmét a magyarok fékentartásának szükségességére, amelyhez a legjobb eszköznek a besenyőknek – mint a Birodalom szövetségeseinek – ellenük való hadba vetését tartotta.⁸⁴

A forrásnak a *szkíta-hunok* nyilaira tett megjegyzése jól összeegyeztethető a magyarság 10. századi fegyverzetére vonatkozó ismereteinkkel.⁸⁵ Egy, a 9–10. század fordulóján alkotó nyugati szerző, Regino például az alábbi jellemzést adja a Kárpát-medencében hont fogláló magyarságról: „kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.”⁸⁶ Ennek a fegyvernek a magyar seregek sikerére –

⁸² MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 85–86.

⁸³ MORAVCSIK, „Görögnyelvű monostorok...”, 398–399; MORAVCSIK, *Bizánc és a magyarság*, 54; MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 85–86, 100.

⁸⁴ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 35–37, 45.

⁸⁵ A magyarok nyilaira lásd: CS. SEBESTYÉN K.: „«A sagittis Hungarorum». A magyarok íjja és nyila”, *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 8 (1932), 167–255; TROGMAYER O.: „X-XII. századi magyar temető Békésen”, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1960–1962), 15–20, 23, 36; DIENES I.: „Nemzetségi jegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton”, *Folia Archaeologica* 14 (1962), 95–109; LÁSZLÓ GY.: „A kenézlii honfoglaláskori íjtegez”, *Folia Archaeologica* 7 (1955), 111–122; FÁBIÁN GY.: „Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez”, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1980/1981), 63–76., vö. SZÖLLÖSY G.: „Dr. Fábíán Gyula munkássága – Működőképes másolatok népvándorláskori íjakról”, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1984–1985/2. szám), 692–694; KOVÁCS L.: „Viselet, fegyverek”, in Kristó Gy., *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 224–230; B. NAGY K.–RÉVÉSZ L.: „Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről”, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 123–134; MESTERHÁZY K.: „Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál”, *Századok* 128 (1994), 320–334; SZÖLLÖSY G.: „Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek?” *Keletkutatás* 1995/ősz, 37–51; KOVÁCS L.: „Fegyver s vitéz”, in *Honfoglaló ősaink*, szerk. Veszprémy L., Budapest 1996, 94–98; RÉVÉSZ L.: *A karosi honfoglalás kori temetők*, („Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei” 1.), Miskolc 1996, 153–175;

⁸⁶ *A honfoglalás korának írott forrásai*, 198.

vagy kudarcára – gyakorolt hatásáról pedig számos forrás megemlékezik.⁸⁷ A forrásban szereplő népnéveket is könnyen a magyarsághoz köthetjük, hisz több 10. századi bizánci forrás is használja rájuk a *szkíta*⁸⁸ és *hun* elnevezést.⁸⁹

A vizsgált forrásban szereplő *szkíta-hunokat* tehát minden bizonnyal a Bizánci Birodalmat szinte évi rendszerességgel támadó egyik magyar sereggel kell azonosítanunk. Ezt támaszthatja alá, hogy a 930-as, 940-es években a magyarság jelentette a legnagyobb problémát a Balkánon a bizánci kormányzat számára. Ők voltak azok, akik „naponként” (*Vita Basilii*), „szüntelenül” (Jóannés Skylitzés) és „nagy erőkkkel” (Georgius Monachus Continuatus) képesek voltak „rátörni a rómaiak birodalmára” (VII. Kónstantinos Porphyrogennétos).⁹⁰ Ők voltak azok, akik támadásainak kivédésére a bizánci udvar három ízben is (934, 943, 948) békekötésre – és ezzel együtt valószínűleg évpénz fizetésére – kényszerült (Georgius Monachus Continuatus, Jóannés Skylitzés). Ez alapján, úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy Katakálón thessaliai stratégos – akárcsak más themák parancsnokai⁹¹ – egy ilyen magyar támadást vert vissza sikeresen 943-ban (vagy 944–945 fordulóján?) és a költemény szerzője – helyesen mérve fel a magyarok újabb támadásainak a lehetőségét – nem véletlenül bántódott a nomád harcosok felett győzedelmeskedő stratégos halálán.

⁸⁷ Vö. *A honfoglalás korának írott forrásai*, 198, 215, 227, 231. stb.; KOVÁCS „Fegyver s vi-téz”, 94–98.

⁸⁸ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet...*, 16–18, 25, 74, 76.

⁸⁹ Uo., 56, 58, 62, 72.

⁹⁰ Uo., 35.

⁹¹ Uo., 69.

New Sources on the Relationship between the Hungary and Byzantium in the middle of the tenth Century.

An unknown Byzantine author wrote a poem on the memory of Katakalon, the *strategos* of Thessalia. The poet mentioned three important data which can be interpreted from historical points of view: 1) Katakalon was loyal to the *despotes* (emperor) Constantine and his wife, Helena and his son, Romanus. 2) Katakalon waged war against the *Scythian Huns* and he broke their arrows. 3) Katakalon would have murdered the *Scythians*, if he does not die.

Emperor Constantine can be identified with Constantine Porphyrogenitus whose wife was Helena, the daughter of Romanus Lekapenus. His son was Romanos, the later Emperor Romanos II, ruled from 959 till 963. The usurpator Romanus Lekapenus lost power in December 944. Constantine Porphyrogenitus remained the monarch taking the rule in his hand in January 945. His son, Romanos was enthroned as his co-emperor on 6 April 945. The anonymous author wrote the poem between January 945 and April 945, as Constantinos Porphyrogennitos was called the sole *despotes*. Oikonomides brought attention to the seals and the charter which were issued in 942 and 943. Both sources mention Katakalon as *strategos* of Thessalia. Katakalon is the same person in the poem and the Marter, as well as on the seals, who lived in the first half of 10th century and died around 943–945.

Hungarians were called *Huns* and *Scythians* several times by the Byzantine sources. The Hungarians were mentioned as *Huns* in the works of Georgius Monachus Continuatus and Leon Diaconus, while they were called *Scythians* by Georgius Monachus Continuatus, Leo Sapiens, Constantine Porphyrogenitus, Nikolaus Mystikus and in the *Vita Athanasii*. These works were written in the tenth century.

It is most probable that the author of the poem used the double name *Scythian Huns* for the Hungarians. The Hungarians were able to raid „daily” (*Vita Basilii*), „continually” (Johannes Scylitzes) „with great army” (Georgius Monachus Continuatus) the Roman Empire (VII. Constantine Porphyrogenitus) in the middle of the tenth century. Despite the Hungarian chiefs signed several peace-treaties with the Byzantine Empire in 934, 943, 948 and the 950s, the Balkan provinces of the Byzantine Emperors were exposed to the campaigns of the Hungarians. The author of the analysed poem was familiar with the affairs of the deceased *strategos*, who was able to defeat the *Scythian Huns*, i. e. the Hungarians.

AZ AYUQ ÉS A TERÜLETISÉG FOGALMAI A RÉGI BELSŐ-ÁZSIÁBAN

Az eurázsiai füves puszták pásztorbirodalmainak világa, birodalmaik sajátos szervezete már a XX. század eleje óta számos elemzés tárgyává vált. Írásunkban a régi belső-ázsiai népek, elsősorban a türkök birodalmi igazgatását, s azon felül is egy általában elhanyagolt jelenséget, a területiség (*territorialitás*) fogalmát kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. Röviden kitérünk majd a türkök és utódaik, az ujugurok uralmi rendszere közötti különbségekre is. Külön számba vesszük az egyes terminusokat és kísérletet teszünk azok értelmezésére.

Már Herodotos kiemelte (IV/11), hogy a kimmerek „királyai” (vezérei) inkább választották a szkítáktól elszenvedett vereséget és a biztos pusztulást, mintsem hogy elhagyják a tájat, melynek annyi áldását élvezhették.

Ami a belső-ázsiai régi, török nyelvű birodalmakat illeti, a nép (törzsszövetség, *bodun*) és a lakóhelye közti kapcsolatot az ótörökben az (*iduq*) *yer sub* ’(szent) föld, haza’ szóösszetétel fejezi ki.

Így például a türkökre vonatkozóan idézhetjük az alábbi helyeket: I. E. 10. (II. E. 10.): *üzä türk täñrisi türk iduq yeri subī anča tämiš* (vagy *ätmiš*); I. E. 19 (II. E. 16): *äcümiz apamiz tutmīš yer sub idisiz kalmazun*. Idegen nép esetén (II E. 35) *toquz oyuz bodun yerin subin idip tabyačyaru bardī*.

Az orchoni feliratok közül, a *Kül tegin* felirat nyugati oldalán (I. W.) található az *ayuq* kifejezés, amely mindeddig nem igazán vonta magára a kutatói figyelmet. A kérdéses szöveghely a következő:

*inim kül tegin [...] ücün ö[lü yitü?] isig kücüg bārtük ücün türk bilgä qayan [ayu-qäqä inim kül teginig küzädü olurtum]*¹

„Mert az öcsém, *Kül tegin* [...] a végkimerülésig szolgált [engem], ezért a türk kagán *birodalmában* [kiemelés tőlem, D. M.] öcsémre, *Kül teginre* figyelve uralkodtam.”²

¹ Kisebbs változtatásokkal az alábbi kiadást követtük: TEKIN, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington – The Hague 1968, 238. Két évtizeddel később Tekin a kérdéses szót [(a)y]u-qi[ŋ]a formában olvasta: TEKIN, T.: *Orhon yazıtları*, Ankara 1988, 24. A szöveg más kiadói közül ORKUN, H. N.: *Eski Türk Yazıtları I*, Ankara 1986, 54–55, a *ywqlqä* transliteráció mellett, Thomsent követve *anuq.qa* olvasatot ad, amit fordítatlanul hagy. BERTA Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujugur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged 2004, 123, 188. minden külön magyarázat és hivatkozás nélkül *yrlta* transliterációt és *yerDä* olvasatot ad, s ezt ’a földön (helyen) öcsémet *Köl tegint* vigyázván éltem (tkp. ültem)’ formában fordítja, *op. cit.*, 25.

Az általunk elemezni kívánt *ayuy* kifejezés ebben a formában csak ezen a helyen fordul elő, s általában 'birodalom, ország' formában szokás fordítani.³ Többször előfordul viszont a XI. századi szövegekben *kök ayuy* formában. A Karachanidák iszlám birodalmának tisztségviselőit felsorolva a *Qutadgu Bilig* szerint (4067, 4142 sor) közvetlenül a *wazır* és az *ügä* (a szöveget kiadó R. R. Arat átírásában *öge*, jelentése a jelen szöveghely szerint 'tanácsos') méltósága után következik a *kök ayuy* tisztsége.⁴

A 4142 ugyanezt a sorrendet ismétli meg az a *wazır* és az *ügä* említése után így mutatva be a *kök ayuy* tisztségét.⁵

A tisztségnév defektív (KWKYWQ) írásmóddal megtalálható Kāšyarīnál is.⁶

A kifejezés etimonja magától értetődően az ótörök *ay-*⁷ 'beszél, parancsol' ige, illetve annak a +(y)UK igei főnévképző származéka.⁸

Bár a XI. századi adataink egyértelműen megerősítik a korábbi kiadók által bizonytalannak tartott olvasatot, egyúttal egy újabb kérdés megválaszolását is szükségessé teszik. Alapvető különbség van ugyanis e kifejezés VIII. század első harmadát közvetlenül követő években (732) keletkezett alapforrásunkban feltehető értelme, illetve annak harmadfél évszázaddal később lejegyzett tisztségnévi értelme között. Ebben a kérdésben azonban segítségünkre siethet az ótörök feliratok nyelvéből jól ismert *buyruq* tisztségnév, melynek etimonja és későbbi közszói fejlődése az *ayuy* pontos analógiájá-

² Ahol nem jelöljük külön, ott a saját fordításunkat adjuk, Tekin eredeti angol fordítása: „Since my younger brother, Prince Kül ..., and since he (willingly?) gave his services (to me), I, looking after my brother Prince Kül, mounted the throne over the dominions (?) of the Turkish Bilgä kagan.”, TEKIN, *Grammar*, 273.

³ 'Dominions', TEKIN, *Grammar*, 273.

⁴ Az eredeti szöveg: *qayyuqa ügälik tägir ög bolur/ qayu kök ayuqluq üzä at alur*, a szöveget kiadó Reşit Rahmeti Arat modern török fordításában: „Kimi aklıyla öğeliğe yükselir/kimi kök-ayukluk ile şöhet bulur”, YUSUF HAS HACIB: *Kutadgu Bilig*, çeviren R. R. Arat, Kabcı Yayınevi: 265, Şark Klasikleri Dizisi 4. İstanbul 2006, 706 (eredeti szöveg), 707 (modern törökországi török fordítás), Arat átírását a saját rendszerünkhöz igazítottuk. Arat fordításában: „Kimi aklıyla öğeliğe yükselir/kimi kök-ayukluk ile şöhet bulur”, *Kutadgu Bilig*, 706 (eredeti), 707 (fordítás).

⁵ Az eredeti szöveg: *qalı kök ayuqluq tägir ärsä kör/özin käd küdäzgü qutı badı kur*; Arat fordításában: „Kök-ayukluk nasip olursa, insan kendini çok iyi gözetmeli/o mutluluk keme-rini kuşanmış demektir”, *Kutadgu Bilig*, 718 (eredeti), 719 (fordítás); a *kök-ayuy* a *yalavaç* 'követ' tisztsége után említve előfordul még a 2644. sorban is.

⁶ B. Atalay olvasata és magyarázata szerint: *Kökyuk* 'Köylülerle Türkmen büyüklerine verilen ad.', KAŞGARLI MAHMUT: *Divanü lugat-it-türk tercemesi*, çeviren Besim Atalay, Ankara 1998², III. 133; CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, 709 viszont fenntartja a *kök ayuy* olvasatot.

⁷ CLAUSON, i. m. 266; СЕВОРЯН, Э. В.: *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*, Москва 1974, 99–100.

⁸ TEKIN, *Grammar*, 113.

nak tekinthető. Az eredetileg 'parancsot kapott' > 'uralkodói főtisztviselő' jelentésű *buyruq* mai alapjelentése 'parancs'.⁹

Az igeő további kapcsolatait elemezve az alábbiakat állíthatjuk. A mongol nyelvben jól ismert a 'örzs' jelentésű *aymaq/aymay* kifejezés.¹⁰ Ami az *aymaq* a mongolisztikában feltáratlan etimológiáját illeti,¹¹ semmi sem szól az ellen, hogy a törökből származtassuk, mégpedig ugyanabból az *ay-* töből, mint a már említett *ayyūq* kifejezést. A képzéshez használt *-mAK*, cselekvéseket, eseményeket, állapotokat és folyamatokat kifejező *nomen actionis* már jól ismert volt az ótörökben is.¹² Az *aymaq* jelentése így 'mondás, beszéd' illetve 'valaki szava' illetve a szava, uralma alatti népek, alattvalók. Doerfer szerint a közép-mongolban feltűnő és Eurázsiaiban szélesen elterjedt *oymaq* szó is a mongol *obaq/omoy* 'nemzetség' és az *aymaq* kontaminációjaként jött létre.¹³

Radloff szerint a mai török nyelvek közül többben is megtalálható az *aymaq* 'nép, törzs' kifejezés. Ez a dél-szibériai sór nyelvben 'család, falu', a szintén dél-szibériai teleut nyelvben 'idegen, idegen törzsbeli ember' jelentéssel bír.¹⁴ Ezek az alakok nagy valószínűséggel a mongolból eredeztetendő (vissza)kölcsonzések.

MIHÁLY DOBROVITS

The term ayuq and the notion of territorial administration in historical Inner Asia

The aim of this paper is to give a possible etymology of the Old Turkic term *ayuq* 'realm' and investigate its relations with other terms of traditional Inner Asian administrative terms, mostly with Mongolia *ay(i)may* 'county'. The paper also deals with the notion of territorial realm and territorial administration among the peoples of the steppe-zone.

⁹ MÁRTON A.: A katonai kíséret és az ótörök *bujruk* tisztségnév viszonya a koraközépkori steppén, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 106 (1998), 39–45; DOBROVITS M.: *Buyruq*. Egy ótörök tisztségnév anatómiája, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 112 (2002), 49–61.

¹⁰ LESSING, F. G.: *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley–Los Angeles 1960, 21.

¹¹ RYBATZKY, V.: *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki 2006, 62.

¹² ERDAL, M.: *A Grammar of Old Turkic* (Handbook of Oriental Studies–Handbuch der Orientalistik, VIII/3,) Leiden–Boston–Köln 2004, 279–282.

¹³ DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I*, Wiesbaden 1963, 182–186.

¹⁴ *аймак* 'народъ, родъ', 'Volk, Geschlecht', (Schor.) 'семья, деревня', 'Familie, Dorf', (Tel.) 'чужой, чужаго племени', 'fremd, von einem fremden Volkstämme', RADLOFF, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, Sanktpeterburg 1893, I., 63

AZ AVAR HADSEREG OSTROMTECHNIKÁJA A BIZÁNCI BIRODALOM ELLENÉBEN*

A nomádok erősített városok vagy várak elleni ostromai e népek hadművészetének kevésbé kutatott szeletét képezik. Szintén keveset írtak arról, milyen eszközöket vetettek be a nomádok az ostromok során.¹⁵ Az avarok történetével, hadszervezetével foglalkozó munkák többsége vagy nem említi, vagy csak felsorolásszerűen írja le az avarok ostromgépeit, de nem jellemzi azokat.¹⁶ Kivételnek tekinthetők Friedrich Lammert, Speros Vryonis, Michael Whitby és Stephen McCotter munkái. Lammert az ókori ostromtechnikák továbbéléséről szóló cikkében megemlítette az avarok kapcsán Sirmium ostromát, Busas történetét, valamint Konstantinápoly ostromát.¹⁷ Vryonis az avar hadsereg hajtógépeit vizsgálta Thessalonike első ostromának datálása kapcsán.¹⁸ Whitby az avarok Miracula S. Demetrii-ben található hajtógép-leírását és Busas történetét elemezte.¹⁹ McCotter pedig az avar és bizánci köhajtógépek típusaival foglalkozott behatóbban.²⁰ Jelen munkámban az avar hadsereg ostromtechnikáját vizsgálom az – avarokra vonatkozó – írott forrásokban fellelhető ostromgépekkel kapcsolatos kifejezések, illetve felépítésük leírása alapján.

* A tanulmány megírását az OTKA (K 68762) támogatta.

¹⁵ Legutóbb Golden hívta fel a figyelmet a nomád népek ostromtechnikájára, munkájában a hunok, szabirok és az avarok ostromeszközeit említi meg: GOLDEN, P. B.: „War and Warfare in the Pre-Činggisid western Steppes of Eurasia”, in *Warfare in Inner Asian History (500–1800)*. Ed.: Cosmo, N. D., Leiden-Boston-Köln 2002, 105–171, 152.

¹⁶ POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, 173; SZÁDECZKY-KARDOSS, S.: „The Avars”, in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Sinor, D., Cambridge – New York – Oakleigh 1994, 206–228, 211; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Az avarok története Európában”, in *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*, szerk. Kristó Gy. – Makk F., Szeged 1996, 21–30, 24; GOLDEN, i. m. 152.

¹⁷ LAMMERT, F.: „Die antike Poliorketik und ihr Weiterwirken“, *Klio* 31 (1938), 389–411, 408–409.

¹⁸ VRYONIS, S.: „The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A. D. 597”, *Hesperia* 50 (1981), 378–390.

¹⁹ WHITBY, M.: *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 118–119, 173.

²⁰ MCCOTTER, S.: Byzantines, Avars and the Introduction of the Trebuchet. http://74.125.39.104/search?q=cache:_wTmVrjtNb0J:www.deremilitari.org/resources/articles/mccotter1.htm+stephen+McCotter&hl=hu&ct=clnk&cd=3&gl=hu&client=firefox-a (2008. 10. 17. 07.30)

Az avar hadsereg ostromgépeinek bevetése kizárólag a Bizánci Birodalom városai elleni támadások esetében szerepel a forrásokban. Ez alól csak Corippus munkája kivétel, amelyben a Bizáncban járó avar követek elmondják, hogy az avar kagán áttört az Eufráteszen, és több „erődített helyet” vett be.²¹ Ezen szerző költeménye kortárs munka, ami jó forrásértékkel bír a 6. századi bizánci szertartásokra vonatkozólag.²² Az avar követek az Eufráteszen túli erődített városok bevételeiről szóló történetének forrásértéke azonban kérdéses, más forrás nem erősíti meg ezeket az eseményeket. A források (Menander Protector, Theophylactus Simocatta) tanúsága szerint az avarok által ostromlott első város Sirmium volt, melyet 581–582 táján sikerült is elfoglalniuk, két évig tartó ostrom eredményeként.²³ 584 őszén bevették Singidunumot, Augustae-t és Viminaciumot, és egészen Anchialosig nyomultak előre. 586-ban (vagy 587-ben) a Bizánci Birodalomra törő avar hadsereg „sok várost is elfoglalt”, így Ratiariát, Bonomiát, Aquae-t, Durostorumot, Zaldapát, Panassát, Marcianopoliszt és Tropaeumot. 587-ben (vagy 588-ban) sikertelenül ostromolták Appiariát, Diocletianopolist, Philippopolist, Adrianupolist. Herakleia városát 590–591 táján érte avar támadás, majd 592-ben Driziperát és Truzullont próbálták bevenni. Thessalonike városát kétszer is ostromolták, eredménytelenül 597-ben (vagy 586-ban) és 618-ban. 598–599 táján viszont Driziperát sikerült feldűlniük az avaroknak. 603-ban az avar kagán Agilulf langobard király megsegítésére küldött szlávokat, akiknek támogatásával bevette Cremona és Mantua városát. Csel folytán foglalták el a friauli tartomány erődjét (Cividale) 610 körül. 614 körül Salonát, majd pedig 614–615 táján Naissust és Serdicát vették be ostrommal. Az avar hadsereg legnagyobb – és az utolsó – hadi vállalkozása Konstantinápoly tiznapos, sikertelen ostroma volt 626-ban.²⁴

Az avar hadsereg által megtámadott városok ellen az ostromgépek használatán kívül más taktika is megjelenik a forrásokban. Az egyik ilyen módszer a város körülfoglalása és a városlakók kiéheztetése, ami az avarok hadművészete kapcsán Maurikios *Strategikon* című munkájában is szerepel: „*Ha pedig valamely üldözött ellenségük megerősített helyre menekül, azon vannak, hogy pontosan kipuhatolván, hogy akár a lovak, akár az emberek miben szenvednek hiányt, mindent elkövessenek, hogy az ezekben való megszorítás útján ellenfeleiket kézre kerítsék, vagy ezeket a nekik megfelelő*

²¹ Corippus 298–302, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, („Magyar Östörténeti Könyvtár” 12.) Budapest 1998, 16.

²² BOURAS, CH.: „Corippus”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium I.*, ed. Kazhdan, A. P. New York – Oxford 1991, 533.

²³ SZÁDECZKY-KARDOSS, S.: *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. („Opuscula Byzantina” 8.) Szeged 1986, 71; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 47–54.

²⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica*, 72–74, 81, 85–88, 91–92; SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 59–62, 65, 70, 94–95, 126, 146, 148–149, 152–153, 156, 159, 184–207.

egyezségre rábírnák...”.²⁵ Erre nagyon jó példát találunk Sirmium ostroma kapcsán Menander Protector leírásában: az avar kagán hidat építtetett a Száván, teljesen körülfárta a várost, és így megakadályozta az „élelem és más támogatás” oda történő eljuttatását.²⁶ Ezen ostromtechnika hátránya, hogy túlságosan sok időt vett igénybe, Sirmiumot például két-három év alatt sikerült bevenniük.²⁷ Másrésről kockázatos is volt abban az esetben, ha felmentő csapatot küldtek a város megsegítésére. A másik városostrom-technika a hirtelen lerohanás, a városlakók meglepetésszerű támadása. Singidunum elfoglalásának esetében Theophylactus Simocatta leírja, hogy a városbeliek „éppen a szabadban, a földeken tartózkodtak”, amikor az avarok hirtelen rájuk törtek.²⁸ Theophylactus Simocatta emellett más városok ostroma esetében is kiemeli az avarok ostromtaktikájában a gyors, hirtelen lerohanás szerepét.²⁹ Néhány forrás megemlíti azt is, hogy az avarok csellel próbáltak bevenni erődített településeket. A friauli erődítmény (Cividale) esetében Paulus Diaconus leírja, hogy az avar kagán Gisulf friauli herceg feleségének ígéretet tett arra, hogy „asszonyául” veszi, erre ő az ígéret hatására beengedte az avarokat a friauli erődbe.³⁰ Sirmium már említett ostroma esetében Menander Protector leírja: az avarok azt színlelték, hogy a szlávokra támadnak a Száván túl, és nem Sirmiumot akarják bevenni.³¹ Egy kései forrásunk, Constantinus Porphyrogenitus munkájában leírja: az avarok úgy vették be Salona városát, hogy a foglyul ejtett saloniaiak ruháját öltötték fel, és így akadálytalanul bejutottak a városba.³²

²⁵ MAURIKIOS XI. 2, 17, ford. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 83.

²⁶ MENANDER PROTECTOR 471, 25–476, 25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 47–48.

²⁷ Sirmium sikeres ostroma esetében a kiéheztetés mellett szerepet játszott az is, hogy az avarok azt színlelték, hogy a szlávokra támadnak a Száván túl, és nem Sirmiumot akarják bevenni. Másrésről a bizánci császárnak nem állt rendelkezésére szabad mozgósítható egysége, mivel a perzsák elleni harc elvonta a haderejének nagy részét (MENANDER PROTECTOR 471, 25–476, 25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 47–48).

²⁸ Theophylactus Simocatta I. 3, 13–4, 8, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 59–60)

²⁹ Ratiaria, Bnomia, Aquae, Durostorum, Zaldapa, Panassa, Marcianopolis, Tropaeum (Theophylactus Simocatta I. 8, 1–11, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 65).

³⁰ Az árulásért a friauli herceg felesége csúnyán megfizetett, ugyanis az avar kagán nem tartotta be a szavát, megkínóztatta és megölette (PAULUS DIACONUS IV. 37–38, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 148–149).

³¹ MENANDER PROTECTOR 471, 25–476, 25 vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 47–48.

³² Ezen forrás esetében megjegyzendő, hogy az említett események után jóval később keletkezett, és kortárs forrás sem erősíti meg a történeteket, így nem tekinthető teljesen hitelesnek a csel leírásának története. Szádeczky-Kardoss Samu ezt a viseletcserés cselet novellisztikus elemnek, irodalmi színezésnek tartja: SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 152–153.

Az avarok ostromgéphasználatának eredetére vonatkozólag Theophylactus Simocatta tesz említést, miszerint Appiareia ostromakor 587 táján az avarok elfogtak egy Busas nevű katonát, aki megtanította őket ostromgépek készítésére.³³ A szerző pontosan lejegyzí a Busas által elkészített ostromgép típusát, mondván, hogy a hajítógép (*ἐλέπολις* *ᾠκροβολίζειν*) szerkezeti felépítését sajátították el az avarok.³⁴ Míg Lampert és Vryonis elfogadta Theophylactus azon híradását, hogy a „barbárok” a bizánciaktól tanulták meg az ostromtechnikát,³⁵ addig Whitby és az ő nyomán McCotter azon a véleményen volt, hogy a munka szóban forgó részletének forrásértéke erősen kétséges arra vonatkozóan, hogy az avarok ekkor sajátították volna el az ostromgépek készítését a bizánciaktól. Véleményük szerint egyrészt már a Bizánc elleni támadások előtt is jártasak lehettek az avarok ezen technikákban, másrészt már korábban is, legalább 578-tól hozzáférhettek a bizánci hadmérnökség vívmányaihoz.³⁶

Az ostromgépekről az írott forrásokban Thessalonike 597-es (vagy 568-as), 618-as és Konstantinápoly 626-os ostroma kapcsán találunk részletes jellemzést. Ezen téma vizsgálata kapcsán legfontosabb forrásunk a *Miracula S. Demetrii*, a *Chronicon Paschale*, valamint Theophylactus Simocatta, Theodorus Syncellus és Georgius Pisida munkái. A forrásokban több esetben csak az ostromgépekre általában vonatkozó kifejezések találhatók, melyek nem jelölnek konkrét típust: így *ἐλέπολις*,³⁷ *μηχανή*,³⁸ és *μαγανικά*,³⁹ *τειχομαχίας μηχανή*,⁴⁰ *σύνθεσις*⁴¹ terminust találunk. Emellett a korabeli szerzők több esetben említenek különféle ostromgéptípusokat, úgy mint hajítógép, ostromtorony, faltörő kos, ostromtető, ostromlétra, lángyújtó szerkezet, karók.

³³ THEOPHYLACTUS SIMOCATTA II. 16, 1, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai*, 69.

³⁴ *Theophylacti Simocattae Historia*, ed. Boor, C. D., rev. Wirth, P., Stuttgartiae, 1972, II. 16.1.

³⁵ LAMMERT, i. m. 409.

³⁶ WHITBY, i. m. 118; MCCOTTER, i. m.

³⁷ *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*. Le texte par Lemerle, P. Paris. Éditions du Centre national de la recherche scientifique. (továbbiakban MIRACULA S. DEMETRII) 1979. I. (14) 139, 146; Theodorus Syncellus XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–313, 4, in *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, hrsg. von Ferluga, J., Hellmann, M., Ludat, H., Zernack, K., Serie B, Griechische Namen bis 1025. Red. Furlas, A. A., Katzanakis, A. A., Bd. I. (a továbbiakban THEODORUS SYNCCELLUS) Wiesbaden 1988, 55–68.

³⁸ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 145; THEODORUS SYNCCELLUS XXXV. 312, 19–313, 4)

³⁹ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 211; Chronicon Paschale 719, 16–721, 4; 724, 9–725, 15) in *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, hrsg. von Ferluga, J., Hellmann, M., Ludat, H., Zernack, K., Serie B, Griechische Namen bis 1025. Red. Furlas, A. A., Katzanakis, A. A., Bd. I., (a továbbiakban CHRONICON PASCHALE) Wiesbaden 1988, 33–38.

⁴⁰ THEODORUS SYNCCELLUS XXIV. 308, 1–21.

⁴¹ *Giorgo Di Pisida Poemi*. Ed. Pertusi, A., Ettal 1960, (a továbbiakban GEORGIUS PISIDA) 222.

A hajítógépek

Az avar hadsereg hajítógépeiről három forrás tesz említést négy különböző terminussal 'ελέπολις' 'ακροβολίζειν',⁴² 'πετροβόλος',⁴³ 'αφετηρίον' 'ὄργανον',⁴⁴ 'αφετηρίος μηχανή'.⁴⁵

Az ókori és a kora középkori Európában torziós hajítógépeket használtak, ezek közül megfigyelhetők a nyílveesszőt, követ, sőt gyújtószerkezetet kilövő szerkezetek is.⁴⁶ Több kérdést vet fel a Kínában feltalált hajítógéptípus megjelenése Európában. Két változata közül az egyszerűbb szerkezetű hajítógép hozható közvetlenül kapcsolatba a Bizánci Birodalmat támadó avarokkal:⁴⁷ a hajítógép parittyájában lévő kölvédéket a kar másik végén található kötelek meghúzásával több katona tudta kilőni. Ez az eszköz a torziós szerkezeteknél nehezebb lövedékeket tudott elhajítani, bár hatótávolsága és a pontossága rosszabb volt a torziósokénál.⁴⁸ D. R. Hill szerint ez a szerkezet csak a 7. század végén, arab közvetítéssel került Európába,⁴⁹ míg M. Bennet szerint már jóval korábban, az 5. században eljutott kontinensünkre.⁵⁰ M. Whitby és S. McCotter azonban nem tartják kizártnak, hogy ez az eddig még Európában ismeretlen ostromgéptípus elterjedése az avarokkal hozható összefüggésbe. Véleményük szerint a *Miracula S. Demetrii*-ben található részletes leírás az egyszerűbb kínai típusú hajítógépekre vonatkozik,⁵¹ vagyis amikor a parittyaszerű kötartóban (σφενδόνη) lévő követ az ellentétes oldalon lévő erős kötelek (κάλως) lehúzásával és megfeszítésével repítették ki.⁵² A forrásból kiderül, hogy az avar hadsereg Thessalonike ostromakor nagy valószínűséggel ezt az egyszerűbb felépítésű hajítógépet használhatta, az viszont kétséges, hogy ennek

⁴² THEOPHYLACTUS SIMOCATTA II. 16, 1.

⁴³ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, 150, 151, 153; II.2. 203, 206; CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4.

⁴⁴ THEODORUS SYNCELLUS XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–313, 4.

⁴⁵ THEODORUS SYNCELLUS XXXII. 310, 37–311, 16.

⁴⁶ LÁSZLÓ B.: „Adalékok az antik löveg- és tőrétörténetéhez”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 33 (1909), 778–781, 779; MARSDEN, E. W.: *Greek and Roman artillery*, Oxford 1969, 24–33; BENNETT, M.: *Dictionary of Ancient and Medieval Warfare*. Mechanicsburg (Pennsylvania, USA) 2001, 33, 61.

⁴⁷ Másik típusa, az ellensúllyal rendelkező hajítógép csak a 12. század végétől terjedt el: LÁSZLÓ, i. m. 779; HILL D. R.: „Trebuchets”, *Viator* 4 (1973), 99–116, 103.

⁴⁸ HILL, i. m. 99–100; MCCOTTER i. m.

⁴⁹ HILL, i. m. 99–100)

⁵⁰ BENNET, i. m. 321.

⁵¹ WHITBY, i. m. 118; MCCOTTER, i. m.

⁵² „A köhajítógépek négyszögűek voltak, a szélesebb alapzattól a keskenyebb csúcsok felé elvékonyodóak. Itt, a tornyok tetején helyezkedtek el a két végükön erősen megvasalt zömök hengerek. Eme hengerekre nagy házgerendákhoz hasonló fa alkatrészeket szegeztek. Ezek hátul felerősítve a parittyaszerű kötartókat hordozták, elől pedig azokat az erős köteleket, amelyekkel lehúzza és megfeszítve a levegőbe kiröpítették a sivatagba szálló köveket.” (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 151, ford. SZÁDECZKY-KÁDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 116; MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 151.)

az ostromgéptípusnak a megjelenése Európában valóban az avarokhoz köthető-e. A középbizánci korszakban a bizánci hadtudományi irodalom keveset foglalkozott az ostromtechnikával, Maurikios is csak röviden, általánosságban értekezik e témáról.⁵³ Ennek ellenére valószínűleg hangsúlyozta volna a hadi taktikában jártas császár az avarok jellemzése kapcsán, hogy más újítások (például vaskengyel) mellett ezt a bizánciak számára ismeretlen hadigéptípust is át kellene vennie a bizánci hadseregnek. Ezzel szemben pont azt emeli ki az avarokról, hogy erősített helyekkel szemben csak a kiéheztetés taktikáját ismerik. Figyelembe véve Busas történetét valószínű, hogy a Bizánci Birodalom elleni intenzív támadások idején megismerkedhettek a torziós hajtógépek használatával is, és alkalmazhatták ezeket erősített helységek ellen. Ebben az esetben az egyszerűbb kínai típusú kőhajítógépek mellett íjlövő szerkezetek is gazdagíthatták az avarok hadi repertoárját.

Az avarok hajtógépeire vonatkozó kifejezések közül jó kora középkori és ókori analógiák csak a *πετροβόλος*-ra⁵⁴ találhatók, mely terminust elsősorban a kőhajítógépekre használták.⁵⁵ A *Miracula S. Demetrii*ben konkrétan megtalálható, hogy az avarok *πετροβόλος*-aik segítségével kövekkel (*λίθος*) lötték a falakat.⁵⁶ A többi terminusból nem lehet konkrétan eldönteni, hogy kő- vagy nyíllövőgépre utal-e a forrás. Ez azért is nehezen dönthető el, mert a források szerint némelyik torziós hajtógépet nyíl és kő kilövésére egyaránt alkalmazhatták az ostromlók.⁵⁷ Visszatérve *Miracula S. Demetrii* részletes leírására, abból kiderül, hogy ezek a szerkezetek fából készültek, négyszögletes alakúak és az ostromlott város felőli oldalukon deszkákkal kerítették be őket, ami védelmül szolgált az ostromgép működésbe hozóinak. Szintén ez a forrás említi, hogy ezek a szerkezetek magasabbak voltak a városfalaknál. A hajtógépet az ostromlottak tűzcsováji és fortyogó szurokja ellen frissen leölt marhák és tevék bőrével fedték be.⁵⁸ A kőhajítógépek szerepe a városfalak és az ostromlott település egyéb épületeinek megromlása volt.⁵⁹ A kőhajítógépek számára *Miracula S. Demetrii*ben találunk uta-

⁵³ *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*, („Corpus Fontium Historiae Byzantinae” 17.), ed. Dennis, G. T. – Gamillscheg, E., Wien 1981 (a továbbiakban MAURIKIOS); TÖSÉR M.: „Bizánci terjeszkedés a X. században – ostromtechnikák elméletben és gyakorlatban”, *Hadtörténeti Közlemények* 119 (2006), 459–479, 459.

⁵⁴ Latin megfelelője a *ballista* kifejezés (MARSDEN, i. m. 1).

⁵⁵ A kortárs Maurikios munkájában azonban egy helyen a *πετροβόλος*-t nyílvetőgép használatban is említi a szerző: MAURIKIOS X. 1, 337–341. Nyílvetőgépekre általában a *καταπέλτης* *όξυβελής* vagy *όξυβελής* terminus található a görög nyelvű forrásokban, a latin forrásokban *catapulta* terminussal jelennek meg: MARSDEN, i. m. 188.

⁵⁶ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 151, 155; II.2. 206.

⁵⁷ MCGEER, i. m. 195.

⁵⁸ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 151, II.2. 203; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 116, 159.

⁵⁹ MARSDEN, i. m. 86–87. A kortárs Maurikios kiemeli a hajtógépek hatásosságát különösen akkor, ha az ostromlott város/vár földrajzi elhelyezkedése folytán nem ostromolható fatornyokkal, faltörő kosokkal: MAURIKIOS X. 1, 52, 55, 337–341.

lást, miszerint Thessalonike avar ostromakor a város keleti oldalán ötvennél is több kőhajítógép volt felállítva.⁶⁰ Egy kései forrás, Iohannes Stauracius szerint Thessalonike ostrománál tízezernyi hajítógépet vetettek be.⁶¹ Ez a szám azonban erősen túlzó, nem tekinthető hitelesnek. A *Miraculából* következtethetünk arra, hogy ezeket a szerkezeteket a városfalaktól távol építették fel, és később vontatták a falakhoz.⁶² Theodorus Syncellus pedig Konstantinápoly ostroma kapcsán lejegyezte, hogy a hajítógépeket egyszerre hozták működésbe, így a lövedékek áradatával támadták a várost.⁶³

Az ostromtornyok

Az avarok ostromgépei közül az ostromtornyokat is több szerző említi *πύργος*⁶⁴ és *ξύλοπύργος*⁶⁵ terminussal.

Ezen eszközöket fából ácsolták, amire két forrás is utal *ξύλοπύργος* és *ξύλον* kifejezéssel.⁶⁶ Az írott források információi alapján megállapítható, hogy magasságuk körülbelül a városfalak magasságával egyezett meg, illetve a hajítógépekhez hasonlóan bőrkkel fedték be őket az ellenfelek gyújtófegyverei ellen.⁶⁷ Szintén Szent Demeter csodáiból tudjuk, hogy ezeket az ostromtornyokat különböző fegyverekkel (*καθόπλισις*), felszerelésekkel (*ὄργανον*) és katonákkal látták el.⁶⁸ Arra azonban konkrétan nem ad választ a forrás, hogy egy- vagy többszintesek voltak-e ezek a tornyok, és hogy milyen felszerelések és fegyverek voltak rajtuk megtalálhatók. Valószínűleg többszintesek lehettek, erre utal a magasságukra vonatkozó leírás (közel egy szintben voltak a városfallal, vagy magasabbak voltak annál), s nehezen képzelhető el, hogy ilyen magas tornyoknak csak a tetejét használták ki. Korábbi latin források is arról tanúskodnak,

⁶⁰ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 154; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 116.

⁶¹ IOHANNES STAURACIUS (12) 22; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 120.

⁶² MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai*, 115.

⁶³ THEODORUS SYCELLUS XXXII. 310,37–311,16, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 188. Maurikios írja le, hogy az ostromlottak a kőhajítógépek ellen bőrből, zsákból készült anyagot akasztottak a falakra, mellvédekre, hogy ezek tompítsák a kilőtt kővek ütéseit: MAURIKIOS X. 3, 9, 17,343–347.

⁶⁴ THEODORUS SYNCELLUS XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–313,4; CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4, 724, 9–725,15; GEORGIUS PISIDA 222; MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203.

⁶⁵ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 211.

⁶⁶ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203, 211; THEODORUS SYNCELLUS XXXV. 312, 19–313, 4.

⁶⁷ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203; CHRONICON PASCHALE 719,16–721,4, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 159, 184.

⁶⁸ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 211.

hogy ezek az ostromtornyok több emelettel rendelkeztek, és minden szintnek megvolt a sajátos szerepe az ostromban.⁶⁹

Ezen ostromtornyok bevetésével a tornyok magasságának köszönhetően sokkal könnyebben vehették fel a harcot a városfalakon harcolókkal.⁷⁰ Szintén Szent Demeter csodáiból tudjuk, hogy az ostromtornyokat a falaktól távol ácsolták össze, és ezután vontatták őket a falak mellé.⁷¹ A *Chronicon Paschale* Konstantinápoly ostroma kapcsán megemlíti, hogy az avarok tizenkét ostromtornyot építettek.⁷²

A faltörő kos

Az avar hadsereg faltörőkos-használatára kizárólag a *Miracula S. Demetrii*ből következtethetünk, amelyben ezt az ostromgéptípust *κρίος* terminussal jelölik.⁷³ A forrásból kitűnik, hogy fából készültek (*ξύλον*),⁷⁴ és a feji részük vassal (*σίδηρος*) volt beborítva.⁷⁵ Ezek a faltörő kosok egy-egy keretbe voltak felfüggesztve,⁷⁶ amelyben, szemben

⁶⁹ MARSDEN, i. m. 188, 198. A Kr. u. 4. század végén, 5. század elején élt szerző, Vegetius hadtudománnyal foglalkozó munkájában leírja, hogy az ostromtornyok alsó részén faltörő kos működik, felsőbb részein lándzsások, íjások, parittyások támadásával, és kisebb hajítófegyverek bevetésével vették fel a harcot a városok védőivel: VEGETIUS IV. 17, 21, vö. VÁRADY L. (ford.): „Vegetius”, in: *A hadművészet ókori klasszikusa*, szerk. Hahn I., Budapest 1963, 751–865, 848, 850.

⁷⁰ Maurikos is kiemeli ezen ostromtornyok hatásosságát az ostromok kapcsán. Úgy véli, hogy a gyújtólövedékekkel, közhajítógépekkel és ellentornyok építésével lehet védekezni ellenük: MAURIKIOS X. 3, 17, 19, 22, 343–347).

⁷¹ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, II.2. 203; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 115, 159.

⁷² CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 184.

⁷³ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, II.2. 203.

⁷⁴ MIRACULA S. DEMETRII II.2, 203.

⁷⁵ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146. Josephus Flavius Kr. u. 1. századi szerző a *Zsidó háború* című munkájában részletesen jellemzi ezeket a faltörő kosokat, melyek nem sokban különböztek az avar kori ostromeszközöktől. A szerző leírja, hogy ennek az ostromgéptípusnak az alapját egy hajóárbochoz hasonló hatalmas gerenda képezte, aminek elején kosfej alakú erős vasveret van: JOSEPHUS FLAVIUS III. 7, vö. *Flavius Josephus: A zsidó háború*, ford. Révay József, Budapest 1964, 238. Hasonlóan jellemzi a faltörő kosokat a 4. század második felében Ammianus Marcellinus is, aki szerint ezek az ostromgépek hosszú fenyő- és kőrisfából készülnek, és az első részüket erős vasba foglalják: AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4, vö. *Ammianus Marcellinus. Róma története*, ford. Szepes Gy., Budapest 1993, 325–326.

⁷⁶ Josephus Flavius és Ammianus Marcellinus leírásából kitűnik a keretbe foglalt, ezáltal előre-hátra lengethető faltörő kosok használata: JOSEPHUS FLAVIUS III. 7, 238; AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4, 325–326.

a célponttal előre-hátra lengtek.⁷⁷ Ezt támasztja alá a Thessalonike 618-as ostroma kapcsán tett azon megjegyzés, mely szerint gördülő kerekeken (*τροχός*) vontatták őket a kapuhoz.⁷⁸ A Szent Demeter csodáiban nem találunk utalást arra, hogy a faltörő kosok kezelőit védte volna-e valami az ostromlottaktól.⁷⁹ Valószínűleg ezeket az ostromlót is ostromtetők fedték, vagy esetleg egy-egy ostromtorony alsó szintjére helyezték el őket. Az ilyen típusú ostromgépet elsősorban a városkapuk betörésére,⁸⁰ esetleg a falak megrongálására alkalmazták.⁸¹ Thessalonike ostroma kapcsán a szerző jelzi, hogy a faltörő kosokat a kapuk ellen építették az avarok, egy esetben konkrétan említi a forrás, hogy a Kas(s)andriai kapu ellenében vetették be ezt az ostromeszközt.⁸²

Az ostromtető

A városostrom szempontjából szintén fontos szerkezet volt az ostromtető, melyet egy-egy esetben *χελώνη* terminussal jelölnek a korabeli szerzők.⁸³

Ezek az ostromtetők faágakból (*ράβδος*) épültek fel, és nyers marha- vagy tevébőrökkel fedték le, hogy az ellenség tűzfegyvereitől megvédjék őket.⁸⁴ A Szent Demeter csodáiból az tűnik ki, hogy ezek az ostromtetők – vagy ahogy a források említik: teknőcpáncélok – olyan, csapatok által hordozott védőtetők voltak, amelyek a falhoz közeledő ostromlót védtek a városbeliek lövedékeitől. Az ostromtető alatt a fal mellett védetten tudták megrongálni a falalapzatot emelőrudakkal (*μοχλός*), kapákkal (*δικελλα*), fejszékkel (*ἄξινη*).⁸⁵ Ezen szerkezetek száma Thessalonike ostroma esetében a

⁷⁷ MCGEER, *i. m.* 195. Maurikos leírja a faltörő kosok elleni védekezést, miszerint homokkal, szalmával megtömött zsákokat kell a célpont elé lelógatni, ami tömpítja a faltörő kosok útseit: MAURIKIOS X. 3, 12, 343–347.

⁷⁸ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203.

⁷⁹ Josephus Flavius írja le, hogy a faltörő kosokat és kezelőiket vesszőfonattal vették körül, és marhabőrökkel vonták be a fegyver tetejét: JOSEPHUS FLAVIUS III. 7, 238.

⁸⁰ MCGEER, *i. m.* 195.

⁸¹ Josephus Flavius és Ammianus Marcellinus is megemlíti, hogy a falak megrongálására alkalmazták a faltörő kosokat: JOSEPHUS FLAVIUS III. 7, 238; AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4, 326).

⁸² MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 146, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 115.

⁸³ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, 147, 148, 150, II.2. 203, 211; THEODORUS SYNCHELLUS XVIII. 305, 13–36, XXXV. 312, 19–313, 4; CHRONIKON PASCHALE 719, 5–16, 724, 9–725, 15; GEORGIUS PISIDA 221.

⁸⁴ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 146; II.2. 203.

⁸⁵ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 147, 150). Vegetius is hasonlóan jellemzi a „teknősöket”, a szerző ezenkívül két speciális típust is megnevez. Az egyik esetben a teknős belsejébe egy gerendát helyeznek, és a hegyére horgas vasat erősítenek, amivel ki tudták fejtetni a kőveket a falakból. A másik esetben a gerenda hegyét vassal borítják be, és így próbálják a falakat betörni: VEGETIUS IV. 14, vö. VÁRADY, *i. m.* 846. Az avarokra vonatkozó forrásokból azonban ezekre nem lehet következtetni.

Miracula S. Demetrii szerzője szerint ezernél is több lehetett.⁸⁶ Theodorus Syncellus leírásából is nagyszámú ostromtetőre következtethetünk. Szerinte Konstantinápoly ostromakor az avarok az ellenfelek közötti területet telerakták ostromtetővel, így teljesen védettek voltak a várbeliekkel szemben.⁸⁷

Az ostromlétra

Az avar hadsereg ostromlétra-használatára csupán egyetlen forrás utal, amelyben *κλίμαξ* terminussal jelölik az eszközt. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy használatuk általános lehetett az avar ostromok esetében, mivel könnyen elkészíthetők voltak, és a hajítógépek rombolása után a falat ostromló katonák elengedhetetlen eszközének tarthatjuk ezeket. Ezek a szerkezetek fából készültek, és némelyik darabot kerekekkel (*ὕπóτροχονος*) szerelték fel a könnyebb szállíthatóság végett.⁸⁸ A létrák egyértelműen a városfalak megmászásában nyújtottak segítséget.⁸⁹

Egyéb eszközök

A *Miracula S. Demetrii*-ben található egyetlen egy helyen egy kifejezés, mely lánggyújtó szerkezetre utal (*διάπυρος μαγγανεία*), ami az ostromlott város faszerkezetű részeinek a felgyújtását szolgálhatta.⁹⁰ A forrásból nem lehet eldönteni, hogy milyen típusú lánggyújtó szerkezetről van szó.⁹¹

Ugyanez a szöveg jegyzi meg, hogy Thessalonike ostromakor az ostromlók karókat (*ὀρπηξ*) szögeztek le.⁹² Ezeket a nyársszerű, kihegyezett karókat leszögelés után valamivel általában letakarták, hogy az ellenfél ne vegye észre, és beleesve felnyársalódjon. Ez a csapdát az ostromlók azért állíthatták fel, hogy az ostromeszközeiket a várbeliek esetleges kirohanásai ellenében ily módon is biztosítsák.⁹³

Tenger- vagy folyóparti települések esetében az avar hadsereg a vízfelületeken is próbált támadni. Sirmium bevételekor a Száván épített híd meggátolta az „élelem és

⁸⁶ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139.

⁸⁷ THEODORUS SYNCELLUS XVIII. 305, 13–36.

⁸⁸ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203.

⁸⁹ Szintén Vegetius írja le, hogy az ostromlétrákat általában akkor vetik be az ostromlók, miután az íjászok, parittyások, hajítógépek kezelői viasszorítják a falakról a védőket: VEGETIUS IV. 14, vö. VÁRADY i. m. 846. Maurikios is hangsúlyozza, hogy az ostromlétrák bevetése abban esetben indokolt, ha a tűzgyújtó lövedékek használatát követően az ostromlottak a tűz eloltásával vannak elfoglalva: MAURIKIOS X. 1, 13, 337–341.

⁹⁰ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203.

⁹¹ A gyújtólövedékek két típusa különíthető el. A *malleolus* esetében égő nyílhegyet lönek ki a célpontra. A *phalarica* esetében a dárda hegyét olajjal öntik le, és a lándzsahegy köpűjét gyantával, szurokkal, ronggyal borítják be. Ha így lövik ki ezeket a dárdákat, képesek áthalolni a nedves bőrön, és égve hatolnak be a fába, lásd LÁSZLÓ, i. m. 778.

⁹² MIRACULA S. DEMETRII II.2. 203.

⁹³ SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 161.

más támogatás” bevitelét a városba.⁹⁴ Thessalonike első ostromakor fapadozatot és fajárdát (ξύλινος γῆ και πλατεῖα) próbáltak a tengerre fektetni, és így az öblön keresztül is támadást intézni a város ellen.⁹⁵ Theodorus Syncellus szerint Konstantinápoly esetében pedig a segédnép szlávok csónakjaikkal (μονόξυλος) is intéztek támadást a város Aranyszarv-öböl felőli részén.⁹⁶

Összegzés

Theodorus Syncellus munkájából kiderül, hogy ezeket az ostromgépeket helyben készítették, és a felépítésükhöz szükséges faanyagot az adott környékről szerezték be. A nehezen elkészíthető, bonyolult alkatrészeket viszont szekereken szállították a helyszínre.⁹⁷ A helyben történő felépítést támasztja alá az is, hogy az ostrom harmadik vagy negyedik napján vetették be először ezeket a gépeket.⁹⁸ Theodorus Syncellus leírása szerint ezeket a szerkezeteket nagyon gyorsan és gördülékenyen szerelték össze.⁹⁹ Sikertelen ostrom esetén a gyors elvonulás miatt nem vihették őket magukkal, viszont az ellenségre sem akarták ráhagyni. A *Chronicon Paschale*-ből és Theodorus Syncellus munkájából tudjuk, hogy elvonulás előtt az ostromgépekről leszedték a nyüzött bőrt, és elégették a faszervezeteket.¹⁰⁰ Arra, hogy az avar hadsereg egy-egy város ostromára mennyi időt fordított, kevés adatot találunk a forrásokban. A sikeresen bevett városok közül csak Sirmium esetében jelöli a forrás az ostromra fordított időt. Az avar hadseregnek két évébe telt a város elfoglalása.¹⁰¹ A sikertelen ostromok közül három esetben említik az időintervallumot: ez Thessalonike első ostromakor hét nap, második ostromakor valamivel több mint egy hónap volt,¹⁰² Konstantinápolyt pedig tíz napig ostromolták.¹⁰³ Valószínűleg a Bizánci Birodalom határainál még megengedhette magának

⁹⁴ MENANDER PROTECTOR 471,25–476, 25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 47–48

⁹⁵ MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 145

⁹⁶ THEODORUS SYNCELLUS XXIV. 308. 1–21.

⁹⁷ THEODORUS SYNCELLUS XX. 306, 13–25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 187.

⁹⁸ MIRACULA S. DEMETRII II.2. 202–203; CHRONICON PASCHALE 719, 5–725, 15; THEODORUS SYNCELLUS XX. 306, 13–25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 159, 184, 187.

⁹⁹ THEODORUS SYNCELLUS XX. 306, 13–25, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 187.

¹⁰⁰ CHRONICON PASCHALE 724, 9–725, 15; Theodorus Syncellus XXXV. 312, 19–313, 4, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 185, 188.

¹⁰¹ IOHANNES EPHEINUS VI. 30–32, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 50.

¹⁰² MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 157, II.2. 213, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 116, 160.

¹⁰³ THEODORUS SYNCELLUS XXV. 308, 22–36, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai...*, 187.

az avar hadsereg, hogy ilyen hosszú ideig ostromoljon egy várost, mint például Sirmiumot.¹⁰⁴ A birodalom belsejében azonban, ahová a bizánci seregeket is könnyebben lehetett mozgósítani, az avar hadsereg kénytelen volt hirtelen meglepetésszerű lerohanással és (vagy) ostromgépek bevetésével gyorsítani az ostromot, sikertelenség esetén pedig elvonulni.

Az avar hadseregre vonatkozó írott források áttekintése után megállapítható, hogy az avarok erősített helyeket csak a kora avar korszak első felében, a Bizánci Birodalom elleni támadások időszakában próbálták bevenni. Elsősorban három sikertelen ostrom kapcsán (Thessalonike kétszer, illetve Konstantinápoly) vannak jó adataink ostromgépekre. Megállapítható továbbá, hogy az erősített helyek kiéheztetése és hirtelen lerohanása, a városok csellel történő bevétele mellett ostromgépeket is alkalmaztak. Megfigyelhető, hogy egy-egy városostrom esetében több ostromtechnikai fogást is alkalmazhattak. Például Sirmium esetében a kiéheztetés mellett csellel próbálták megtévesztetni az ellenséget. A hajítógépek típusai közül az avarok esetében egyértelműen csak a kínai egyszerű típusú kőhajítógép bizonyítható. De emellett nem zárható ki torziós kő- és nyílvetőgépek használata sem. Ostromaik kapcsán szintén fontos szerepet kaptak a fából készült, valószínűleg többszintes ostromtornyok, a faalapú, megvasalt faltörő kosok, melyek keretbe voltak felfüggesztve. Ezenkívül használtak még ostromtetőket, amelyek segítségével az avar hadsereg könnyebben megközelíthette a városfalat, és biztonságban rongálhatta a fal alapzatát. Valószínűleg a létráknak csak az ostrom végén jutott főszerep, amikor a védők nagy részét sikerült a városfalakról eltávolítani egyéb ostromeszközökkel. Tenger- vagy folyóparti település esetében fapadozat, híd építésével vagy csónakok bevetésével próbálták a vízfelületen is támadni.

¹⁰⁴ Sirmium ostromakor a bizánci császárnak nem állt rendelkezésére szabad mozgósítható egység, mivel a perzsák elleni front a hadsereg nagy részét lefoglalta.

KATALIN NAGY

Notes on the Siege Techniques Employed by the Avar Army

The Avar tribes appeared in the Eastern part of Europe in the middle of the sixth century and they brought a decisive change in the history of the Carpathian Basin. Their presence led to the end of the domination of German tribes, while their intensive attacks against the Byzantine Empire made way for the penetration of Slavic peoples to the Balkans. The Avars possessed a well-equipped cavalry, but they needed also up-to-date siege machines in order to be able to fight effectively against the fortified towns of Byzantium along the Danube limes and in the Balkans.

In this paper the siege technique of the Avars is being analyzed on the basis of terms referring to siege machines, or explicit descriptions of their structure in written sources. Furthermore, I compare the data available through this approach with pieces of information about the use of siege devices by different contemporary tribes and nations. On the basis of written sources, it can be discerned that the Avars used various types of siege devices, such as catapults, scaling ladders, battering-rams, hut-like shelter to protect themselves and siege towers. The analysis shows that Byzantine sources mention the use of siege devices by the Avars only in the first part of the early Avar period, thus only in their attacks against Byzantium. No reference to the use of such devices in later periods can be found in the written sources available, however, it can be discerned that only supporting and/or secondary units and squadrons used them.

A KUNOK HÁZASSÁGI KAPCSOLATAI A SZOMSZÉDOS URALKODÓHÁZAKKAL*

Bevezetés

A nomádokról szerzett információink gyakran egyoldalúak. Ez részben azzal magyarázható, hogy a legtöbb nomád nép – köztük a vizsgált kunok – esetében nem rendelkezünk belső írott forrásokkal, ennek következtében a velük kapcsolatba került népek írástudóinak munkáiból szerezhettünk információkat róluk. Ugyanakkor ezek az ún. külső források gyakran torzítanak, és a két civilizáció, azaz letelepültek és a nomádok viszonyát a háborúskodásra szűkítik le. Ennek az a magyarázata, hogy leginkább a földműves kultúrák elleni háborúik kapcsán említik a nomádokat a különböző megtámadott térség, így a Kijevi Rusz, Bizánc, a Grúz Királyság és a Magyar Királyság kútfeői.¹ Természetesen békés, így kereskedelmi, diplomáciai és házassági kapcsolatok is voltak a két csoport között. Dolgozatomban a kunok és a letelepült társadalmak egy békés aspektusát, a házasságkötéseket, illetve azok hátterét vizsgálom a korabeli források alapján. A házasságokra gyakran a két hatalom közötti harcokat záró békekötések alkalmával került sor, amikor a korábbi ellenfelek a békét házassággal pecsételték meg, vagy azt egy házassággal kívánták biztosítani. Ezen kívül dinasztikus kapcsolatok létrehozására a két fél közötti szövetségekötések alkalmával is sor kerülhetett.

Itt egy kis kitérőt kell tennem, és meg kell indokolnom, hogy miért használom a „dinasztikus” házasság fogalmát a munkámban, noha a kunoknak nem volt uralkodóházuk, vagyis nem volt olyan uralkodó az élükön, aki mint az államhatalom megtestesítője vezette volna a kunok gazdasági, társadalmi és politikai életét. Ez a nomád nép ugyanis nem hozott létre birodalmat, és nem állt központi hatalom irányítása alatt.² Az

* A tanulmány megírását az OTKA (K 68762) támogatta.

¹ A szomszédos földműves, letelepült civilizációk írástudóinak munkáiból egy folyamatosan háborúzó, harcos nép képe rajzolódik ki, lásd SINOR, D.: „The Inner Asian warriors.” *Journal of American Oriental Society* (101) 1981, 133–144; GOLDEN, P. B.: „War and Warfare in the Pre-Čingisid Western Steppes of Eurasia”, in *Warfare in Inner Asian History (500–1800)*, ed. N. Di Cosmo, Leiden 2002, 105–172; GIEBAUF, J.: „A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében”, in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. Balogh L. – Keller L., („Magyar Őstörténeti Könyvtár” 21.), Budapest 2004, 26–37.

² A kunokra mint birodalommal nem rendelkező nomád népre lásd GOLDEN, P. B.: „The Qipčaq of Medieval Eurasia: An Example of the Stateless Adaptation in the Steppes”, in *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. G. Seaman – D. Marks („Ethnographics Monograph series, Monograph” 2.) Los Angeles 1992, 132–157.

A 12. század végén Koncsak kán alatt kezdődött egységesítési folyamatot a kán fia, Jurij Koncsakovics is folytathatta – erre utalhat az orosz évkönyv azon megjegyzése, hogy Jurij

azonban kiderül a forrásokból, hogy a szomszédos népekkel akár háborús, akár szövetségi viszonyba került kun törzsek szövetségének élén olyan kánok álltak, akik kiemelkedtek a kunok vezetői közül. Ha a kútfőkben említés történik a házasságokról, akkor gyakran látható – vagy az esemény kapcsán, vagy pedig az előzményekből, esetleg később történetekből –, hogy a házassági kapcsolatokban résztvevő lányok jelentős törzsfőknek a családjából származnak. Ha erről nem beszélnek, akkor is a legtöbb esetben nyilvánvalóvá válik, hogy a kunok vezető rétegével kötnek házasságot. Forrásaink leggyakrabban ilyen jelentős vezetők lányaival való házasságkötésről tudósítanak,³

a „polovecek között a legnagyobb”, lásd *Полное собрание русских летописей*. Москва 2001², II. 740. (továbbiakban *PSRL*). Ennek az egységesülési folyamatnak azonban a mongolok megjelenése véget vetett. Lásd GOLDEN, P.B.: „Cumanica I. The Qipčaq in Georgia.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 45–87, 67. (a továbbiakban *AEMae*)

³ Ilyen többek között a 11. században a bizánci és az orosz forrásokból jól ismert, és fontos szerepet betöltő Tugorkann, a 12. században Otrók, majd később Otrók fia, Koncsak. Ez utóbbi volt az, aki elkezdte a kun törzseket egyesíteni; fia Jurij Koncsakovics feltehetően sikeresen követte apja egységesítő politikáját, és ezzel magyarázható, hogy az óorosz évkönyvek szerint ő a legnagyobb a kunok között (GOLDEN, „Cumanica I.”, 67). Tatiscejev két Koncsakról ír, az egyik közülük Кончак Казимирович, a másik pedig Кончак Туксобич. L. ТАТИЩЕВ, В.: *История Российская*, Москва 2005, II. 410. Ez utóbbi alak a *Токсобич*, azaz a Tokszoba szlávósított változata. A források alapján Koncsak törzse, a Tokszoba – az óorosz források Токсобичи törzse (*PSRL* II. 342, 455, 641.) – a „vad” kunok (*половци дикуи*) egyik vezető törzse lehetett. Lásd GOLDEN, P. B.: „The Polovcii Dikii”, *Harvard Ukrainian Studies* 34 (1979–1980), 262–309, 306. Területük a Dontól és a Donyectől a hvárezmi steppéig húzódtott. L. GOLDEN, P.B.: „Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq.” *AEMae* 9 (1995–1997), 99–122, 119–120. A törzs nevének etimológiája kapcsolatban állhat a nyugati törkök Tuhsi csoportjának nevével. Lásd SÜMER F.: *Oğuzlar*. Istanbul. 1980³, 27. Mások szerint összeköthető a török *toqus/toquz* ‘kilenc’ jelentésű szóval. Egy harmadik magyarázati lehetőség a *toq* ‘tele, elege van’ + *saba* ‘börtömlő’. Lásd RÁSONYI L.: „Kuman Özel Adları.” *Türk Kültürü Araştırmaları*, III–IV, 1966–1969, 132. Egy negyedik magyarázat szerint lehet méltóságnév is ‘zászlóvivő, ezredes’. Lásd RÁSONYI L.–BASKI I.: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personae Names*, coll. by L. Rásonyi, Bloomington 2007, 765. Végül pedig a mongol *toġusu(n)* ‘por’ szóval is összeköthető, így lehet ‘poros sivatagban élő nemzetség, törzs’ (GOLDEN, „Cumanica IV.”, 120).

Pritsak úgy gondolja, hogy ez a család a Mandzsúriából nyugatra vándorolt Ölberli uralkodóházhoz tartozik. Véleménye szerint az Ölberlik valamikor 1090 és 1100 között jelentek meg Európában, és gyorsan hatalomra tettek szert. Lásd PRITSACK, O.: „The Polovcians and Rus.” *AEMae* 2 (1982), 321–380, 368–369. Bacsman vezetésével 1237-ben az Ölberlik álltak szemben a mongolokkal. Lásd RASHIDUDDIN FAZLULLAH: *Jami’u’t-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. I–III. Transl. and annotated by W. M. Thackston. („Sources of Oriental Languages and Literatures” 45.) Cambridge 1999, 326. Ugyanebből a törzsből vagy nemzetségből származott az egyik leghíresebb mameluk szultán, Beybars. Lásd KOROBENIKOV, D.: „A broken mirror: The Kipčak world in the thirteenth Century”, in *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. by Fl. Curta – R. Kovalev, Leiden – Boston, 2008, 379–412, 405. Az Ölberli(g) törzs etimológiája a mongol *ölöbür/ölübür* ‘gyenge’ és egy *-lig* melléknévképző suffixum. Mi-

hozzá kell tenni azonban, hogy néha magukról a forrásokban általában név szerint említett apákról sincs a nevüknél több adatunk. A Balkán-félszigeten megtelepedett kunok és a latin lovagok közötti házasságok természetesen több szempontból sem tekinthetők „dinasztikus” jellegűnek, mivel sem a nyugati előkelők, sem a kunok élén állók nem voltak uralkodók. Azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a források alapján Ionas és Saronius az ott élő kunok vezetőinek tekinthetők. Ezt támasztja alá az a tény, hogy Ionast a kunok hatalmi szervezetével kapcsolatosan kevésbé tájékozott szerző, Albericus rexnek nevezi.⁴ Hasonlóan, mikor IV. Béla (1235–1270) fiát, a későbbi V. Istvánt (1270–1272) eljegyezte egy kun lánnyal, számára apatársra az országába betelepedett nép vezetője volt. Vagyis a keresztény uralkodók a kunok vezetőjének tekintik azokat, akikkel ilyen jellegű kapcsolatokra lépnek.

Munkámban a következőképpen csoportosítom a házassági kapcsolatokat. Először a harcokat követő békeszerződések alkalmával kötött házasságokra, majd a szövetségkötéseket megpecsételő frigyekre idézek adatokat. Végül néhány olyan házasságkötésről is van tudomásunk, amelyeknek pontos körülményeiről nem rendelkezünk információkkal, de következményeit tekintve igen jelentősnek minősíthetők. Ezekre is idézek néhány példát.

Békekötések és házasságok

A Volgától nyugatra a kunok legkorábban a ruszokkal kerültek kapcsolatba. Noha az óorosz források szerint a kunok katasztrofális hatással voltak a ruszok történelmére, ma már nyilvánvaló, hogy a kunok inkább portyázók–fosztogatók voltak, mint foglalók, ennek ellenére támadásaik jelentős károkat okoztak. Ezek a támadások sok esetben a nomád népek önálló katonai akciói voltak, de gyakran előfordult az is, hogy valamilyik rusz fejedelem szolgálatában portyáztak. Ugyanis a rusz fejedelmek nemcsak háborúskodtak a szomszédságukban 1055 folyamán megjelent kunokkal,⁵ hanem igye-

tán a 11–12. század fordulóján megjelentek Európában, csatlakoztak a „vad” kunokhoz. Területeik a Dontól Hvárezmig húzódtak. A 13. században a törzsből származó harcosok az indiai Delhi Szultánátus uralkodó rétegét alkották. A törzs neve megjelenik mongol kori kínai és muszlim forrásokban, sőt az ilhánida birodalom élén álló Hülegü latin nyelvű levelében is (GOLDEN, „Cumanica IV.”, 116–117).

⁴ *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptores.* XIII. Ed. Pertz, G. H. Hannover – Leipzig 1986. XXIII, 950. (a továbbiakban *MGH SS*). Vö. *Catalogus fontium historiae Hungaricae Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Tom. I., coll. A. F. Gombos, Budapestini [1937], 2005, I, 34.

⁵ *Повесть временных лет.* I–II. Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, Москва – Ленинград 1950, I, 109, 309. (a továbbiakban *PVL*); *PSRL* (1926–1928²) I, 162; *PSRL* II, 151; Vö. *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, trans. and ed. by S. H. Cross – O.P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, 143.

keztek kihasználni a nomádok katonai erejét az egymás ellen folytatott harcokban.⁶

Bölcs Jaroszlav unokája, Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093–1113) felismerte, hogy a fegyveres ellenállás a kunokkal szemben elégtelen. Ezért többszöri összecsapás és vereség után a diplomácia eszközeihez folyamodott. A kunok, értesülve a kijevi nagyfejedelem, Vszevolod (1076–1093) haláláról, követeket küldtek az új fejedelemhez, aki azonban fogságba vetette őket. A kunok ekkor megtámadták a fejedelemséget védő Torcseszk⁷ városát, majd később legyőzték a Szvjatopolk, Vlagyimir Monomah és ez utóbbi öccsének, Rosztiziszlavnak egyesült erőit, és még ugyanabban az évben elfoglalták az előbb említett várost is. Ezt a csúfos vereséget lezárandó 1094-ben Szvjatopolk békét kötött a kunokkal. Ekkor a 11. századi kunok egyik legjelentősebb vezetőjének, a bizánci történelemből is ismert Tugorkannak⁸ a lányát vette feleségül.⁹ Természetesen ez nem jelentett végleges békét, mivel a rokoni kapcsolat sem akadályozta meg Tugorkant abban, hogy alig három évvel később, 1096-ban megtámadja Perejeszlavl városát. A város felmentésére érkező veje seregétől a kunok vereséget szenvedtek, és maga Tugorkan is meghalt. Amikor a csata utáni napon megtalálták

⁶ A rusz fejedelemségek történetére lásd FRANKLIN, S. – SHEPARD, J.: *The Emergence of Rus 750–1200*. London–New York 1996. A kunok segítségét először Oleg Szvjatoszlavics kérte 1078-ban, nagybátyja Vszevolod perejeszlavlai fejedelemmel szemben, vö. *PVL* I, 132, 333; *PSRL* I, 200; *PSRL* II, 191; *The Russian Primary Chronicle*, 165. Egyébként Vszevolod Jaroszlavics 1067 után – mivel meghalt első felesége, IX. Konsztantinosz Monomakhosz lánya – a hagyomány szerint maga is egy kun vezér lányát vette feleségül, akiről a *PVL*-ből tudjuk, hogy az Anna nevet kapta és 1111 októberében halt meg (*PSRL* II, 273). Az általa 1054 és 1073 között irányított terület, Perejeszlavl földrajzi fekvése következtében ő került először kapcsolatba az újonnan megjelent kunokkal 1054-ben.

⁷ A város neve először épp a fent említett események kapcsán 1093-ban szerepel az évkönyvekben. Ekkor a Sztugna és a Rosz folyók által határolt Poros'e terület központjának számított. Magát a területet Kijev védelmének céljából hozták létre, az általunk vizsgált időszakban különböző török nyelvű, Kijev szolgálatában álló töredék nomád népek éltek ott. Maga a város neve az úzokra utal, akik az óorosz forrásokban *могк* néven szerepelnek.

⁸ A 12. század utolsó évtizedének egyik legjelentősebb kánja. Az óorosz forrásokban Тугорканъ. Nevének lehetséges etimológiái: 1. 'született tegin, fejedelem'; 2. 'harkály'; 3. 'kán, aki megjavít, rendbe hoz'. L. БАСКАКОВ, Н. А.: „Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях.” in *Тюркская ономастика*, Ред. Кайдаров, А. Т. – Баскаков, Н. А. – Джанузак, Т. Д. – Суперанская, А. Б. Алма-Ата 1984, 75. Vö. RASO-NYI–BASKI, i. m. 759. Tugorkan két alkalommal is szerepel Anna Komnéné *Alexias* c. munkájában Τογορτάν néven. Először 1091-ben a lebunioni csatában támogatja kunjaival I. Alexios Komnénos (1081–1118) bizánci császárt a besenyők elleni harcban, majd később 1094-ben egy bizánci trónkövetelő kíséretében jelent meg a birodalom területén. Lásd ANNA KOMNENA: *Alexias*, in *Patrologia graeca*. Ed. J.-P. Migne. vol. 131, 79–1212, 617–618; 723–724; vö. *The Alexiad of Anna Comnena*, trans. from the Greek by E. R. A. Sewter Harmondsworth. 1979, 253, 302; *Anna Komnene: Alexias*. übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von D. R. Reinsch. Köln 1996, 274, 327.

⁹ *PVL* I, 148, 349; *PSRL* I, 218–226; *PSRL* II, 216; *The Russian Primary Chronicle*. 179.

Tugorkan holtestét, Szvjatopolk, annak ellenére, hogy apósa az ellensége volt, nem feledkezett meg rokoni kötelességeiről, s a holttestet Kijevbe vitte, ahol eltemettette.¹⁰

A kunok a kor másik híres kijevi nagyfejedeleméhez, Vlagyimir Monomahhoz (1113–1125) is több házassági kapcsolattal kötődtek.¹¹ 1108 januárjában Vlagyimir Monomah fia, Jurij Dolgorukij, a későbbi vlagyimir-szuzdali fejedelem egy Aepa¹² nevű vezérnek

¹⁰ PVL I, 151, 352; PSRL I, 231–232; PSRL II, 221–222; *The Russian Primary Chronicle*, 183.

¹¹ Vlagyimir Monomah egyik házasságával kapcsolatban is felmerült, hogy egy kun nőt vett feleségül. A forrásunk azonban nem egyértelmű, ugyanis a fejedelem Intelmeiben a következő szerepel: „и по Рождестве заключили мир с Аепою, и, взяв у него дочь”. „Karácsonykor békét kötöttünk Aepával, és (feleségül) elvéve tőle lányát ...”; lásd PVL I, 99, 363; vö. PSRL I, 250, *The Russian Primary Chronicle*, 214. Majd később, a forrás szerint – amint fent is áll – 1108-ban fia, Jurij Dolgorukij számára viszi Aepa lányát feleségül: „В том же году, в том же месяце, пошел Владимир, и Давыд, и Олег к Аепе и к другому Аепе, и заключили мир. И взял Владимир за Георгия Аепину дочь, Осеневу внучку, а Олег взял за сына Аепину дочь, Гиргеневу внучку, месяца января в 12-й день.” „Ugyanabban az évben, ugyanabban a hónapban Vlagyimir, David és Oleg elment Aepához és a másik Aepához, és békét kötöttek. És Vlagyimir Aepa leányát, Oszen unokáját vette Jurij feleségéül, Oleg meg a fiának Aepa leányát, Girgen unokáját választotta feleségül január 12-én.”, lásd PVL I, 186, 389; vö. PSRL I, 282–283; PSRL II, 259; *The Russian Primary Chronicle*, 204. Noha a forrásunk nem állítja azt, hogy bármelyik Aepának is két lányát vitték volna feleségként a rusz fejedelmek, sőt az sem szerepel, hogy az apa és fia egy kun vezér két lányát vette volna feleségül, a másodlagos szakirodalomban az is olvasható: Vlagyimir Monomah egyik felesége is kun vezér lánya volt. Войтович, Л.: *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000. <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>. 2008. június. 14. 18³⁵.

¹² A nevük etimológiája *aj* ‘hold’, az *apa*, *opa* ‘ős, nagyapa, nagyanya, apa’ (GOLDEN, „Cumanica IV.”, 108). Baskakov még ad néhány magyarázatot: 1. *aj* ‘hold’ + *oba* ‘nemzetség, törzs; 2. *aja* ‘úr, uralkodó’ + *apa*, ami tiszteleti név, jelentése ‘nagybáty’; 3. *aju* ‘medve’ + *apa* ‘nagybácsi’; 4. *aju* ‘medve’ + *aby* tulajdonnév (БАСКАКОВ, „Имена...”, 59). Lehetséges, hogy az *Aj* nemzetség vezetője, de az sem kizárt, hogy egyszerűen személynév. RÁSONYI („Kuman...”, 111) és PRITSAK („The Polovcians...” 333, 335) az *Aj*-opa és az óorosz évkönyvekben később megjelenő Kajepicsi (Qay-opa) között kapcsolatot tételeznek fel. Úgy gondolják, hogy a szó eleji *q* bizonyos kipszak nyelvjárásokban eltűnt, így keletkezett az *Aj*-epa. A *qaj*-ok a proto-mongol nyelvű hsien-pi társasághoz tartozhattak, majd az orhoni feliratokon, mint tatabik szerepelnek. A 11. század első negyedében az Észak-Kínát meghódító kitajok fennhatósága alá kerültek. Al-Marwāzī szerint a *qaj*-ok üldözték a *qūn*-okat nyugatra. A 11. század utolsó harmadában al-Kāšgarī török nyelvű népként a Karahanida Kaganátus szomszédságában említi őket. Lásd MAHMŪD AL-KĀŠFARĪ: *Compendium of the Turkic dialects (Dīwān luyāt at-Turk) I–III*, Ed. and transl. By R. Dankoff – J. Kelly, Duxbury (Massachusetts) 1982–1985. I, 82, 83). Egyes csoportjaik még nyugatabbra, a Kijevi Rusz szomszédságában is megjelenhettek. Golden úgy gondolja, hogy az óorosz forrásokban 1146-ban megjelenő „fekete süvegese” – ez a feltehetően különböző töredék nomád népekből, így úzokból, besenyőkből álló társaság a rusz fejedelmeket támogatta – részeinek tekinthetők (GOLDEN, „Cumanica IV.”, 108–109).

a lányát vette feleségül, aki a keresztségben az Anna nevet kapta. Ugyanekkor unokatestvére, Oleg fia, Szvjatoszlav¹³ egy másik Aepának a lányát vette feleségül. Ezekre a házasságokra a PVL szerint 1107. január 12-én került sor, az évkönyv szerkesztéséből adódóan azonban 1108. januárjára datálhatók.¹⁴ Ha így van, akkor a házasságok a kunok számára vereséggel véget érő 1107. évi háborúskodást lezáró békekötés részének tekinthetők. De azt sem lehet teljességgel kizárni, hogy az ekkor még perejeszlavli fejedelem, Vlagyimir Monomah diplomáciai lépéséről volt szó, amellyel a kunok egy részének támogatását igyekezett megszerezni.

1117-ben Vlagyimir Monomah egy másik fiát, Andrejt, a későbbi volhiniai és perejeszlavli fejedelmet a már említett Tugorkan unokájával házásította össze. Ez a dinasztikus kapcsolat azt az 1116 nyarán vezetett sikeres rusz hadjáratot zárta, amelynek során három kun várost Szugrovot, Sarukant¹⁵ és Balint is elfoglalták a Vlagyimir Monomah fia vezette hadak.¹⁶

A 12. században is létesültek dinasztikus kapcsolat a kunok és a rusz fejedelmek között.¹⁷ Van azonban egy több évtizedes időszak, nagyjából Vlagyimir Monomah halála (1125) után és az 1150-es évek között, mikor a kunok nem vezetnek önálló hadjáratokat a rusz területek ellen, hanem az egymás ellen harcoló fejedelmeket támogatják küzdelmeikben. Érdekes módon ebben az időszakban a források alapján nem jöttek

Magáról a két Aepáról nem sokat tudunk. Az egyik Aepa (?) később, 1117-ben is megjelenik a forrásokban, ekkor a volgai bolgárok ellen vezet hadat, akik azonban nem vállalták a nyílt harcot, hanem megmérgezték a kun vezért (*PSRL* II, 285). Lehetséges, hogy Jurij Dolgorukij apósa lehetett ez a volgai bolgároknál meghalt Aepa, ugyanis 1120-ban a rusz fejedelem is hadat vezet a volgai bolgárok ellen (*PSRL* I, 292; *PSRL* II, 285–286).

¹³ Szvjatoszlav Olgovics 1136-ban megözvegyült. A második, novgorodi feleségétől született fia Igor, az „Ének Igor hadáról” hőse, aki – mint a későbbiekben részletesebben kitérek rá – a kunoktól elszenvedett veresége után fiát házásította össze Koncsak kán lányával.

¹⁴ Az évkönyv 1107-es bejegyzésének felépítése azonban ellentmondásos. Ugyanis előbb a kunok Lubnánál augusztus 12-én elszenvedett vereségéről számol be, majd januári eseményeket jegyez fel az évkönyv szerkesztője: „Abban az évben, január hónap 4. napján a fejedelem asszony, Szvjatopolk anyja meghalt. „Ugyanabban az évben, ugyanabban a hónapban Vlagyimir, David és Oleg elment Aepához és a másik Aepához, és békét kötöttek. És Vlagyimir Aepa leányát, Oszen unokáját vette Jurij feleségéül, Oleg meg a fiának Aepa leányát, Girgen unokáját választotta feleségül január 12-én. Február 5-én éjjel, hajnal előtt rengett a föld.” A következő 1108-as év eseményeinek leírása pedig júliussal kezdődik, lásd *PVL* I, 180, 389; vö. *PSRL* I, 282–283; *PSRL* II, 259; *The Russian Primary Chronicle*, 204; vö. *PSRL* II, 259. Vagyis az 1107. év alatt álló januári események 1108 elején zajlottak le.

¹⁵ A Шарукань nevű kun város az egyik legjelentősebb kun csoport vezetőjének az ún. „polovcii dikii”, azaz ‘vad’ polovec nevű társaság vezetőjéről, Sarukanról – nevének etimológiája: ‘sárkány’ (БАСКАКОВ, „Имена...”, 77; vö. RÁSONY-BASKI, *i. m.* 686) – kaphatta nevét. Sarukan unokája a már említett Koncsak.

¹⁶ *PSRL* II, 284–285.

¹⁷ De Baumgarten 12 kunokkal kötött házassági kapcsolatról tud. DE BAUMGARTEN, N.: *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du XIIIe siècle*. Rome, 1927.

létre dinasztikus kapcsolatok sem.¹⁸ Természetesen az önálló portyák újra indulásával ismét megjelentek a dinasztikus házasságok is.

Ennek a századnak az egyik legismertebb házassága – az Ének Igor hadáról c. hőskölteménynek köszönhetően – Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem fiának, Vlagyimirnak a házassága. Miután apja 1185-ben vereséget szenvedett a kunoktól, a békekötés egyik része volt, hogy Vlagyimir Igorevics Koncsak kun vezér lányát vette feleségül.¹⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a házasság ötlete már a sikertelen rusz hadjárat előtt is felmerülhetett, ugyanis Igort már a fogsága idején Koncsak apatársának, nászurának nevezte.²⁰ De természetesen az sem zárható ki, hogy a hősköltemény szerzője csak előrevetítette a házasság tényét.

Szövetségek és házasságok

A kunok jelentős szerepet tölthettek be a Balkán-félsziget politikai és katonai történetében is.²¹ A II. Bolgár Cárságot 1186-ban kun segítséggel megalapító Aszenida-dinasztia²² tagjai maguk is kun eredetűek voltak.²³ A birodalmat alapító Aszen²⁴ és Péter

¹⁸ ПЛЕТНЕВА С.А.: *Половцы*, Москва 1990, 109.

¹⁹ *Энциклопедия „Слова о полку Игореве”* в 5 томах, Ред. кол.: Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко, О. В. Творогов (отв. ред.) Санкт-Петербург 1995, Т. I. 9–14, 14. Vö. „Így beszél Koncsak Gzakhhoz: «Ha a sólyom [Igor – K.Sz.] fészkére száll, / a sólyomfit [Vlagyimir– K.Sz.] behálózzuk/ szép kicsi lány szépségével. »,» (Ének Igor hadáról – Képes G. ford., 46)

²⁰ КАГАН, М.Д.: „Кончак”, in *Энциклопедия „Слова о полку Игореве”*, Т. III. 74–76, 75.

²¹ RÁSONYI L.: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*, Budapest 1981, 134–138; RÁSONYI L.: „Turcs Non-islamisés en Occident (Pétchenègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois)”, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. H. R. Roemer, Berlin 2000, 303–331., a vonatkozó rész, 315–316, 322–323; VÁSÁRY I.: „Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 57. no. 3, 263–270; VÁSÁRY I.: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge, 2005.

²² RÁSONYI, *Hidak...*, 135–136; RÁSONYI, „Turcs...” 315; VÁSÁRY I.: „Origins and possible Cuman affiliations of the Asen Dynasty”, *Archivum Ottomanicum* 13, 335–345; VÁSÁRY, *Cumans...*

²³ VÁSÁRY, *Cumans...*, 33–42.

²⁴ Aszen és családja feltehetően kun eredetű volt, erre utalhat a nevük is, amely a török népek-nél közsímsert *Esen*-ként olvasandó, és amely az *āsān* ‘egészséges’ jelentésű török közsóból származik (RÁSONYI, *Hidak ...*, 136; vö. RÁSONYI–BASKI, *i. m.* 264–265). *Асунь* és *Осень* alakban fordul elő az óorosz forrásokban is a név, és szerepel az egyik Aepa apjaként (*PSRL* I, 283; *PSRL* II, 259; *PVL* I, 187, 389; *The Russian Primary Chronicle*, 204), aki feltehetően azonos az 1082-ben meghalt kun fejedelemmel (*PSRL* I, 205; *PSRL* II, 196; *PVL* I, 135, 336; *The Russian Primary Chronicle*, 168). Baskakov szerint etimológiája: a már előbb említett ‘egészséges’, valamint ‘hadd nőjön’ (БАСКАКОВ, „Имена...”, 61). Egyes kutatók szerint a türök Asina nemzetségből származott az előbb említett Aszen, majd a II. Bolgár Cárságot alapító dinasztia is. Lásd KLYASHTORNIJ, S.G.: „The Polovcian Problem (II): Qipčaq, Comans,

halála után öccsük, Kalojan került a cárság trónjára (1197–1207), aki, hogy a Dunától északra élő nomád rokonai támogatását továbbra is biztosítsa, egy kun vezér lányát vette feleségül. Unokaöccse és utóda, Boril (1208–1218), ugyanazon megfontolásból, mint elődje, és hogy hatalmát legalizálja, feltehetően nagybátyja, Kalojan özvegyét vette feleségül.²⁵ Noha nincsenek adataink a házasságok körülményeiről, nyilvánvaló, hogy mindkettő a Dunától északra élő kunokkal való szövetség erősítése érdekében kötött. Dinasztikus kapcsolatainknak köszönhetően az Aszenidákat nomád rokonaik nemcsak Bizánc, de később a Latin Császárság elleni harcaikban is támogatták.²⁶

A kelet-európai tatárjárás kezdete (1236) következtében a térségben a politikai helyzet jelentősen átalakult. A korábban fontos politikai tényezőnek számító kunok szállásterületeit elpusztították az újonnan megjelent hódítók. A mongolok elől menekülő kunok egy része 1237 nyarán előzőnlötte a Balkán-félszigetet, és megtelepedett Trákiában. A Latin Császárság felismerte a trákiai kunok katonai jelentőségét, ezért egyéb diplomáciai lépések mellett házasságokkal is igyekezett maga mellé állítani a nomádokat.²⁷ A nyugati lovagok 1240-ben Tzurullont a kunok segítségével szerezték vissza a Nikaiai Császárságtól.²⁸ Ezt a szövetséget pecsételhette meg 1241-ben három, Konstantinápolyban jelentős tisztséget betöltő francia lovag házassága három kun hercegnővel. Albericus Trium Fontium szerint Narillaut de Toucy, Konstantinápoly helytartója Ionas rex lányát vette feleségül, míg Guillaume, Geoffroi de Meri fia és

and Polovcians”. *Acta Orientalia* 58 (2005), 243–248, 248. Azonban a két dinasztia közötti kapcsolat nem igazolt (VÁSÁRY, *Cumans...*, 39).

²⁵ Forrásunk utalása szerint ‘feleségül vette szkíta nagynénjét’. Lásd GEORGIUS ACROPOLITA: *Annales*, in *Patrologia graeca*, ed. J.-P. Migne, vol. 140, 969–220, 1017–1020. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1217-1282_Georgius_Acropolita_Annales_\(MPG_140_0969_1220\)_GM.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1217-1282_Georgius_Acropolita_Annales_(MPG_140_0969_1220)_GM.pdf.html). 2008. június 22. 17²⁷.

²⁶ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 1211 és 1213 között Boril ellen Vidinben kitört felkelés élén három kun állt, és sokan mások is támogatták. A lázadás kitörésének pontos okát nem ismerjük, de a Fine által felsorolt magyarázatok között szerepel, hogy mivel kunok álltak a megmozdulás élén, lehet, hogy ennek oka az volt, hogy Boril a később, 1214-ban Henrikkel kötött szövetség kedvéért elvált kun feleségétől. Lásd FINE, J. V.A.: *The Late Medieval Balkans. A Critical Medieval Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1996, 101. Ennek a lázadásnak a leverésében segített a Boril kérésére II. András által küldött Iwachin szebeni ispán vezette sereg a 1210-es években. L. SZENTPÉTERY I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001–1270*, Budapest 1923, 277–278. Vö. JAKÓ Zs.: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300*, Budapest 1997, 194.

²⁷ VÁSÁRY, *Cumans...*, 63–66.

²⁸ BRÉHIER, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása. I–II.* („Varia Byzantina – Bizánc Világa” 1.) Budapest 1997, 365; GEORGIUS ACROPOLITA, i. m. 1064–1065.

Baldouin d'Hainault,²⁹ II. Baldouin császár egy másik előkelő lovagja pedig egy Saronius nevű kun fejedelem két lányát vette feleségül.³⁰

A szövetségekötést megpecsételő utolsó dinasztikus kapcsolat, amelyet a munkámban ismertetek, a tatárjárás után, a Magyar Királyság területén jött létre. IV. Béla magyar király (1235–1270) a mongol pusztítás után, valamikor 1244 és 1246 között, újabb támadástól tartva, ismét behívta országába a kunokat. Míg az 1239-ben a Magyar Királyság területére menekült Köten és a király közötti szövetségekötés alkalmával nem került sor házasságra,³¹ a tatárjárás utáni kun–magyar szövetséget már házassággal pecsételték meg.³² 1247-ben IV. Béla hétéves fiát, a későbbi V. Istvánt (1270–1272) a kunok „királyának” lányával jegyezték el.³³ A kislány, aki a budai dominikánus kolostorban a házasságkor, azaz 1254-ben vette fel a kereszténységet, az Erzsébet nevet kapta.³⁴ Ebből a házasságból született az utolsó előtti Árpád-házi király, IV. (Kun) László (1272–1290). Erzsébet, a „legszebb Árpádházbeli királyné”³⁵ apja valószínűleg

²⁹ Plano Carpinitól tudjuk, hogy Baldouin d'Hainault járt a mongoloknál Toucy-i Fülöp követésével. Vö. *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*, vál., bev., jegyz.: Györffy Gy., ford. Gy. Ruitz I., Budapest 1986, 238, 445.

³⁰ *MGH SS XXIII*, 950; GOMBOS, i. m. 34.

³¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Stirpis Arpadianae gestarum*, ed. E. Szentpétery I–II, Budapestini 1937, II, 567–568; vö. *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona T., Budapest 1981, 112–113, a vonatkozó rész ford. Horváth J. (továbbiakban *A tatárjárás emlékezete*)

³² Erre a kun–magyar szövetségre vonatkozó forrásunk Plano Carpini útleírásának a luxemburgi kéziratának a függelékében szerepel, és tulajdonképpen IV. Béla mongolokhoz küldött követének a jelentését tartalmazza arról, hogy Gújuk (1246–1248) kánná emelése után rögtön bejelentette a „nyugati népek” elleni háborút. Erről értesülve a magyar uralkodó „annyira megrendült és megfélemedett, hogy királlyá választott fiát a kun király lányához adta ...” (GYÖRFFY, i. m. 200, 436–437).

³³ A forrásunk ugyan már „lakodalomról” beszél (GYÖRFFY, i. m. 200), de valószínűbb, hogy az ekkor mindössze 7–8 éves István és Erzsébet házasságára később, csak 1254-ben került sor. Ezt egy domonkosrendi forrás is alátámasztja, amely alapján az 1254 májusában a Szent Miklós kolostorban tartott budai nagykáptalanon – mikor Erzsébet apja és hívei felvették a kereszténységet – került sor a házasságra. L. *Gerardi de Fracheto Vitae fratrum Ordinis Praedicatorum necnon Cronica Ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV*, recensio prior. Ed. B. M. Reichert – J. J. Berthier („Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica”, I.), Lovanii 1896, 338. Vö. SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok*, Budapest 2002, 32.

³⁴ Erzsébet megkeresztelésére: „uxor regis Stephani Cumana natione, licet baptizata”. Lásd IOANNIS DE MARIGNOLIS: „Chronicon Bohemorum.” In: *Fontes rerum regnum Bohemiae v elektronické podobě*. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/IOHANNIS%20DE%20MARIGNOLIS.htm> 2008–07–15. 11³⁴.

³⁵ WERTNER M.: *Az Árpádok családi története*, Nagybecskerek 1892, 505. Hogy Erzsébet valóban szép lehetett, az is alátámasztja, hogy korának legnagyobb bizánci polihisztor Georgiosz Pakhümerész (1242–1310 k.) munkájában a következőket írja: „[...] Paionia [Magyarország – K.Sz.] királya, aki egy igen szép asszonyt vett – éppen szépsége miatt – fe-

az a Szaján (Zeyhan) fejedelem volt, akit IV. Béla egy 1255-ös oklevelében „rokonának” nevez.³⁶ Később Erzsébet egy 1273-ban írt oklevelének kettős pecsétjének előlapján a körirat az apját némi túlzással „imperatornak” nevezi: „+ ELISABET DEI GRATIA REGINA VNGARIE ET FILIA + (a belső körben) IMPERATORIS CVMANORVM”.³⁷ Ismert, hogy a magyar király elsősorban országának védelme érdekében hívta be újra a kunokat az országába,³⁸ ugyanakkor a bevonuló kunokkal egy olyan tömeget nyert, amely kizárólag a királyi hatalomtól függött. A magyar király a kunokkal pogány módon szerződést kötött, a forrásból az is ismert, hogy a lakodalmon „a kunok közül tízen összejöve, megesküdtek szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok

leségül, egy a kunok közül való hadifoglyot, mint mondják [...]”. L. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenditum*, összegyűjt., ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy., Budapest 1988, 324. Vö. GEORGES PACHYMÉRÈS: *Relations historiques*. I–II. Édition, introduction et notes par A. Failler, traduction française par V. Laurent. („Corpus Fontium Historiae Byzantinae” 24/1.), Paris 2006², 412–413. Természetesen a forrásunk téved, V. István felesége nem volt hadifogoly.

³⁶ „Zeyhanus karissimus cognatus noster, dux cumanorum [...] dicti cognati nostri ducis Zeyhani”. *Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus*, stud. et op. E. Nagy., Budapest 1891, VIII. 62; vö. SZENTPÉTERY, i. m. 329.

³⁷ A pecsétre l. SZABÓ K.: *Kún László 1272–1290*, Budapest 1886, 8, 131; MARCZALI H.: „Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)”, in *A magyar nemzet története*, II, szerk. Szilágyi S., Budapest 1896, 558, 696; PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest 1989, 68, 115.

³⁸ „A kunokat is befogadtuk országunkba, s ó, fájdalom, ma pogányokkal védelmezzük országunkat [...] Mi több, a keresztény vallás védelmére elsősülött fiunkhoz kun nőt kapcsoltunk a házasság kötelékével, hogy ezáltal a rosszabbat elkerüljünk [...]” (*A tatárjárás emlékezete*, 342, Ruitz I. ford.; vö. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. Studio et opera G. Fejér. IV/II. Buda, 1829, 218–224, 221) IV. Béla a pápához írt levelének keltezése vitatott, egyesek szerint 1250-ben (*A tatárjárás emlékezete*, 344), míg mások szerint 1254-ben íródott (MARCZALI, i. m. 513). Szentpétery hangsúlyozza, hogy nehéz az évszámot meghatározni, de ő is inkább 1250-re datálja a levelet (SZENTPÉTERY, i. m. 287–289, 317). A levél hatására Wertner azt állítja, hogy IV. Béla tisztában volt azzal, hogy fia számára ez rangon aluli házasságnak minősül, és ezért mentegetőzik, hogy „*filio nostro primogenito, Cumanam quandam conjuximus*”. Úgy gondolja, hogy ez a rész – vagyis, hogy IV. Béla nem hangsúlyozza menyének esetleges előkelő származását – bizonyítja, hogy nem lehet Kötöny lánya Erzsébet (WERTNER, i. m. 503–505). Nem úgy, mint Plano Carpini úti jelentésének luxemburgi kézírata, amelyben a kunok királyának lányaként említi (GYÖRFFY, i. m. 200), noha a kéziratban *Romanorum* áll nyilvánvaló, hogy *Komanorum* a helyes (GYÖRFFY, i. m. 437).

és barbár népek ellen”.³⁹ Tehát nyilvánvaló, hogy István és Erzsébet házasságát is politikai szövetségekötést követő dinasztikus kapcsolatnak tekinthetjük.⁴⁰

Ismeretlen előzményű dinasztikus kapcsolatok

Az eddig tárgyalt házasságok béke- és szövetségekötésekhez kapcsolhatók, van azonban néhány olyan frigyről is adatunk, melyeknek pontos körülményeit nem ismerjük. De a forrásoknak köszönhetően jelentőségük és következményeik nyilvánvalók.

A 12. században a kunok nem csak a rusz fejedelmekkel álltak dinasztikus kapcsolatban. A grúz történelem egyik legnagyobb uralkodójának, IV. (Építő) Dávidnak⁴¹ (1089–1125) a második felesége a híres „vad” (dikii) kun vezér, Sarukan⁴² unokája volt, kinek csak trónnevét, az iráni eredetű *Guaranduht*⁴³ ismerjük. A dinasztikus házasság közvetlen előzményeit nem tudjuk pontosan rekonstruálni, a következményei azonban jól ismertek a grúz forrásoknak köszönhetően. A *Grúz krónika* szerint ugyanis a családjával együtt a kaukázusi országba bevonuló 40 000 harcos⁴⁴ nemcsak a külső ellenséggel szemben, de a központi hatalom koncentrációját ellenző arisztokrácia elleni

³⁹ GYÖRFFY, i. m. 200.

⁴⁰ Eredményeit tekintve Berend Nóra úgy véli, hogy ez a házasság hozzájárult a kun előkelő réteg gyors asszimilációjához: BEREND, N.: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–1300*, Cambridge 2001, 261–262.

⁴¹ A grúzok egyik legjelentősebb uralkodóját, Dávidot katonai és politikai sikerei következtében János pappal is azonosították. Lásd LORDKIPANIDZE M.: *Georgia in the XI–XII Centuries*. <http://www.georgianweb.com/history/mariam/index.html>. 2008. június. 21. 19⁰³. A Grúz Királyság fénykorának tekinthető uralkodása következtében már kortársaitól a „Helyreállító” vagy „Újjáépítő” (*agmasenebeli*) melléknevet kapta. Dávid erőskezű és nagyszerű uralkodó, valamint kitűnő hadvezér volt. Az ő és utódai uralkodása idején Grúzia kaukázusi nagyhatalommá vált. Ő és dédunokája, Támár királynő (1184–1212) a grúz egyház szentjei. Lásd BRYER, A.: „Preface.” in *The Georgian Chronicle. The period of Giorgi Lasha*, text ed. by S. Qaukhchishvili, trans. K. Vivian, pref. by A. Bryer, Amsterdam 1991, I–XXII, X; vö. PAPADAKIS, A. – MEYENDORFF J.: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Az egyház 1071 és 1453 között* („Varia Byzantina – Bizánc Világa” 6.), Budapest 2002, 202.

⁴² Šarukanról és családjáról lásd a 3. és a 11. jegyzetet, valamint КАГАН, М. Д.: „Шарукан”, in *Энциклопедия „Слова о полку Игореве”*: в 5 томах. Ред. кол.: Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко, О. В. Творогов (отв. ред.), Санкт-Петербург 1995, Т. III. 218–219.

⁴³ Az ő testvére a már többször említett Koncsak.

⁴⁴ A forrás 40 ezres adata természetesen nem vehető szó szerint, pusztán arra utal, hogy a bevonuló kunok száma nagy volt. A harcosok családjukkal együtt költöztek be a Grúz Királyságba, ahol a grúz uralkodó ellátta állatokkal és eszközökkel, majd letelepítette őket. Feltehetően ez nem egy tömegben történt, mivel az uralkodó célja gyors asszimilálásuk volt (GOLDEN, „Cumanica I...”, 64). Ez a folyamat meglepően rövid idő alatt végbement, vagyis a Magyar Királyság területére betelepített kunokhoz képest gyors volt a krisztianizációjuk és beolvadásuk a grúz népességbe.

harcban is segítette IV. Dávidot, majd utódait. Az orosz évkönyvek alapján Otrók⁴⁵ Vlagyimir Monomah elől menekült el a dél-orosz steppéről a Dariel-szoroson át a Grúz királyságba.⁴⁶ De nem csak menekült, hiszen a grúz források tanúsága szerint veje, a grúz uralkodó hívta Grúziába⁴⁷ az országát pusztító szeldzsükök ellen, és az ő segítségével nyerte meg 1121-ben a híres Tbiliszi melletti csatát.⁴⁸ Vlagyimir Monomah 1125-ben bekövetkezett halála után Otrók testvérének, Szircsannak⁴⁹ a hívására ugyan visszatért a dél-orosz steppére, kunjainak egy része azonban – akik a ruszok támadásainak következtében, valamint menekülésük közben állatállományuk jelentős részét elveszíthették – a Grúz Királyság területén maradtak, fokozatosan felvették a kereszténységet és a mongol hódításig jelentős szerepet tölthettek be Grúzia történetében.⁵⁰ Vagyis Grúzia nagyhatalommá válását részben egy sikeres dinasztikus kapcsolatnak, és így a kunok támogatásának köszönheti.

A 13. század elején a kunok és a rusz fejedelmek kapcsolata viszonylag békésnek mondható. Ebben az időszakban sem a ruszok nem vezettek hadjáratokat a steppére, sem a kunok a rusz területekre. Csak a nyugati kun törzsek közül vettek egyesek továbbra is részt a rusz fejedelmek egymással folytatott harcaiban.

A korszak egyik jelentős rusz fejedelme és a kunok talán legjelentősebb vezetőjének lánya közti házasságra is ekkor kerül sor. II. Jaroszlav Vszevolodovics⁵¹ (1191–

⁴⁵ Az óorosz évkönyvek *Отрок*-ja, és a grúz források *Atraka*-ja kütfőink alapján részben Vlagyimir Monomah elől menekült át a Kaukázuson, másrészt pedig a grúz uralkodó hívására hagyta el korábbi szállásterületét, amit a Donyec középső folyásának vidékére lokalizálnak (PLETNEVA, i. m. 95).

⁴⁶ PSRL II, 716.

⁴⁷ *The Georgian Chronicle*, 19.

⁴⁸ *The Georgian Chronicle*, 23–25. Az, 1121 augusztusában a grúz uralkodó seregében a 40 ezer grúz mellett mintegy 15 ezer kun és 500 alán, valamint 200 keresztes is harcolt (LORDKIPANIDZE, i. m.). Ez volt a nagy uralkodó legjelentősebb győzelme (GOLDEN, „Cumanica I...”, 73). A grúzok mind a mai napig megünneplik ezt a napot.

⁴⁹ Az óorosz források *Сырчан*-ja. Nevének etimológiái: 1. ‘sárgás, sápadt’; 2. ‘kért dolog, amit kérnek’ (БАЦКАКОВ, „Имена...”, 73). Sarukan másik fia, aki a források alapján a Donyec jobb oldali mellékfolyójánál nomadizált (PLETNEVA, i. m. 95). Az ő hívására tért vissza Otrók Vlagyimir Monomah halála után a steppére (PSRL II, 716). A Halics-Volhiniai Évkönyv egyik legszebb, folklorisztikus elemekkel tele része meséli el Otrók hazahívásnak történetét. A nagyfejedeleme halála után Szircsan egy Or’ nevű bárdot, énekest küldött a testvérehez, és meghagyta neki, hogy mondja el, hogy Vlagyimir meghalt, majd énekeljen neki egy polovec dalt, és ha még ekkor sem akar visszatérni, szagoltasson vele ürömfüvet. Otrók valóban nem akart kezdetben visszatérni, de mikor megszagolta az ürömfüvet, elsírta magát, és úgy döntött, hogy hazatér (PSRL II, 716).

⁵⁰ L. GOLDEN, „Cumanica I.”, 71–86; PLETNEVA, i. m. 97; vö. МУРГУЛИЯ, М. П. – ШУШАРИН, В. П.: *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках*, Москва 1998, 153–189.

⁵¹ Jaroszlav Vszevolodovics a mongol hódítás után jó kapcsolatban állt a mongolokkal, több alkalommal is megjelent az Arany Horda vezetőjének ordujában. A 13. század második felében a mongolokhoz utazó Plano Carpini leírja, hogy Jaroszlav Gjúk kán udvarában halt

1246) vlagyimir-szuzdali és novgorodi fejedelem első felesége a híres Jurij Koncsakovics⁵² lánya lett, akit 1206 körül vett el. Hogy jelezzem az összefonódásokat, meg kell említeni, hogy a fejedelem második feleségének, Rosztyszlava-Feodoszjának anyai nagyapja feltehetően a magyar történelemből is jól ismert Kőten~Kötöny volt.⁵³

A 13. század másik két jelentős kun vezére egy testvérpár, Szomogur és a tatárjárás kapcsán a magyar történelemből is jól ismert Kőten.⁵⁴ Ennek az időszaknak egyik je-

meg 1246-ban (GYÖRFFY, i. m. 172; vö. GIEBAUF J.: *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar. Graz 1995, 119–120).

⁵² Jurij Koncsakovicsal kapcsolatban lásd a 2. és a 3. jegyzetet. A mongolokkal folytatott harcok során halt meg 1223-ban (PSRL I, 504; PSRL II, 740).

⁵³ ВОЙТОВИЧ, i. m. Az orosz szakirodalomban két elképzelés van Jaroszlav Vsevolodovics fiának, Alekszandrnak az édesanyjával kapcsolatban: az egyik szerint a fejedelem második feleségétől született a híres névai győző, vagyis ennek alapján Alekszandr Nyevszkij anyai dédapja Kőten volt. De Baumgarten 1908-as rövid cikke után elterjedt, hogy Jaroszlavnak volt egy harmadik felesége is, aki szerinte a Feodoszija nevet viselte. Baumgarten őt a rjazanyi Igor Glebovics lányának tartotta, és úgy gondolta, hogy Jaroszlav összes gyermekének ő volt az édesanyja. Lásd БАУМГАРТЕН Н. А.: „К родословию великих князей Владимирских, Мать Александра Невского”, in *Летопись Историко-родословного общества в Москве*, Москва 1908, вып. 4 (16), с. 21–23. Kučij munkájában azonban azt hangsúlyozza, hogy forrásaink alapján Igor Glebovicsnak öt fia volt, lányát vagy lányait pedig nem említik. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy – Baumgarten szerint – az 1218-ban 23 évesen férjhez menő lány túl koros menyasszonynak számított volna abban az időben, amikor 12–17 évesen már férjhez adták a lányokat. Kučij véleménye szerint a kevés forrásos adat alapján inkább Msztyszlav Msztyszlavics Udaloj lánya, Rosztyszlava-Feodoszija lehetett Alekszandr anyja. Lásd КУЧКИЙ, В. А.: „Александр Невский – государственный деятель и полководец средневековой Руси”, in *Александр Невский и история России. Материалы научно-практической конференции*, Новгород. <http://bibliotekar.ru/rusNevskiy/index.htm>. 2008. június. 15. 1718. Sajnos Alexandr legendája is csak annyit árul el, hogy „... a jámbor életű Feodoszjától született [...]” Lásd „Alekszandr Nyevszkij legendája”, in *Az orosz irodalom kistükré. Ilariontól Ragyiscsevig XI-XVIII. sz., vál., bev., az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Iglói E.*, Budapest 1981, 157. (a vonatkozó részt Misley P. fordította).

⁵⁴ A testvérek jelentőségére lásd PSRL II, 717; PLETNEVA, i. m. 169. A latin írásos forrásokban szereplő *Kuthen* egy tö. **Kūten* alakot, míg az óorosz évkönyvek *Котань* egy tö. **Kōten* névalakot tükröznék. A kán nevének etimológiája Rásonyi szerint a tö. **kōten* ‘ülep’ jelentésű, kánunk esetében pedig lóra termett ember értelemmel bír (RÁSONYI L.: „Köncsög és Kötöny”, in *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, szerk. Bárczi G. – Benkő L., Budapest 1956, 439–440; RÁSONYI, *Hidak...*, 131; RÁSONYI, „Turcs...”, 321; RÁSONYI-BASKI, i. m. 385). Több variációt ismertet Baskakov: 1. *kūtek* ‘kurta, alacsony’; 2. *kōtāk* ‘fatuskó, farönk’; 3. *kōten* ‘végbél’ (БАСКАКОВ, „Имена...”, 69).

Kőten jelentős szerepet játszott előbb a rusz fejedelemségek, majd a Magyar Királyság történetében. Az óorosz évkönyvek először 1202-ben említik (PSRL II, 717). Rogerius nagyvárad-i kanonok Siralmas Énekéből pedig tudjuk, hogy 1241-ben Pesten halt meg (*A tatárjárás emlékezete*, 126; a vonatkozó rész Horváth J. ford.). Kőtennel kapcsolatban lásd még POLGÁR Sz.: „Kötöny, kun fejedelem”, in *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*, szerk. Homonnai S. – Piti F. – Tóth I., Szeged 1999, 91–102.

lentős dinasztikus kapcsolata Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj halicsi fejedelem házassága a Kalka mezei csata híres vezérének, Kötennek a lányával. Nem tudjuk pontosan, hogy ez a házasság mikor és milyen körülmények között jött létre. Az biztos, hogy valamikor 1223 előtt kerülhetett sor rá. Az *Első novgorodi évkönyv* szerint Köten az 1223-as kalkai csata előtt a rusz fejedelmeket a keletről újonnan megjelenő nomád néppel, a mongolokkal szembeni közös fellépésre igyekezett rávenni. Ekkor a forrás Kötent már a halicsi fejedelem apósaként, Msztyiszlavot pedig mint Köten vejét említi.⁵⁵ A kudarccal véget érő kalkai csata után a jó kapcsolat Köten és a fejedelem között továbbra is fennmaradt. Feltehetően részben ennek a házasságnak köszönhetően Msztyiszlav hűséges szövetségeshez jutott. Ugyanis Köten a vejét, annak 1228-ban bekövetkezett haláláig, különböző harcaiban mindig támogatta.⁵⁶ Korábban, 1221-ben a halicsi trónt is a kunok segítségével szerezte meg II. András fiától, a gyermek Kálmán hercegtől.⁵⁷

Összegzés

Szembeötlő, hogy ezeknek a lányoknak a neve legtöbbször ismeretlen, csak az apjukkal, férjükkal való kötődésük révén lehet azonosítani őket, vagyis azáltal, hogy kinek a lányai voltak, majd kinek a feleségei lettek. Ha ismerjük a nevüket, akkor minden esetben a kereszténység felvételekor kapott nevüket, vagy a trónnevüket örítették meg a források. Ez is jelzi, hogy a korszakban másodlagos szerepük volt.

Noha az itt felsorolt dinasztikus kapcsolatokon kívül még számos hasonlóról van adatunk, úgy vélem, hogy az eddig ismertetett házasságok jól illusztrálják, hogy a 11. század közepétől a mongol hódításig a kelet-európai térség egyik politikailag és etnikailag meghatározó népcsoportját, a kunokat majdnem mindegyik szomszédos hatalomhoz házassági szálak is kötötték.

A letelepült és államszervezettel rendelkező keresztény hatalmak dinasztiai általában két esetben léptek házasságra a pogány, törzsszövetségi rendszerben élő kunokkal. Az egyik ilyen, amikor katonailag nem tudtak felülkerekedni a kunokon, így diplomáciai lépésekkel igyekeztek megakadályozni támadásaikat. Ez volt a ritkább. Gyakoribb, hogy egy harmadik ellenféllel szemben fordultak a nomádokhoz katonai segítségért. A kunok zsoldosokként készek voltak bármely hatalom szolgálatába állszegődni, és harci képességeikre a forrásaink tanúbizonysága alapján szüksége is volt a velük szomszédos hatalmaknak.

Figyelemre méltó tény – amint a felsorolt adatokból kitűnik –, hogy a keresztény hatalmak és a kunok közötti házassági kapcsolatok egyoldalúak, vagyis csak a nomádok lányainak a keresztény uralkodókhoz vagy azok fiaikhoz való férjhezmeneteléről

⁵⁵ PSRL III (1950), 62, 265; vö. *Die erste novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion*. (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352). Hrsg. v. J. Dietze. München 1971, 95, 192.

⁵⁶ PLETNEVA i. m. 169; vö. POLGÁR, i. m. 93–94.

⁵⁷ PSRL I, 445; PSRL II, 737–738; vö. FONT M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* („Szegedi Középkortörténeti Könyvtár” 21.), Szeged 2005, 213.

tudósítanak. A felsorolt hatalmak közül leggyakrabban a rusz fejedelmek választottak feleséget maguknak vagy utódaiknak a szépségükről híres kun lányok közül. De maguk a keresztény fejedelmek nem szívesen adták lányaikat a pogány kunokhoz.

A kun vezérek lányai – Saronius két lánya kivételével – a keresztény szemlélet szerint pogányok voltak. Férjhezmenetelük alkalmával azonban felvették a kereszténységet, és néhányukról azt is tudni, hogy jó keresztények maradtak halálukig. Erre példa, hogy a pogány módon Konstantinápoly falain kívül eltemetett Ionas rex lánya férje halála után, a korabeli szokásokhoz hűen, kolostorba vonult.⁵⁸ Feltehetően ugyanígy tett Boril bolgár cár kun felesége, amikor férje 1213-ban egy politikailag fontos házasságot kívánt kötni Henrik latin császár unokahúgával.⁵⁹

A kunok és a ruszok közötti kapcsolatok egyoldalúságát első látásra megcáfoló adat is felbukkan az óorosz évkönyvekben az 1159-es év eseményeinek leírásában. A forrás Msztjiszlav Vlagyimirovics fejedelem mostohaapjának nevezte Baskord kun vezért.⁶⁰ Tehát van egy olyan házasságra is adatunk, mikor kun vezér vesz feleségül rusz fejedelmi házból származó nőt. Ez azért rendkívüli, mert sem korábban, sem később nem kerül sor ilyenre a források alapján. Pletneva szerint a százéves nomád és rusz kapcsolatok megsértése volt ez a házasság. Számos esetben tudunk ugyanis olyanról, hogy a rusz fejedelmek nemcsak a kun lányokat, de az alávetett fekete süvegeseeknek, a perejszlavli torkoknak vagy a fekete süvegések egyik ágának, a csernyigovi koueveknek lányait vették feleségül. De a rusz uralkodók soha nem adták nőrokonaikat a steppei vezetőkhöz.⁶¹ A krónikairó is hangsúlyozza a korábban említett házasságnak az „önkéntességét”, vagyis utal arra, hogy ebben az esetben nem az történt, hogy a rusz fejedelem apa adja lányát egy kun vezérhez, hanem Msztjiszlav özvegy anyja „futott a polovecekhez és követte őt [Baskordot – K.Sz.]”.⁶²

Pletneva szerint az egyoldalú házassági kapcsolatoknak tulajdonképpen politikai-hatalmi magyarázata van. Szerinte gyakran előfordult, hogy a rusz fejedelmek gyengébb helyzetben voltak a kunokkal szemben, mikor az ilyen házasságokra sor került. Ennek ellenére nem adták lányaikat vagy nővéreiket a nomád előkelőkhöz feleségül, ellenben maguk vagy férfi rokonaik számára hoztak a steppéről feleséget. Szerinte ezek a házasságok tulajdonképpen a kun törzsszövetség független és befolyásos hatalomként való elismerésének tekinthetők. Mindazonáltal, a kun kánok katonai ereje és a térségben betöltött jelentős szerepe sem volt elég ahhoz, hogy valamely kun vezér egy rusz fejedelem lányával kössön házasságot.⁶³ Ezért rendkívüli Msztjiszlav Vlagyimirovics anyjának története. Ugyanakkor az is igen figyelemreméltó, hogy ezt a „nem engedé-

⁵⁸ *MGH SS XXIII*, 950; GOMBOS, *i. m.* 34.

⁵⁹ FINE, *i. m.* 101.

⁶⁰ „бо к нему Башкорт в 20 тысяч отчим Мстислава Владимировича” (*PSRL II*, 501).

⁶¹ PLETNEVA, *i. m.* 104.

⁶² „бе бо мати его бежала в половци и шла за него” (*PSRL II*, 501).

⁶³ PLETNEVA, *i. m.* 104.

lyezett” vagy nem hivatalos rokoni kapcsolatot sem a kunok,⁶⁴ sem a rusz fejedelmek nem ismerték el.

Tehát a keresztény lányok férjhez adásának tilalma csak részben magyarázható az-
zal a keresztény szemlélettel, amely tiltja a pogány–keresztény házasságokat. Pál apos-
tol korinthusiakhoz írott első levelében ugyanis az áll, hogy a hitetlen fél „meg van
szentelve” az ő házastársában.⁶⁵ Vagyis az ilyen házasság a hittérítés az egyik eszköze
is lehet. Ennek ellenére az egyház tiltotta. Azonban, mivel a politikai realitások háttér-
be szorították az előírásokat,⁶⁶ ha sor került rájuk, akkor az egyház ezeket a házasságo-
kat is kénytelen volt elfogadni,⁶⁷ természetesen csak abban az esetben, ha a pogány fél
felvette a kereszténységet. Ezt azonban lehetetlen volt ellenőrizni, ha a keresztény lá-
nyok mentek nomádokhoz férjhez. Ezzel magyarázható, hogy olyan eset, mikor egy
nomád vezető lányát férjhez adják egy keresztény uralkodóhoz viszonylag gyakori,
míg ennek ellenkezője az általam vizsgált népeknél egyetlen alkalommal fordult elő.

⁶⁴ A forrásunkból kiderül, hogy Baskord nem támogatta mostohafiát, sőt a vele és szövetségé-
seivel szembenálló Izjaszlávot támogatta, akit abban az évben üldöztek el a kijevi nagyfeje-
delmi székből. Ugyanakkor Msztjiszlav sem örvendett a steppei rokonságnak, ugyanis mi-
kor a kunok Izjaszlávval együtt visszavonultak Belgorodtól Jurevhez, berendiket küldött
utánuk, akik a kunok közül sokakat fogságba ejtettek, mások menekülés közben a Rosz fo-
lyóba fulladtak (PSRL II, 502).

⁶⁵ 1Kor 7, 12–14.

⁶⁶ Ezt jól illusztrálják a Boril idejében kötött dinasztikus kapcsolatok. Már maga Boril házas-
sága is a kánonjog alapján törvénytelen volt, ugyanis harmadfokú volt a rokoni kapcsolat
közte és nagybátyja özvegye között. A Henrikkel kötött szövetséget Boril nevelt lánya és
Henrik házassága pecsételte meg. Majd később ő maga is elvált és elvette Henrik egy uno-
kahúgát. Ez a két házasság is kánonjogi törvényekbe ütközött, egyrészt mert az apa és nevelt
lánya számára tilos volt unokahúggal és nagybácsival házasságra lépni. Ugyanis a házassá-
gok következtében Henrik Borilnak nemcsak veje, de nagybátyja is lett. Lásd LEVIN, E.: *Sex
and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*, New York 1989, 155.

⁶⁷ Meg kell jegyezni, hogy Rusz Fejedelemségek területén a török nevű emberek számának
növekedése, és fordítva, a steppén a keresztény nevek elterjedése a két világ közötti rokoni,
hivatalos, diplomáciai kapcsolatok gyakoriságára és folyamatosságára utalnak. Ezek nem-
csak a legmagasabb, fejedelmi szinten léteztek, hanem a druzsinák, ill. a városlakók és a
földművesek között is léteztek. A két egymás szomszédságában élő nép közötti kapcsolatok
a források tanúsága szerint intenzívek voltak (PLETNEVA, i. m. 108).

SZILVIA KOVÁCS

Dynastic Relations between the Cumans and the Neighbouring States

Medieval nomads were regarded as warlike peoples as the chroniclers of the neighbouring civilisations recorded the attacks of the nomads against their kingdoms. The information was usually one-sided, since the writers of the attacked sedentary countries had a negative attitude towards their enemies. During the long history of relationship between the settled civilizations and the nomads the traditional accents fell on the wars against each other. In reality there was of course cooperation between nomads and the neighbouring empires including trade, diplomacy, conversion and cultural influence. A special field of contacts was the dynastic marriage, which had political connotations such as the part of a peace-treaty concluding a war or entering into alliance.

This essay focuses on dynastic marriages of the Cumans with the neighbouring states i.e. the Rus Principalities, the Georgian Kingdom, the Second Bulgarian Empire and the Latin Empire, as well as Hungarian Kingdom in the eleventh-thirteenth centuries.

A NOMÁDOK JELENTŐSÉGE A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

A nomádok hatalmas birodalmakat hoztak létre az eurázsiai steppén a középkor folyamán. A 16. századra azonban elvesztették történeti jelentőségüket – jórészt ezzel magyarázható, hogy a nyugati historiográfia nem fordított kellő figyelmet történeti tanulmányozásukra.

A középkori Európa kialakulása a Nyugatrómai Birodalom bukásával kezdődött. A nyugati történetírás jó ideig Európát a római-germán szintézis szülöttjének tekintette.¹ Szűcs Jenő szerint azonban a középkori Európa kialakulása egy komplex történeti folyamat, ami legalább fél évezredig tartott és két nagy korszakra bontható: az első fázisban a hunok előretörése nyomán meginduló germán népvándorlás a 4–5. században a Nyugatrómai Birodalom felbomlásához vezetett. A római állam és a germán nyelvű törzsi királyságok szintéziséből megszülető új modell a Frank Birodalom révén kezdett terjedni Közép és Kelet-Európa felé. A 7–10. században egy második nagy népvándorlási, illetve támadási hullám érte el Európát, amely a szláv nyelvű közösségek Balkánra történő behatolásával indult, majd ezt követte a muszlim hódítás, a nomád népek, azaz a dunai bolgárok és magyarok honfoglalása a Balkánon és a Kárpát-medencében, majd a viking támadások zárták a folyamatot. A 10. századra a latin Európa azonban nemcsak sikeresen ellenállt, hanem a kereszténység terjesztésével a Skandinávia és a Kárpát-medence közti régiót is magához kapcsolta, így a csehek és lengyelek, valamint a nomád hagyományokkal rendelkező magyarok Rómából vették fel a kereszténységet. Bizánc a dunai bolgárokat és a kijevi Ruszt keresztelte meg, így a Balkán és Kelet-Európa erdőzónája a keresztény világ részévé vált.²

Walter Schlesinger német középkorkutató ennek a folyamatnak a leírására új tipológiát javasolt, s a szóban forgó területet három részre osztotta:

1. A római Germania az egykori Római Birodalom azon területe, amelyet a germán nyelvű törzsek meghódítottak, de ahol kisebbségben maradtak, és a helyi lakosság asszimilálta őket. Ez történt Itáliában, Spanyolországban és frank Galliában.

2. A germán Germania Austrasiával azonos, azaz a germán nyelvű törzsek lakta, a Rajna és Elba között fekvő területtel. A Karoling uralom alatt a frank Galliából történt meg a leigázása, s a hódítás hozta el a római katolikus hitet és a római hagyományokra épült intézményrendszert.

¹ Ranke megfogalmazásában „Einheit der romanischen und germanischen Völker”, vö. SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szeged 1992, 21.

² Szűcs Jenő részletes elemzése: *i. m.* 21–33.

3. A szláv Germania az Elbától keletre lévő területekre vonatkozik. A Németrómai Birodalom közvetítette a római hagyományt erre a vidékre a 10–11. században.³ Karol Modzelewski lengyel történész bírálta Schlesinger tipológiáját, mivel etnikai terminusokat használt fel történeti folyamatok közötti különbségek érzékeltetésére, illetve úgy vélte, hogy a Germania-fogalom központi szerepe is vitatható. Azzal egyetértett, hogy a Római Birodalom a maga mezőgazdasági rendszerével, a római társadalmi és politikai intézményeivel a középkori Európa kialakulásának kiindulópontja, amely aztán különböző formákban fokozatosan kiterjedt északra és keletre. Ebben a folyamatban a Frank majd a Német-római Birodalomnak volt meghatározó szerepe. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az erdőzóna germán nyelvű népeinek társadalmi és politikai szerkezeté nem különbözött a szláv nyelvű csoportokétól, amelyek szintén az erdőövezetben laktak. A döntő különbség az volt, hogy Skandináviába és a szláv régióba, illetve a magyarok lakta területekre a római hagyományok csak felületesen és másodlagos közvetítés révén jutottak el.⁴

Reinhardt Wenskus egy sokkal árnyaltabb területi csoportosítást javasolt: 1. A Mediterráneum a városokkal és a klasszikus kultúrával, 2. A pontuszi steppe nomádjai, 3. Európa északkeleti erdőzónájának *Barbaricum*, 4. Az Alpoktól északra elterülő *Barbaricum*. Megállapította, hogy a kelták, a germán, a balti és a szláv nyelvű népek hasonló társadalmi és politikai berendezkedéssel rendelkeztek.⁵ Wenskus munkásságát követve az osztrák Herwig Wolfram a gótok történetét dolgozta fel önálló kötetben, majd a germán nyelvű népekről írt könyvet.⁶ Különbséget tett a germán és a szláv nyelvű népek között és a nomádok jelentőségére is rámutatott. Tanítványa, Walter Pohl kiváló monográfiát írt az Avar Birodalom történetéről,⁷ s egy önálló tanulmányt is publikált az eurázsiai steppe népeinek szerepéről Európa szempontjából. Ebben elsősorban a hun, az avar, a dunai bolgár és a magyar történet kérdéseivel foglalkozott. Véleménye szerint az avar és a dunai bolgár birodalmak stabilitását a szláv nyelvű

³ SCHLESINGER, W.: „West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte” in Uő.: *Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, II, Göttingen 1963, 233–253.

⁴ MODZELEWSKI, K.: „Europa romana, Europa feudale, Europa barbara”, *Bulletino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo Muratoriano* 100(1995–1996), 377–409. Magyarul: *Aetas* 16 (2000/3) 5–24.

⁵ WENSKUS, R.: „Probleme der germanisch-deutschen Verfassung- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie”, in *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*, hrsg. H. Beumann, Köln 1974, 19–20.

⁶ WOLFRAM, H.: *History of Goths*, transl. Th. Dunlap, Berkeley – Los Angeles – London 1988; Uő.: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, transl. Th. Dunlap, Berkeley – Los Angeles – London 1997.

⁷ POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567 bis 822 n. Chr.* München 1988.

csoportok társadalmi és politikai rendszere biztosította.⁸ A nomád alternatíva jelentőségével Róna-Tas András is foglalkozott.⁹

A kelet-európai nomádok fontosságának felismerése Európa kialakulásának első és második fázisában és későbbi középkori történetében még a kezdeteknél tart a modern európai historiográfiában.

A középkorban az eurázsiai steppe nyugati részén két olyan területet tartunk számon, ahol jelentős nomád politikai alakulatok központjai voltak:

1. A Kárpát-medence volt a Hun és az Avar Birodalom, majd a magyar törzsszövetség központja;
2. A Volga alsó folyásánál elterülő városok két hatalmas nomád birodalom: a Kazár Birodalom és az Arany Horda központjaként szolgáltak. Mindkettő kiterjedt a Kaszpi-tenger–Kaukázus–Fekete-tenger által dél felől határolt steppevidékre.

A Kárpát-medence nomádjai a nyugati latin illetve a keletrómai – majd bizánci – világban közismertek voltak, és mély nyomot hagytak a középkori Európa történetírásában. A korabeli szemlélet szerint ők a Keletről jött barbárság igazi képviselői, akik lovon élnek, sátrakban laknak, nyájaikkal vándorolnak, és állandó támadásaikkal zaklatják és fosztogatják a földműves civilizációkat. Ugyanakkor létezett egy nem nagy körben elterjedt pozitív kép is, amely a tiszta barbár szemléletet állította szembe a városi dekadens kultúrával.¹⁰

A Kárpát-medence első nagy nomád birodalmát a hunok hozták létre. A hunok történeti szerepét különbözőképpen ítélik meg. Az egyik tipikus véleménycsoportot Thompson képviseli, amikor a hunokat így jellemzi: „Ők csak rablók és martalócok.”¹¹ Altheim sokkal árnyaltabb értékelést adott róluk: „Az európai történetben egy új korszakot nyitottak. A népvándorlás kezdete, a Nyugatrómai Birodalom bukása, a nomád népek és a germánok egy politikai és kulturális keretbe való összeolvasztásának kísérlete, a germán eposz kezdetei és a germán-római egység kialakítása mind velük kap-

⁸ Uő: „The Role of the Steppe Peoples in Eastern and Central Europe in the First Millenium A.D.”, in *Origins of Central Europe*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw 1997, 65–78.

⁹ Három típusú integrációs modellt feltételezett a középkori Európában: germán, szláv és török. A tipológia történeti érvelésből indult ki, de annak etimológiai megalapozása: germán, azaz frank ‘szabad’, szláv ‘rabszolga’ és török ‘erő’ – történetileg olyan mai konnotációkkal bír, ami nehezen védhető régebbi történeti korokra vonatkozóan. Róna-Tas a nomád modellen belül három altípust különböztetett meg: a kazár, dunai bolgár és avar alternatívát (RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest 1996, 291–296.)

¹⁰ A nomádokról alkotott nyugati kép alakulását dolgozta fel PhD-disszertációjában Johannes GIEBAUF: *Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittellalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens*, phil Diss., Graz 2000; Felicitas Schmieder a mongolokkal kapcsolatos kép kialakulásáról írt monográfiát: SCHMIEDER, F.: *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.

¹¹ THOMPSON, E. A.: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948, 215. Magyar fordítás: Uő, *A hunok*, Szeged 2003, 173.

csolható össze.”¹² A magyar történetírásban a hun hagyománynak közismerten fontos szerepe volt.¹³ Mivel a magyar nemesség a 13–19. század között a hunokat tekintette őseinek, a hunok és Attila a magyar nemzeti tudat kialakításában fontos szerepet játszottak.¹⁴ A hunokról legutóbb magyarul megjelent monográfia szerzője, Bóna István szerint a hunok hozták mozgásba a germán nyelvű népeket, és új politikai és etnikai kereteket teremtettek meg. Véget vetettek Pannóniában a római uralomnak, és a Kárpát-medencét egy politikai keretbe szervezték. Az Észak-Balkánon elpusztították a városokat, erődítményeket, amivel ezen a területen meggyengítették a római hagyományt, így utat nyitottak a szlávok és a dunai bolgárok későbbi behatolásának.¹⁵

A hunok megjelenése Kelet-Európában jelentős kihívás volt, ugyanis az általuk legyőzött gótok egy részének sikerült a Balkánra menekülnie, és ott menedékre találni. Ezek az események vezettek a hadrionopoliszi csatához 378-ban, ahol maga a római császár, Valens is elesett. A Balkánon jelentkező bizonytalan helyzet komoly hun veszélyt jelentett Konstantinápolyra is. 413-ra épült fel a Theodosiusról elnevezett fal a város körül, amely máig áll, jelezve a hunok által kiváltott események jelentőségét.

A hunok Kárpát-medence ellen 400 körül intézett támadásai indították el a germán népvándorlást, aminek a következtében a rajnai *limes* összeomlott és a germán törzsek akadály nélkül telepedhettek le a Római Birodalom területére. A Kelet- és Nyugatrómai Birodalom elleni hun támadás alapvető változásokat hozott: a Nyugatrómai Birodalom bukásának külső tényezői közül ez volt a döntő. Jóllehet Attila halála után a Hun Birodalom szétesett, a hunok komoly hatást gyakoroltak a germán nyelvű népekre a hadművészet és részben politikai struktúrák terén.¹⁶

¹² ALTHEIM, F.: *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden 1951, 14.

¹³ A hunok történetének első tudományos igényű feldolgozása egy gyűjteményes kötetben 1940-ben látott napvilágot Németh Gyula szerkesztésében. Ez vált Magyarországon alapművé, amelyet 1986-ban újra kiadtak Harmatta János előszavával, az újabb szakirodalom ismeretetésével: NÉMETH Gy. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest 1940, 1986²

¹⁴ SZÜCS J.: „Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában”, *Századok* 107 (1973), 3, sz. 569–643; 4. sz. 823–878.

¹⁵ BÓNA I.: „A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. 1. A hunok”, in *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig*, I/1. kötet, főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A., Budapest 1984, 276. Bóna István a hunok történetét az írott források és a régészeti emlékek alapján dolgozta fel BÓNA, I.: *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, BÓNA I.: *A hunok és nagykirályaik*, Budapest 1993. A Kárpát-medencei hun régészeti lelőhelyekre vonatkozó irodalmat Bóna István és munkatársai állították össze: BÓNA I. – CSEH J. – NAGY M. – TOMKA P. – TÓTH Á.: *Hunok – gepidák – langobardok*, Szeged 1993, 10–37.

¹⁶ A hunok történetére vonatkozó további újabb irodalom: MAENCHEN-HELFEN, O. P.: *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, deutschsprachige Ausgabe besorgt von R. Göbl. Wien – Köln – Graz 1978; WIRTH, G.: *Attila: das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart – Berlin – Köln 1999, SCHÄFER, T.: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*, Hamburg 1998.

A Kárpát-medencében a második nomád birodalmat az avarok hozták létre. Miután a türkök legyőzték és üldözték őket, egyre nyugatabbra szorultak. A Kárpát-medencébe a langobardok hívására érkeztek 568-ban, ahol annak keleti felében telepedtek meg. A langobardok, terhesnek érezve saját szövetségeseiket, Észak-Itália felé vették vándorútjukat, ami így a germán népvándorlás utolsó momentumává vált. Ezután az avarok birtokba vették az egész Kárpát-medencét.

582 és 586 között az avarok az al-Duna mentén húzódó limes városait és erődítményeit jórészt elpusztították, ami által a Balkán teljesen védtelen maradt. Ez tette lehetővé a szláv nyelvű csoportok tömeges behatolását a Kárpátok vonulatát követve a Balkánra. Régóta folyik a vita arról, hogy az avaroknak milyen szerepe volt ebben a betelepülésben. Részben ők szervezték a szláv nyelvű csoportok vándorlását, de aztán az utóbbiak önálló politikai egységeket hoztak létre az avar hatalom meggyengülésével. Mindenesetre az avarok szerepét nem lehet mellékes tényezőként kezelni a Balkán elszlávosodása kapcsán.

Ahogy a Hun Birodalom, úgy az Avar Birodalom megszűnése is közvetlenül kapcsolódik Európa történetéhez. Nagy Károly frank uralkodó 791-ben koncentrált támadást intézett az avarok ellen. A hadjárat sikere körül megoszlanak a vélemények, tény azonban, hogy ez volt az Avar Birodalom felbomlásának a kezdete. A bukást követően Pannónia, az Avar Birodalom nyugati fele Oriens néven a Karoling Birodalom része lett.¹⁷

A harmadik nomád hatalom a Kárpát-medencében a magyar törzsszövetség volt, amely 895 és 900 között vette birtokba az egész régiót.¹⁸ Az ezt követő fél évszázad a kalandozások kora, amikor a magyarok portyázó hadjáratokat vezettek Bizánc és a latin Európa ellen. Ezek nagyban hozzájárultak a Németrómai Császárság 962-es megalapításához. A vereségek hatására a magyar politika megváltozott. 1000-ben a kereszténység Rómából történő felvételével a Magyar Királyság a latin Európához csatlakozott. Ez fordulópontot jelentett a Kárpát-medence történetében, mert ettől kezdve már nem a nomád népek központi területe, hanem Európa része lett, ahova ugyan besenyő és kun nomád töredékek még beköltöztek, de hamarosan asszimilálták, és életmódvál-

¹⁷ Az avarok történetének legjobb feldolgozása: POHL, i. m. Az avar történelem forrásainak teljes körű feldolgozása magyar fordítással és történeti kommentárokkal: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*, Budapest 1998; OLAJOS T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, Szeged 2001; vö. S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*, Szeged 1986.

¹⁸ A magyarok korai történetére: FODOR I.: *Verecke híres útján*, Budapest 1975; teljesen átdolgozott kiadása: *A magyarság születése* címen 1992-ben jelent meg az Adams kiadónál. KRISTÓ Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Budapest 1980; RÓNA-TAS, i. m.

tozásra kényszerítették őket. A tatárok magyarországi hadjárata pedig a középkori Európa szempontjából már csak az egykori nomád központ szerepére utaló emlékeztető.¹⁹

A Kazár Kaganátus volt az első ismert nagyhatalom, amelynek a központja az Alsó-Volgánál volt. A Nyugati Türk Birodalom utódállamaként alakult meg a 7. század közepén. Sikeresen vette fel a harcot a terjeszkedő kalifátussal a 7–8. században, és ezzel megakadályozta Kelet-Európában az iszlám korai elterjedését. A 9. században jelentős átalakulás ment végbe, ugyanis kereskedelmi központként irányította az iszlám világ, valamint Kelet- és Észak-Európa között meginduló és fellendülő árucserét. A kazár kagán kiterjesztette a hatalmát az erdővidéken lakó török, szláv és finnugor nyelvű népekre, törzsekre, hogy biztosítsa a legfontosabb kereskedelmi áruk, azaz a prém, a viasz és a rabszolgák piacát. A kazár hódításnak lett egy másik fontos következménye is: az erdőlakó közösségek hagyományosan izolált csoportjait nagyobb politikai keretekbe kényszerítette. Emellett a fellendülő kereskedelem Kelet-Európába vonzotta Skandinávia vikingjeit, ami hasonló hatással volt az erdőlakó csoportokra. A 10. században aztán a vikingek rusz nevű csoportja elfoglalta Kijevet.²⁰ Ezzel egy időben a Kazár Kaganátus hatalma megrendült. A 10. század első felére a Kazár Birodalom és a Kijevi Rusz között egyfajta hatalmi egyensúly jött létre, amelynek Szvjatoszláv 965-ös hadjárata vetett véget, miután a Kazár Kaganátusra halálos csapást mért. Így az erdőzóna diadalmaskodott a steppe fölött.²¹

A Kazár Kaganátus örökösei a besenyők, az úzok és a kunok voltak a steppén.²² A 11. század közepén a kunok megjelentek Kelet-Európában, és fokozatosan birtokba

¹⁹ Vö. Györffy tanulmányaival: GYÖRFFY Gy.: *A magyarság keleti elemei*, Budapest 1990. *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona Tamás, Budapest 1981. Ennek a forrásgyűjteménynek az átdolgozott és bővített változata kiegészítve történeti, irodalmi és népi emlékezet és a tudományos irodalom tanulmányaival: *Tatárjárás*, szerk. Nagy Balázs, Budapest 2003; KRISTÓ Gy.: „A tatárjárás (1241–1242)”, in *Magyarország története*, I/2. kötet, főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A., Budapest 1984, 1417–1440, 1713–1714; 1438–1439.

²⁰ A Rusz történetek kezdetére: GOEHRKE, C: *Frühzeit des Ostslaventums*, unter Mitwirkung von U. Kälin. Darmstadt 1992; FRANKLIN, S. – SHEPHARD, J.: *The Emergence of Rus. 750–1200*, London, New York 1996; KAZANSKI, M. – NERCESSIAN, A. – ZUCKERMAN, C. (eds.): *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, Paris 2000; FONT M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, Budapest 1998.

²¹ A kazár történelem első monografikus feldolgozása a muszlim és héber források alapján: DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954. A régészeti adatok felhasználásával készült ARTAMONOV, M. I.: *Istorija hazar*, Sanktpetersburg 1962, 2002² című munkája. Az írott források mintaszerű feldolgozása: LUDWIG, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster 1982. Vö. BROOK, K. A.: *The Jews of Khazaria*, New Jersey – Jerusalem 1999.

²² A besenyőkre: PRITSAK, O. „The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1(1975), 211–235 (a továbbiakban *AEMAE*); a kunokra: GOLDEN, P. B.: „Cumanica I. The Qipčaq in Georgia”, *AEMAE* 4 (1984), 45–87; Uő: „Cumanica II. The Ölberli: The Fortunes ad Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan”, *AEMAE* 6 (1986), 5–29; Uő: „Cumanica III. Urusoba”, in *Aspect of Altaic Civilization*, ed.

vették a steppeövezetet. Ezáltal a a kunok és a Kijevi Rusz, majd később a Rusz fejedelemségek között újból kialakult egyfajta erőegyensúly a 11–13. században.²³ Vlagyimir Monomah uralma (1113–1125) csak időlegesen biztosította a Rusz túlsúlyát. A 12. század végétől kezdődően a kun központi hatalom kiépülésének a tatár invázió vetett véget a 13. század első felében.

A tatár hódítás teljesen megváltoztatta a helyzetet.²⁴ Az Arany Horda a steppe uralmát valósította meg az erdőzóna felett. A rusz fejedelmek személyesen zárandokoltak el a kán udvarába, hogy kinevezésüket elnyerjék, emellett még tatár kormányzókat is ültettek a központjaikba. A 14. század közepén az Arany Horda meggyengült. Először egy örökösödési háború tört ki 1360-ban, majd a pestis tizedelte meg a lakosságot, végül Timur Lenk hadjáratai pusztították el az Arany Horda gazdasági és kulturális központjait, amely a 15. század első felében kisebb utódállamokra esett szét, mégpedig a Kazányi, a Kaszimovi, a Krími, és az Asztrahányi Tatár Kánságokra. A Krímet az Oszmán Birodalom hódította meg 1475-ben. A 15. század pedig Kelet-Európában egy új, a későbbiek során nagyra hivatott hatalom születésének az ideje. Moszkva, a cári Oroszország megalapítója a 16. században sorra győzi le és hajtja hatalma alá az Arany Horda utódállamait. Az orosz haderő 1552-ben bevette Kazányt, a Kazányi Tatár Kánság központját, majd 1556-ban Asztrahány került sorra.²⁵ Ezekkel az eseményekkel szinte egy időben a Bizánci Birodalom végső hanyatlásnak indult, és a végjátékban,

D. Sinor, Bloomington 1990, 33–46, Uő: „Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq”, *AEMae* 9(1995–1997), 99–122; Áttekintések: PÁLÓCZI-HORVÁTH A.: *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest 1989; GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 264–282; RÁSONYI, L.: „Les turcs non-islamisés en Occident (Pécénègues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les hongrois)”, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. H. R. Roemer, Berlin 2000, 303–331.

²³ PRITSÁK, O.: „The Polovcians and Rus”, *AEMae* 2(1982), 321–380; GOLDEN, P. B.: „Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus”, in *Ukrainian Economic History. Interpretive Essays*, ed. Koropecykj, I. S., Cambridge (Massachusetts), 1991, 58–101.

²⁴ A tatár hadjáratokról összefoglalóan: TIHVINSKIJ S. L. (ed.): *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*, Moszkva 1977; a nagy nyugati hadjáratról Európa ellen: GÖCKENJAN, H.: „Der Westfeldzug (1236–1242) aus mongolischer Sicht”, in *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*, hrsg. v. U. Schmilewski, Würzburg 1991, 35–75; SINOR, D.: „The Mongols in the West”, *Journal of Asian History* 33 (1999), 1–44.

²⁵ Az Arany Hordára: SPULER, B.: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Leipzig 1943; GREKOV, B. D. – JAKUBOVSKIJ, A. JU.: *Zolotaja Orda i ee padenie*. Moszkva, Leningrad 1950; HALPERIN, C. J.: *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington 1985; SCHAMILOGLU, U.: „The Golden Horde”, in *The Turks*, eds. Güzel, H. C., Oguz, C. C., Karatay O., vol. 2, Ankara 2002, 819–834; a Kazányi és az Asztrahányi Kánságra: PELENSKI, J.: *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague – Paris 1974; ZAITSEV, I.: „The Khanate of Astrakhan”, in *The Turks*, 848–853; VÁSÁRY I.: *Az Arany Horda*, Budapest 1986.

1453-ban az oszmán hadak meghódítják Konstantinápolyt.²⁶ Az Oszmán Birodalom a 16. századra világhatalommá nőtte ki magát. Európa területén a Magyar Királyság nagyobb része került hatalmuk alá, miután meghódították Budát 1541-ben.²⁷ A Mediterráneum keleti fele a muszlim Oszmán Birodalom része lett és ezáltal a keresztény Európa jelentős veszteségeket szenvedett.

A középkori Európa történetét érdemes az eurázsiai steppe történetének figyelembe vételével vizsgálni. A középkori Európa története a Mediterráneum és az erdőzóna kultúrájának szintézise. A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolság határozta meg, hanem szem előtt kell tartani, hogy a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a délorosz steppe választotta el, és azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai társadalmi képződmények nemcsak Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem nomád mintákat is követtek. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott mediterrán-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét kebelezte be a 1000 táján. A 16. század közepére pedig a keletrómai majd bizánci közvetítésű római hagyományt képviselő Moszkva gyúrte maga alá az egész kelet-európai steppeövezetet. A folyamat másik oldala, hogy a steppei nomád alternatíva kölcsönhatásba lépett az erdőzónában terjedő, európainak nevezett modellekkel. Ennek a kölcsönhatásnak a vizsgálata nagymértékben segítheti a Közép és Kelet-Európa történetének jobb megértését.

ISTVÁN ZIMONYI

The Significance of the Nomadic Peoples in the History of Medieval Europe

The Carpathian Basin and the lower Volga River were once centers of nomadic tribal confederacies and empires, which had a strong impact on medieval European history. As for the former, the Huns, Avars and Hungarians are worth mentioning. The Hungarians were converted in 1000 and with their Christianization they entered the Latin Europe. The Khazars played an important role in the history of Kievan Rus', whereas the Golden Horde had basic effect on the formation of Russia. The peoples of the steppe played an important role during the formation of Europe, a fact which has been neglected in historiography.

²⁶ RUNCIMAN, S.: *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1969; EMECEN, F.: „The Conquest of Constantinople. The Period of Sultan Süleyman and the Universal State”, in *The Turks*, 171–180.

²⁷ SINKOVICS I.: „Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541)”, in *Magyarország története*, III/1. kötet, főszerk. Pach Zsigmond P., szerk. R. Várkonyi Á., Budapest 1987, 149–221; EMECEN, i. m. 254–257.

Tartalom

* CSERNUS SÁNDOR	
Mítosz, propaganda és népi etimológia (Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag?)	3
GALAMB GYÖRGY	
Az emlékezet útvonalai (Itineráriumok a Kapisztrán Jánosról és Marchiai Jakabról szóló 15. századi életrajzokban)	34
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Diplomáciai levelezés III. Edvárd és Nagy Lajos között	45
BALOGH LÁSZLÓ	
A 10. századi magyar–bizánci kapcsolatok új forrásai	51
DOBROVITS MIHÁLY	
Az <i>ayyuq</i> és a területiség fogalmai a régi Belső-Ázsiában	68
NAGY KATALIN	
Az avar hadsereg ostromtechnikája a Bizánci Birodalom ellenében	71
KOVÁCS SZILVIA	
A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal*	84
ZIMONYI ISTVÁN	
A nomádok jelentősége a középkori Európában	101

Felelős kiadó:
Dr. Csernus Sándor dékán, tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok:
Garmond 2000 Nyomdaipari Kft., Szeged
Felelős vezető: Módra Zsolt